

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

**SİYER, HADİS VE TEFSİR BAĞLAMINDA
HACCIN AHKÂMI VE MENÂSİKİ**

Mukadder Ârif Yüksel

Doktora Tezi

ÇORUM-2017

SİYER, HADİS VE TEFİSR BAĞLAMINDA

HACCIN AHKÂMI VE MENÂSİKİ

Mukadder Ârif YÜKSEL

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ

Çorum-2017

KABUL VE ONAY

Mukadder Ârif YÜKSEL tarafından hazırlanan **Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki** başlıklı bu çalışma, 10 / 03 / 2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Mehmet ÜNAL

İmza

Danışman

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ

İmza

Juri

Doç. Dr. Selim TÜRCAN

İmza

Juri

Prof. Dr. Şamil DAĞCI

İmza

Juri

Prof. Dr. İsmail GALIŞKAN

İmza

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

(Unvan.Adı Soyadı)

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2017)

Mukadder Ârif YÜKSEL

ÖZET

YÜKSEL Mukadder Ârif, **Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki**, Doktora Tezi, Çorum, 2017.

Bu çalışma ile hacca dair sûre ve âyetleri, Hz. Peygamber'in yaptığı haccın türünü, haccın *ahkâmı* ve *menâsikine* dair hükümleri, siyer, hadis ve tefsir kaynaklarının delâleti ile netleştirmeye ve anlaşılır hale getirmeye çalıştık. Mekke şehrinin kuruluşu, Kâbe'nin inşası, tarihi süreçte Mekke ve çevresinde yaşanan sosyal ve dînî hayat, İslâm öncesi Mekke toplumunun siyasî, kültürel ve dînî yapısı, hacla ilgili âyetlerin vahiy süreci, ilgili âyetlerin kronolojisi ve Hz. Peygamber'in hac günlüğü açıklığa kavuşturduğumuz konulardır.

Hz. Peygamber, ömründe dört defa umre, bir defa da hac yapmıştır. O, 100.000'i aşkın arkadaşı ile hicretin X. yılında yapmış olduğu hacda, hem bu ibadetin nasıl îfâ edileceğini bizzat göstermiş, hem de yapmış olduğu konuşmalarla yirmi üç yıllık davetin evrensel mesajını insanlığa ilân etmiştir. Hz. Peygamber, hacdan üç ay sonra vefat ettiğinden bu hac seferi, İslâm tarihinde, hadis ve tefsir kaynaklarında "Veda Haccı", bu esnada yaptığı konuşmalar da "Veda Hutbesi" olarak adlandırılmıştır.

Hz. Peygamber'in yapmış olduğu haccın türü, yaptığımız araştırma sonucunda ulaştığımız bilgilere göre "*kıran haccı*"dır, ancak O, ümmetine "*temettu haccı*"nı tavsiye etmiş, mazereti sebebiyle Arafat vakfesinden önce *tavaf* yapamayan eşi Hz. Âişe'ye de "*ifrad haccı*" yapmasını tavsiye etmiştir.

Anahtar Kavramlar: Harem, ihram, mikat, telbiye, *tavaf*, vakfe,

ABSTRACT

YÜKSEL Mukadder Arif, **The Rules of Hajj According to Siyar, Hadith and Tafsir**, PhD. Thesis, Çorum, 2017

This research focuses on “Veda Haj” that performed by Hz. Prophet. In this study according to siyar, hadith and tafsir that I tried to clarify the following issues: The type of hajj performed by Hz. Prophet that is the *qiran hajj*, the provisions about the rules and pillar of hajj (*ahkâm* and *menâsik*). The basic reference in “Siyar, Hadith and Tafsir” detailed how to establish Mecca; build Kaaba; practiced social and religious life in Pre-Islamic Mecca society such as historical process, political, cultural and religious structure; processed of revelation and chronology hajj verses; and Diary of Hz. Prophet’s hajj.

Hz. Prophet accomplished four times umrah and once hajj in his lifetime. Hz. Prophet went hajj with his 100.000 friends in hijriah.X (Islamic year or AD.632) He educated his friends how to make rules hajj and declared the message universal of mankind. This is called in Hadith and Tafsir as “Wada Hajj and Wada Speech“ because Hz. Prophet passed away 3 months after travelling.

In “Wada Hajj” Hz. Prophet applied “Qiran (combination) “ and advised to commence “Tammattu Hajj “ (enjoyment) and “Ifrad Hajj “ for his wife Ayse because she was unable to do Tawaf.

In doing research the researcher found that Hz. Prophet hajj related to Abraham’s hajj and there is no different between currently Hajj and Hz. Prophet hajj (excluding religious details).

Key Words: Haram, miqat, ihram, talbiyat, tawaf, Stop and waiting for prayer (wakfa)

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
TABLolar	viii
ŞEKİLLER	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	3
3. YÖNTEM VE KAYNAKLAR	6
4. ANA HATLARIYLA HİCAZ BÖLGESİ VE MEKKE	10
4.1. Hz. İbrahim'in Kâbe'yi İnşası	13
4.2. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in Hac İbadeti	15
4.3. Mekke'nin İsimleri, Kısa Tarihi ve Tarih Boyu Mekke Sakinleri	16
4.4. Mekkelilerin Putperest/Müşrik Bir Toplum Haline Gelmesi	21
4.5. Câhiliye Dönemi Arapların Haccı	25

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYER VE HADİS BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'İN HACCI VE UMRELERİ	32
1. İSLAM'DA İLK HAC VE HZ. EBU BEKİR'İN HAC EMİRLİĞİ.....	33
2. HZ. MUHAMMED'İN HAC EMİRLİĞİ VE VEDA HACCI.....	37
2.1. Hz. Peygamber'in Hac Günlüğü.....	37
2.2. Hz. Peygamber'in Yaptığı Haccın Türü	58
2.2.1. İfrad Haccı Rivâyetleri	58
2.2.2. Temettu Haccı Rivâyetleri.....	60
2.2.3. Kıran Haccı Rivâyetleri.....	64
2.3. Hz. Peygamber'in Hacda Yaptığı Konuşmalar (Veda Hutbe/leri)	67
2.3.1. Hz. Peygamber'in Arafat Hutbesi	69
2.3.2. Hz. Peygamber'in Mina Hutbesi	71
2.4. Hz. Peygamber'in Haccı ile Müşrik Arapların Yaptığı Haccın Mukayesesi ..76	
2.5. Hz. Peygamber'in Haccı ile Günümüzde Yapılan Haccın Mukayesesi	82

3. HZ. PEYGAMBER'İN UMRELERİ	86
3.1. Hudeybiye Umresi.....	87
3.2 Kadâ Umresi.....	88
3.2. Cirâne Umresi.....	89

İKİNCİ BÖLÜM

NÜZUL SÜRECİ BAĞLAMINDA KUR'AN'DA HAC ÂYETLERİ, HACCIN ANLAM VE HİKMETLERİ	90
---	-----------

1- HAC ÂYETLERİNİN NÜZUL ORTAMI VE KRONOLOJİSİ

1.1. Kutsal Bir Belde Olarak Mekke	91
1.2. Mekke'de Vahyin Muhatapları.....	94
1.3. Medine'de Vahyin Muhatapları	97
1.4. Hac Âyetlerinin Kronolojik Tahlili	99
1.4.1. Hac Âyetlerinden Mekke Olanlar	100
1.4.2. Hac Âyetlerinden Medine Olanlar.....	106
1.4.2.1 Bakara Sûresi'ndeki Hac Âyetlerinin Tahlili:	106
1.4.2.2. Enfal Sûresi: Mescid-i Haramı Temsil Etme Hakkı.....	114
1.4.2.3. Âl-i İmrân Sûresi: Haccın Farz Kılınışı.....	115
1.4.2.4. Hac Sûresi: Haccın İlânı, Haccın Faydaları ve Kurban.....	117
1.4.2.5. Fetih Sûresi: Mescid-i Haramdan Alıkoyma	122
1.4.2.6. Mâide Sûresi: Şeâire Saygı ve İhram Yasakları	123
1.4.2.7. Tevbe Sûresi: Müşriklere İhtar, Haram Aylar ve Nesi.....	125
2. HACCIN BAZI ANLAM VE HİKMETLERİ.....	130
2.1. Haccın Fazileti.....	131
2.2. Hac, Takva Azığı Temin Vesilesi	132
2.3. Hac, Mü'minler İçin Yoğunlaştırılmış Bir Manevi Eğitim Programı	133
2.4. Tekbirle Yükselme, Dua İle Yakınlaşma, Tevbe İle Arınma	135
2.5. Hacda, Sembollerde Mündemiç Olan Mana	136
2.6. Hac, Bilgiden Bilinç Düzeyine Geçiş İçin En Uygun Ortam	142
2.7. Hac, İslâm Ülkeleri Arası Yıllık Kongre.....	143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEFSİR, HADİS VE FIKIH BAĞLAMINDA HAC İBADETİ.....	145
---	------------

1. Haccın Tanımı.....	146
2. Haccın Farz Kılınışı.....	148
3. Hac Ayları	1500
4. HACLA İLGİLİ TERİMLER.....	153
4.1. Şeâir	153
4.2. Menâsik	154
4.3. İhram	155
4.4. Telbiye.....	156
4.5. Tavaf.....	157
4.6. Sa'y.....	158
4.7. Vakfe	159
4.8. Remy-i Cimar	159
4.9. Hedy	159
4.10. Halk/Taksir	160
5. HACCIN YAPILDIĞI MEKÂNLAR	161
5.1. Mîkât Yerleri	161
5.2. Harem	163
5.3. Kâbe.....	166
5.4. Makam-ı İbrahim.....	167
5.5. Mescid-i Haram.....	168
5.6. Safa ve Merve Tepeleri	169
5.7. Arafat.....	170
5.8. Müzdelife.....	171
5.9. Mina.....	172
5.10. Cemerât.....	172
6. HZ. PEYGAMBER'İN HACCINDAN ÇIKARILAN HÜKÜMLER	175
6.1. HACCIN AHKÂMI	175
6.1.1. Haccın Farz Olmasının Şartları	176
6.1.2. Haccın Edasının Şartları	177
6.1.3. Edası İtibarı İle Haccın Çeşitleri	179
6.1.4. Bedel Haccı	179
6.1.5. İhsar	180

6.1.6. Fevat	182
6.1.7. Haccın Fasit Oluşu	182
6.2. HACCIN MENÂSİKİ	183
6.2.1. Haccın Farz, Vâcip ve Sünnetleri	183
6.2.1.1.Haccın Farzları	183
6.2.1.2.Haccın Vâcipleri	184
6.2.1.3.Haccın Sünnetleri	185
6.2. 2. İhrama Girmek ve Niyet.....	186
6.2.2.1.İhram Yasakları	187
6.2.2.2.Yasakları İhlal Edenlere Getirilen Cezalar (Cinâyât).....	188
6.2.3. Kâbe'yi Tavaf Etmek (Kudüm, İfada, Veda Tavafları)	190
6.2.4. Safa ile Merve Arasında Sa'y Yapmak	191
6.2.5. Arafat'ta ve Müzdelife'de Vakfe Yapmak	193
6. 2.5.1Arafat Vakfesi	193
6.2.5.2.Müzdelife Vakfesi	194
6.2.6. Şeytan Taşlamak (Remy-i Cimar)	195
6.2.7. Mina'da Kurban Kesmek (Hedy)	197
6.2.8. Tıraş Olmak (halk/taksir)	198
6.2.9. İhramdan Çıkma (Tahallül)	199
7. Küçük Hac /Umre.....	201
6.1. Hz. Peygamber'in Yapılmasını Uygun Gördüğü Umre (Tenim Umresi):	203
6.2. Hz. Peygamber'in Teşvik Ettiği Umre (Ramazan Umresi):.....	204
SONUÇ	205
KAYNAKÇA	208

KISALTMALAR

- (c.c.) : Celle celalüh
(a.s.) : Aleyhisselam
b. : bin (oğlu)
bkz. : Bakınız
b.y.y. : Baskı yeri yok
b.t.y. : Baskı tarihi yok
C. : Cilt
Çev.: Çeviren
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h. : Hicrî
Hz. : Hazreti
haz. : Hazırlayan
km. . : Kilo metre
m. : Milâdî
M.Ö.: Milattan Önce İng. (BC)
M.S. : Milattan Sonra İng.(AD)
mad. : Maddesi
neş. : Neşriyat
ö. : Ölümü
(r.a.) : Radıyallahü anh
S. : Sayı
s. : Sayfa
(s.a.v.) : Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk. : Tahkiki yapan
terc. : Tercüme eden
vb. : ve benzeri
vd. : ve devamı, diğerleri
yay. : Yayınevi
y.e.y. : Yayın evi yok

TABLÖLAR

Taplo 1: Mekkî âyetler.....	105
Taplo 2: Medenî âyetler.....	129

ŞEKİLLER

Şekil 1 Mîkat Sınırları.....	163
Şekil 2 Harem, Hill ve Âfak Bölgeleri.....	165
Şekil 3 Kâbe Planı.....	167
Şekil 4 Mescid-i Haram, Safa ve Merve Tepeleri Planı.....	169
Şekil 5 Arafat, Müzdelife ve Mina Planı.....	171
Şekil 6 Cemerât (Şeytan Taşlama Mahalli) Planı.....	174

ÖNSÖZ

İslâm dîninde, dünyevî ve uhrevî, bireysel ve sosyal eşsiz faydaları olan hac konusunda bir çalışma yapmayı ve önemli sonuçlara ulaşmayı nasip eden Allah'a hamd ve sena, bu ibadetin nasıl edâ edileceği konusunda ümmetine rehberlik eden Hz. Peygamber'e salât ve selâm olsun.

İslâm'ın beş temel esasından biri olan hac ibadetinin mü'mini arındırma, Allah'a yaklaştırma, bilinç düzeyini artırma, ahiret hayatına hazırlama gibi birçok faydası vardır. Hac ibadeti, İslâmî ilimler arasında daha çok fikhın bir konusu olarak görülmüştür. Hacla ilgili, el kitabı ebadında hac rehberlerinde ve fikh kitaplarında *Kitabu'l-Hac* başlığında gerekli bilgilere kolaylıkla ulaşılabilir. Fakat fikhî eserlerin de kaynağı olan hadis kaynaklarında hacla ilgili rivâyetlerin ne şekilde ele alınıp sunulduğu, bilinmeyen veya az bilinen, varsa gözden kaçan noktaların tespit edilip açıklığa kavuşturulması üzerinde durulmaya değer bir konudur.

Bu güne kadar “Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki” konusunun akademik düzeyde ele alınıp incelenmediğini müşahede ettik. Bu sebeple bu konuda yapılacak bir çalışmanın alana katkı sağlayacağını düşündük ve bu konu üzerinde çalışmaya karar verdik. Çalışmamız esnasında siyer, hadis ve tefsir kaynaklarında hac ile ilgili önemli bilgilere ulaştık, farklı rivâyetleri telif etmeye, çelişkili gibi görünen rivâyetlerdeki problemleri çözmeye çalıştık.

İlk defa Hz. İbrahim tarafından yapılan hac ile Hz. Peygamber'in yapmış olduğu haccın mukayesesini, “Veda Hacci”nda yaptığı hac *menâsiki* ile günümüzde yapılan hac *menâsikinin* mukayesesini yaptık. Kur'an'da yer alan hac âyetlerinin nüzul ortamını, hac ve kutsal mekânlarla ilgili âyetlerin kronolojisini, sûre ve âyetlerin sebab-i nüzulünden ve manâlarındaki karinelere hareketle tespit etmeye çalıştık. Ayrıca Hz. Peygamber'in yaptığı haccın türünü, haccın *ahkâm* ve *menâsikine* dair hükümleri siyer, hadis ve tefsir kaynaklarından istifade ile netleştirmeye ve anlaşılır hale getirmeye çalıştık.

Çalışmamız esnasında bize rehberlik eden ve bu esere katkı sağlayan Prof. Dr. Mesut Okumuş, çalışmamızın tammalanması aşamasında bize yol gösteren Prof. Dr. Şamil Dağcı ve Prof. Dr. İsmail Çalışkan'a teşekkürlerimi arz ederim.

Çalışmamızın, alanında açıklığa kavuşturduğu konularda kendisine başvuranlara yararlı olacağını umut ediyorum.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Mukadder Ârif YÜKSEL Çorum 2017.

GİRİŞ

Her milletin ve dinin kendine has millî ve dînî gün ve bayramları vardır. Kurtuluş günleri, geleneksel buluşma günleri, millî ve dînî bayramlar temelde toplumda millî birlik ve beraberliği sağlama ve toplumu bir arada tutma amacına matuftur. Hac ibadetinin de İslâm dininin her yıl uluslararası düzeyde mü'minleri bir araya getirmesi, kaynaştırması, Allah'a yaklaştırması, ümmet bilinci oluşturmaya, üst düzeyde dînî âdiyet duygusu geliştirmesi, kimlik ve kişilik kazandırma işlevi görmesi ve onları ebedî ahiret hayatına hazırlaması bakımından müslümanların özel ve sosyal hayatında çok önemli bir yeri vardır.

Hac ibadeti, diğer ibadetleri de içine alan bir bakıma ibadetlerin toplamı, maddî ve manevî fedakârlık gerektiren, ferdî ve ictimâî boyutları olan, ferdin ve toplumun maneviyatını yükselten, fertleri ve toplumu geliştirici ve dönüştürücü etkilere sahip çok kapsamlı bir ibadettir.

Hac ibadetini ifa eden müslümanlar, Allah'ın bir emrini yerine getirdiği için Onun katında değer kazanır. Bu nedenle hac, günahlardan arınma ve kendini yenileme vesilesidir.¹ Hac ibadeti vesilesi ile dünyanın her yerinden gelen müslümanlar, yılda bir kez kutsal şehir Mekke'de bir araya gelerek, inanca bağlılığın, Allah için fedakârlığın, Allah yolunda din kardeşleri ile birlikte olmanın en müşahhas örneklerini bizzat tecrübe ederler.

1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

İslâm kaynaklarında hac ibadeti, öncelikle fikhın konusu olarak görüldüğünden daha çok İslâm hukukçuları, onun hükümlerini ele almışlardır. Hz. Peygamber'in hac ve umreleri daha çok siyer ve hadis kaynaklarında yer almakta, fikhî tefsirlerde de haccın *ahkâmı* ve *manâsikine* dair hükümlere temas edilmektedir. Klasik siyer, hadis ve tefsir kitapları, Müslümanlara haccı anlatan fikh ve ilmihal kitaplarının da ana kaynağıdır. Fıkıh kitaplarını okuyanlar, hacla ilgili kesin kuralları maddeler halinde öğrenebilirler ancak bu eserler, haccın *ahkâmı* ve *menâsiki* ile elde edilmek istenen hikmetlere ve

¹ Bkz. Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, "Kitâbu'l-Hac", 4, Çağrı yay. İstanbul 1992, C.3, s. 141; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, "Kitâbu'l-İmân", 19,22, Çağrı yay. İstanbul 1992, C.1, s. 36; Müslim, "Kitâbu'l-Hac", 79, C. 1, s. 834.

Allah'ın bu fiillerle ilgili maksadının ne olduğu hususuna fazla değinmezler. Hac *menâsikin*in siyer ve tefsir bağlamında ele alınması ile hem haccın, hem de hacda yerine getirilen görevlerin anlam ve hikmeti daha iyi anlaşılacaktır.

Hac, ilk defa Hz. Peygamber'in yapmış olduğu bir ibadet değildir, Hz. İbrahim'den beri Mekke'de bilinen ve yapılan bir ibadettir. Fakat tarihi süreçte Mekkeli Arapların putperestliğe sapması sebebiyle hacca da putperestlikle ilgili uygulamalar karışmıştı. Hz. Peygamber, diğer konularda olduğu gibi hac konusunda da putperestliğe dair ne kadar uygulama varsa hepsini ortadan kaldırmıştır.

Kur'an'da namaz, oruç ve zekâta nispeten hac ile ilgili âyet ve hükümler daha fazla olmasına karşın edâ edilme sıklığı bakımından ömürde bir ya da birkaç defa yerine getirildiğinden müslümanların hac ile ilgili bilgisi daha azdır. Meselâ, namazın kılınma şekli ve vakti hakkında Kur'an'da açıklayıcı bilgiler yer almaz. Oysa Kur'an'da haccın yapıldığı yerlerden (Arafat, Müzdelife, Kâbe, Safa, Merve, tavaf ve sa'yden) bahsedilir.² Öte yandan namaz, oruç ve zekâta nispeten hac ile ilgili telif edilmiş olan eser sayısı da paradoksal olarak daha azdır. Türkçemizde hac ile ilgili eser daha çok hac ilmihâli türündendir ve konu fikhî boyutu ile ele alınmıştır.³ Hac ibadeti ile ilgili temel kaynaklarda bir bölüm ve alt bölümler halinde bilgilere kolayca ulaşılabilir ancak Hz. Peygamber'in "Veda Hacı"ndan hareketle hac konusunu siyer, hadis ve tefsir kaynakları bağlamında derli toplu ele alan Türkçe müstakil bir esere rastlayamadık. Özellikle akademik düzeyde hac konusu siyer, hadis ve tefsir bağlamında bütüncül bir tarzda ele alınmamıştır.

İslâm'da hac konusunun müslümanlar tarafından az biliniyor olması ve İslâm dünyasında her geçen yıl hacca olan ilgi ve alâkanın artması ve hacda yaşanan bazı sorunlar bizi bu konuda çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Biz bu çalışma ile;

² Kur'an-ı Kerim'de hac, haccın yapıldığı kutsal mekânlar ve haram aylarla ilgili 17 sûrede toplam 67 âyet tespit ettik. Bu âyetler, çalışmamızın ilgili bölümlerinde ele alınacaktır.

³ Bkz. İsmail Karagöz vd. *Hac İlmihali*, DİB yay. 12. Baskı, Ankara 2015.

- a) Hz. İbrahim'in öğrettiği haccın Hz. Peygamber tarafından yeniden nasıl yerine getirildiğini, onun yaptığı haccın türü, hacda yaptığı konuşmalarla ümmetine ve insanlığa verdiği mesajları,
- b) Kur'an'da yer alan hac âyetlerinin nüzul ortamını, nüzul sürecini, âyetlerin kronolojisini ve haccın *ahkâm* ve *menâsikine* yüklenen hikmetleri,
- c) Hz. Peygamber'in yapmış olduğu hac ibadetinden çıkarılan hükümleri, *ahkâm* ve *menâsiki* inceleyeceğiz.

Sonuç itibarı ile bizim bu çalışmamız, hac konusunu siyer, hadis ve tefsir bağlamında geniş kapsamda ve bütüncül bir yaklaşımla ele alan ilk eser olma özelliğine sahip olacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmamızda, Hz. Peygamber'in yapmış olduğu ilk ve son haccı olan ve kaynaklarda "Veda Haccı" olarak adlandırılan haccın, kaynaklardaki temelleri üzerinde durulacaktır. Başka bir ifade ile veda haccı merkeze alınarak, bu haccın siyer, hadis ve tefsir kitaplarında ele alınış şekli, rivâyeti ve yorumlanması konu bütünlüğü içinde mütâlâa edilecektir. Konunun tarihî arka planının görülmesi için Mekke'de Hz. İbrahim'in yapmış olduğu ve öğrettiği hac ibadeti, daha sonra tarihî süreçte Mekke'de yaşayan İslâm öncesi Arapların yaptığı hac uygulamaları ve Hz. Peygamber'in hacda yaptığı ıslahatlar ve varsa yeni uygulamalar ele alınarak değerlendirilecek, daha sonra hac uygulamalarında tarihî süreçte herhangi bir değişiklik olup olmadığını da kısaca inceleyeceğiz.

Çalışmamızın başlıca referansları; Kur'an'daki hac âyetleri, Hz. Peygamber'in "Veda Haccı" ile ilgili siyer ve hadis kaynaklarında geçen sahih rivâyetlerdir. Kur'an'daki hac âyetlerini anlama ve yorumlama çalışması bizim tarafımızdan ortaya konan bir çaba olması dolayısı ile öznel bir değerlendirme olacaktır. Kendimizi öznellikten olabildiğince uzaklaştırarak nesnellığe yaklaştırmak için hac âyetlerini ve bu konuda verilen hükümleri Hz. Peygamber'in hac pratiği ile karşılaştırarak, siyer ve hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in hac uygulamasına dair sahih bilgilerin delaleti ile değerlendirmeler yapacağız. Çalışmamızın kavramsal çerçevesini, Kur'an, tefsir, fikhî tefsir, hadis ve siyer kaynaklarının ihtiva ettiği hac ibadetiyle ilgili kavram ve

terimlerin tespiti ve bunların analizi oluşturacaktır. Çalışmamızın başlıca kavramları ise şunlardır:

Mekki, Medeni, emn u eman (güvenlik), hac, hac ayları, umre, ahkâm, menâsik, hac emirliği, şe'âir, ihram, telbiye, ifrad, temettü, kıran, mîkat, harem, meş'ar-i haram, cemerât, cinayât, vakfe, hedy, ihsar, Mescid-i Haram, Kâbe, şavt, tavaf, sa'y, halk / taksir.

Çalışmamızın kapsamı; hac ile ilgili âyetler, âyetlerin nüzul süreci ve nüzul ortamı, Kâbe ve Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşasıyla ilgili diğer âyetlerin siyer, hadis ve tefsir alanında telif edilmiş olan temel kaynaklardaki yorumu ve bu yorumların bir ibadet olarak haccın kavramsallaşmasına sağladığı katkılardır. Çalışmamızın sınırlarını zorlamaması için Hz. Peygamber sonrası ve gelenek içerisinde oluşan hac uygulamaları kapsam dışı tutulacak, sadece herhangi bir farklılık meydana gelip gelmediğinin tespiti için karşılaştırma yapılacaktır. *Câhiliye Dönemi* hac uygulamalarına ise konunun arka planının anlaşılması için sahih rivâyetler ve tarihî kaynaklar çerçevesinde değinilecektir.

Çalışmamızın içeriği şöyledir:

Birinci bölümde, İslâm tarihi, siyer ve hadis bağlamında hac ibadetini ele alacağız. Haccın farz kılınmasından sonra hicretin IX. yılında Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) emirliğinde yapılan ilk hac ibadetini, hicretin X. yılında Hz. Peygamber'in emirliğinde yapılan "Veda Haccı"nı ve hac yolculuğunun başlamasından tamamlanmasına kadar yapılan işleri, haccın safahatında verilen kararları, sorulan sorulara verilen cevapları ve yapılan konuşmaları temel kaynaklara başvurarak inceleyeceğiz. Kur'an'ın ve üzerinde çalıştığımız hac âyetlerinin nüzul süreci Hz. Peygamber'in sîretinden bağımsız değildir. Bu sebeple hac âyetlerini Hz. Peygamber'in sireti ve hadisleri ile birlikte değerlendireceğiz.

Hz. Peygamber'in yapmış olduğu haccın türü (*ifrad / temettu / kıran*) temel kaynaklarda tartışma konusu olmuştur. Çalışmamızın birinci bölümünde Hz. Peygamber'in yapmış olduğu hac türünü, çeşitli rivâyetlerden hareketle net bir şekilde

ortaya koymayı hedefliyoruz.⁴ Hz. Peygamber'in haccı ile Ondan önce ve sonra yapılan hac uygulamalarının bir mukayesesi de yapılacaktır. Hadis kaynaklarında “küçük hac” olarak adlandırılan *umre* konusu ve Hz. Peygamber'in yapmış olduğu umreler de birinci bölümde ele alınacak konulardandır.

Çalışmamızın ikinci bölümde tefsir kaynaklarından hareketle, nüzul süreci bağlamında hac âyetlerinin nüzul ortamını ve kronolojisini tespit etmeye çalışacağız. Sûre ve âyetlerin nüzul tarihi ile ilgili kaynaklarda net bilgiler bulunmadığından, kronolojik tespitlerimizi nüzul sebebi ve anlamlardaki karinelere hareketle yapmaya çalışacağız. Hiç şüphesiz Allah'ın kullarına emrettiği ve yasakladığı bütün fillerin özünde, insanı erdemli kılma ve Rabbine yaklaştırma gayesi vardır (*makasidu'sş-şeria*). Tefsirlerde ve çeşitli kaynaklarda haccın nihaî gayesi, anlam ve hikmetleri hakkında yapılmış yorumları tespit ve telif ederek, hac ibadetinin ferdî ve ictimaî hedefini anlamaya çalışacağız ve bu konudaki kişisel yorumlarımızı da beyan edeceğiz. Hacla ilgili güncel sorunlara da değinerek bunların çözümüne dair bazı tespit ve değerlendirmelerimizi ve kişisel çözüm önerilerimizi sunacağız.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise tefsir, hadis ve fıkıh bağlamında Hz. Peygamber'in yapmış olduğu hacdan hareketle, haccın tanımı, hacla ilgili terimler, hac ayları, hac yapılan yerler, Hz. Peygamber'in haccından çıkarılan *ahkâm* ve *menâsike* yer vereceğiz. Haccın *ahkâm* ve *menâsikine* dair hükümleri temel kaynakları tarayarak gözden geçireceğiz. Çalışmamız, siyer, hadis ve tefsir alanında yapıldığından, fıkıh kaynaklarından sadece *ahkâm* ve *menasik* konusunda bilinmesi gereken temel hükümleri maddeler halinde zikretmek için yararlanacağız. Haccın *ahkâm* ve *menasikiyle* ilgili mezhep imamları arasında ortaya çıkan tartışmalara ve görüş ayrılıklarına kısa da değinsek de çalışmamızın sınırlarını zorlamaması için müctehit imamlar arası görüş ayrılıklarının sebeplerine, fakihlerin hükümleri temellendirme gerekçelerine girmeyeceğiz.

⁴ Tespitlerimize göre Hz. Peygamber'in yaptığı haccın türü hakkında en kapsamlı bilgi ve değerlendirmeyi İbn Kayyim yapmıştır: Bkz. Ebu Abdillah Şemsuddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Mead*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1992, 26. Baskı, C. 2, s. 127-220.

3. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Kabul etmek gerekir ki, Kur'an'dan bir âyeti, ilgili diğer âyetlerden ve bağlamından kopararak yorumlamak öznel bir bilgi üretimi olur ve âyetin anlamını murad-ı ilahinin kastettiği anlamdan uzaklaştırır. Kur'an'ı veya ondan bir konuyu anlamak için sûre ve âyetlerin sebab-i nüzulünü, nüzul ortamını ve kronolojisini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu sebeple hac âyetlerini ve hac ile ilgili hükümleri yorumlarken murad-ı ilahiye en yakın anlama ulaşmak için siyer ve hadis kaynaklarından kâfi miktarda yararlanacağız. Âyetlerin nüzul ortamını ve kronolojisini tespit etmek, eldeki verilere göre tam olarak mümkün olmasa da siyer, hadis ve tefsir kaynaklarındaki verilerin imkânı dâhilinde mümkün olanı elde etmeye çalışacağız.

Kur'an'da hac âyetlerinin ve hac ile ilgili hükümlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında tefsirler doğal olarak ilk başvuru kaynaklarımızdır. Kur'an'ın ilk muhatabı, tebliğcisi ve müfessiri olan Hz. Peygamber'in bu husustaki hadislerini derleyen hadis kaynaklarına, âyetlerin nüzul ortamı ve kronolojisinin tespitinde anakronik bir hataya düşmemek için tefsir ve hadis kaynakları ile birlikte siyer kaynaklarına da başvuracağız.

Çalışmamızda Hz. Peygamber'in hac ibadetini yerine getirmesi ve Kur'an'daki hac âyetlerini uygulama şekli, ilgili âyet ve hadisler çerçevesinde incelenecektir. Çalışmamız ilâhiyat alanı ve temel İslâm bilimlerinden hadis ve tefsir bilimlerinin temel kaynaklarıyla, kısmen fıkıh kaynaklarıyla ve siyer kaynakları ile sınırlı olacaktır.

Yaptığımız alan araştırmamızda haccın *ahkâmı* ve *menâsiki* hakkında daha çok fıkıh bağlamında ilmihâl kitapları türünde eserlerin telif edildiğini tespit ettik. Çalışmada siyer ve hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in haccı ve Kur'an'daki hac âyetleri nüzul sırasına göre göre incelenecek, bunların hadis kaynakları ve klasik siyer kitaplarıyla ilişkisi bir bütünlük içerisinde ele alınacak konu, tasvir, tahlil ve tenkitli bir bakış açısıyla değerlendirilecektir.

Çalışmada öncelikle siyer ve hadis kaynakları çerçevesinde "Veda Haccı", Hz. Ebu Bekir (ö.13/634) ve Hz. Peygamber'in hac emriği, Onun hac günlüğü, yaptığı haccın türü, hacda yaptığı konuşmalar, İslam öncesi hac ile veda haccı ve günümüzde

yapılan hac ibadeti karşılaştırılarak tasvir, tahlil, tetkik, tenkit yöntemleri de kullanılarak incelenecektir. Bu çerçevede hacla ilgili âyetler ve onların içerdiği hükümlerin yer aldığı tefsir, hadis ve siyer kitapları mukayeseli bir şekilde analiz edilerek konu hakkında tespit ve değerlendirmelere yer verilecektir.

Çalışmamızda hac âyetleri ve hacla ilgili hadisler, haccın *ahkâmu* ve *menâsiki* ele alınırken yerine göre tespitler, tasvirler, tahliller, analizler ve sentezler yapılacaktır. Gerek tefsirlerde ve gerekse diğer eserlerde ortaya çıkan yanlış tespit ve değerlendirmeler için tenkit yöntemi de kullanılacaktır.

Siyer, hadis ve tefsir kitaplarında yer alan haccın *ahkâmu* ve *menâsiki* ile ilgili bilgiler ana kaynaklardan derlenerek akademik kriterlere göre ifade edilecek yer yer tahkiye yöntemine başvurulacaktır. Farklı rivâyetlerle karşılaşıldığında ise sahih hadis kaynakları esas alınacaktır. Hac ibadetinin uygulanış şekli, tarihî gerçeklikler bağlamında, haccın *ahkâmu* ve *menâsiki*ne dair âyetler ise âyetin gerçekleştirmek istediği gayeleri ve hikmetleri açısından ele alınacaktır.

Erken dönem siyer, hadis ve tefsir kaynakları taranarak konu ile ilgili veriler derlenecektir. Verilerin toplanmasında öncelikle birinci el kaynaklara başvurulacak, elde edilen veriler sistematize edilecektir. Meâli verilen âyet ve hadisler bizzat tarafımızdan tercüme edilecek, ihtiyaç duyulması halinde mevcut tercümelere başvurulacak, âyet ve sûrelerin nüzul sıralamasıyla ilgili rivâyetlerden yararlanılacaktır.

Çalışmamızın başlıca kaynakları, Kur'ân-ı Kerim, ahkâm tefsirleri, temel hadis ve siyer kaynakları, rivâyet ve dirayet tefsirleridir. Bu çerçevede ahkâm tefsirlerinden Tahavî'nin (ö.321/933) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Cessas'ın (ö.370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İbn Arabî'nin (ö.543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Kurtubî'nin (ö.671/1272) *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, dirayet tefsirlerinden Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) *Mefâtihu'l-Ğayb*, İbn Âşur'un (ö.1391/1973) *et-Tahrir ve't-Tenvir*, İzzet Derveze'nin (ö. 1404/1984) *et-Tefsiru'l-Hadis*, Vehbe Zühaylî'nin (ö.1436/2015) *et-Tefsiru'l-Münir*, başlıca başvuru kaynaklarımızdandır.

Çalışmamızın hadis bağlamını ele alırken tabiî olarak *Kütüb-i Tis'a* olarak adlandırılan dokuz temel hadis kaynağı, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449)

Bülûğü'l-Meram ve *Fethu'l-Bâri*, Âl-i Bessam'ın Buhârî ve Müslimde geçen ahkâm âyetleri üzerine yapmış olduğu şerhi *Teysiru'l-Allam*, İbn Kesir'in (ö.774/1373) *Hiccetü'l-Veda*, Kamil Miras'ın (ö.1375/1957) *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* vb. hadis kaynaklarından yararlanacağız.

Siyer ve İslâm tarihi kaynaklarından İbn İshak'ın (ö.151/768) *es-Siretü'n-Nebevîyye*, İbni Hişam'ın (ö.218/823) *es-Siretü'n-Nebevîyye*, Taberî'nin (ö.310/922) *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, Vâkıdî'nin (ö.207/822) *Kitâbu'l-Meğâzî*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö.750/1350) *Zâdu'l-Meâd*, İbn Esir'in (ö.628/1232) *el-Kâmil fi't-Tarih*, İbn Kesir'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, vb. eserlerden yararlanılacaktır.

Çalışmamızda geçen kavramların semantik ve etimolojik tahlillerinde tefsirlerin yanı sıra İbn Manzur'un (ö.711/1310) *Lisânü'l-Arab*, İsfahânî'nin (ö.502/1108) *el-Müfredat*, Asım Efendi'nin (ö.1236/1819) *Kâmus*, İbrahim Mustafa ve arkadaşlarının telif ettiği *el-Mu'cemu'l-Vesit*, adlı eserlere başvurulacaktır.

Ezrakî'nin (224/839) *Ahbâru Mekke*, Ali Cevad'ın (ö.1406/1987) *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, İbn Kelbi'nin (ö.204/819) *Kitâbu'l-Esnâm* vb. eserlerden İslâm öncesi Mekke tarihi, hac ibadeti ve Kâbe'nin tarihi önemi izah edilirken yararlanılacaktır.

Çalışmamızın *ahkâm* ve *menâsik* ile ilgili alt başlıklarını açıklarken fıkıh kitaplarından Vehbe Zühaylî (ö.1436/2015)'nin *İslâm Fıkhı*, Merğînânî'nin (ö.593/1197) *el-Hidâye*, Mevsilî'nin (ö.683/1285) *el İhtiyar*, İbn Rüşd'ün (ö.595/1199) *Bidâyetü'l-Müctehid*, Cezîri'nin (ö.1360/1941) *Kitâbu'l-Fıkh*, vb. eserlere başvurulacaktır.

Son yıllarda yapılmış olan akademik çalışmalardan Selim Türcan'ın *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü* adlı eseri çalışmamızın giriş bölümüne ışık tutmuştur, Mesut Okumuş'un *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu* adlı eserinden de çalışmamızın ikinci bölümünde hac âyetlerinin kronolojisinin tespitinde yararlanılacaktır.

Hac konusunda yapılmış diğer bazı akademik çalışmalar ise şunlardır:

Tespit edebildiğimiz kadarı ile hac konusunda doktora düzeyinde çalışma yapan ilk akademisyen Hollandalı Şarkiyatçı Snouch-Hurgronje (1857-1936)'dir. Çalışmasının

adı, *Het Mekkaansche Feest*'dir. (Leiden,1880). Eserin birinci bölümünde, Mekke'nin topografik yapısı ve Hz. Peygamber'den çalışmanın yapıldığı 1880 yılına kadar Mekke tarihi ele alınmaktadır. Eserin ikinci bölümünde ise Mekke'de âilevî ve sosyal yaşam, evlilikler, giyilen kıyafetler, cenaze törenleri, Mekkelilerin ve orada yaşayan yabancıların eğitimi konuları incelenmekte, eserin üçüncü bölümünde ise Endonezya'nın Jawa adasına dair araştırmalar yer almaktadır.⁵ Bu eser, Batı dillerinde Mekke ve hacla ilgili yazılmış ilk eser kabul edilmektedir. Bu eserin ikinci cildi, J. H. Monahan tarafından 1931 yılında *Mekka in the latter Part of the Nineteenth Century* adıyla İngilizceye, Ali Avde tarafından da *Safahat Min Târîhi Mekkete'l-Mükerreme fi Nihâyeti'l-Karni's-Sâlis'aşer el-hicri* adıyla (Mekke-1990) Arapça'ya çevrilmiştir.⁶

Snouch-Hurgronje, araştırma yapmak için gittiği Cidde'de beş ay kaldıktan sonra ulemanın huzurunda müslüman olduğunu söyleyerek Abdülğaffar adını almış, ardından Mekke'ye geçmiş, burada da yedi ay kaldıktan sonra şüpheli faaliyetleri sebebiyle sınır dışı edilmiştir.⁷

Tunuslu ilim adamı Dr. Muhammed Şerif er-Rahmûnî'nin *Menâsiku'l-Hacci ve'l-Umre mine'l-Kur'ani ve's-Sünne* adlı kitabının hac konusunda akademik düzeyde telif edilen bir eser olduğu anlaşılıyor (Tunus, 1981). Eserin birinci bölümünde hacın *menâsiki*, ikinci bölümünde hacın safhaları ele alınıyor. Son bölümde ise hacda yapılan dualara yer verilmiştir.

El-Ba'dânî'nin *Ahvâlü'n-Nebi fi Haccti'l-Veda* (Riyad 1421h) adlı eseri de Hz. Peygamber'in îfâ ettiği hacın *menâsikini*, hac yolculuğu esnasında yaptığı konuşmaları, davranışları, okuduğu duaları ihtiva etmekte olup hac konusunda referans alınabilecek kayda değer eserlerden biridir.

Baki Adam'ın, *Diğer Dinlerde Hac İbadeti* adlı yüksek lisans tezi, (AÜ, SBE, 1989). Bu eser, adından da anlaşılacağı üzere diğer dinlerdeki hac *uygulamalarını* ele almaktadır.

⁵ Bu eserin son baskısı: C. Snouch Hurgronje, *Mekka in the Latter Part of the 19th Century*, Çev. J. H. Monahan, Brill, Leiden-Boston 2007.

⁶ İsmail Hakkı Göksoy, "Snouch-Hurgronje", *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı yay. İstanbul 2009, C. 37, s. 340-341.

⁷ Göksoy, "Snouch-Hurgronje" DİA, TDV yay.İstanbul 2009, C. 37, s. 340-341.

Abdullah Tırabzon'un *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar* adlı doktora tezi (İÜ, SBE, 2008). Bu çalışma, İslâm hukuku alanında hacda yasak davranışlar konusunu ele alan bir doktora tezi olsa da, hacla ilgili terimler, hacın *ahkâm* ve *menâsikine* dair bilgiler, hacın yapıldığı yerler ve hacla ilgili temel konuları da ele almıştır. Bu tez, içerik olarak şu ana kadar yapılmış olan bizim de şahit olduğumuz akademik çalışmalardan bizim çalışmamıza en yakın olanıdır fakat bu çalışma, hacda yasak davranışlar merkeze alınarak yapılmıştır ve bizim çalışmamıza nispeten dar kapsamlıdır.

Ahmet Rıfat Geçioğlu tarafından hazırlanan *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü* adlı yüksek lisans tezinde (Adana, 2010), hac ibadetindeki ritüellerin sembolik anlamları ve hac ibadetinin bireysel dînî hayata yansımaları incelenmiştir.

Nilgün Türkmen tarafından hazırlanan *Türkiye'de Hac Folkloru* adlı yüksek lisans tezinde (Sivas, 2011), Türkiye'de hacın tarihini, hac kültürünü, hac ekonomisini, eski ve yeni Türk edebiyatında hac konusunu incelemiştir.

Ayrıca Muhammed Hamidullah'ın (ö.1413/2002) *İslâm Peygamberi ve İslam'da Hac* kitabından, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde yer alan ilgili maddelerinden ve konumuzla ilgili güncel kaynaklardan, makale ve tezlerden istifade edilecektir.

4. ANA HATLARIYLA HİCAZ BÖLGESİ VE MEKKE

Hicaz, Arabistan Yarımadası'nda Kızıldeniz'in doğu sahili boyunca uzanan ve *Haremeyn* ile *mikât* yerlerini içine alan coğrafi bölgenin adıdır. Sözlükte iki şeyi birbirinden ayıran sınır ve engel anlamına gelen bu ismin, iki bölgeyi birbirinden ayırdığı için verildiği hususunda ittifak edilmiştir. Bu iki bölgenin *Tihame* (veya *el-Gavr*) ile *Necid*, *Yemen* ile *Şam* (Suriye), *Yemen* ile *Necid*, *Yemame* ile *Aruz*, *Necid* ile *Serat* Dağları olduğu şeklinde yorumlar da yapılmıştır. Bölgenin sık rastlanan ve tabii

bir engel oluşturan *bazalt* kayalıklar (*harre*) sebebiyle *Hicaz* adını aldığı da ileri sürülmüştür.⁸

Hicaz Bölgesi, korunması kolay bir coğrafi yapıda olduğundan ve fazla verimli olmadığından Habeş, Bizans ve İran'ın işgaline maruz kalmamıştır. *Hicaz*, İslâm'ın doğuşundan önce Kusay b. Kilab (ö.MS.480) tarafından temelleri atılan Mekke şehir devleti hariç tutulacak olursa tamamen bağımsız ve her kabilenin kendi başına buyruk bir halde yaşadığı bir bölgedir. Bu bölge, eskiden beri siyasî bir otoritenin emri altında idare edilmemiş, ortaçağda bilinen, tevarüs yoluyla elde edilen hükümdarlığı tanımamış, yabancı işgali de görmemiştir. Buna göre Hz. Peygamber'in, *Hicaz* Bölgesi'nde devlet kuran ilk şahsiyet olduğu söylenebilir.⁹

Hicaz Bölgesi'nin Yemen'den Şam'a giden ticaret yolunun üzerinde olması buraya stratejik bir önem kazandırmıştır. *Hicaz* Bölgesi'nin Yemen, Mısır, Habeşistan, Somali, Hindistan, Filistin ve Şam gibi ticarî faaliyetlerin hareketli olduğu yerlerin kavşak noktasında olması, herhangi bir ziraî faaliyetin olmadığı Mekke şehrinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.¹⁰

Hicaz Bölgesini önemli yapan etken, hiç şüphesiz bu bölgede Mekke şehrinin yer almasıdır. Hz. İbrahim'in eşi Hacer ve oğlu İsmail'i, *Faran* Dağları arasında yer alan ve şu anda Kâbe'nin bulunduğu Mekke Vâdisine bıraktığı tarihe kadar Mekke çevresinde Yemen kökenli Cürhumiler ve Amalikalılar ikamet ediyordu. Hz. İbrahim'in eşi Hacer'i ve bebek yaştaki oğlu Hz. İsmail'i Mekke Vâdisine bırakması, Mekke şehrinin kuruluşunu başlattı.

Hz. İbrahim'in ileri yaşına rağmen çocuğu olmamıştı ve neslinin devam etmeyeceği düşüncesi onu üzüyordu. Eşi Sâre cariyesi Hacer'i, "*Belki bundan çocuk sahibi olabilirsin.*" diyerek Hz. İbrahim'e hediye etti. Hacer'den Hz. İsmail dünyaya geldi. Bu durum Sâre'de kıskançlık duygusunun kabarmasına yol açtı. Allah ona da yetmiş yaşında olmasına rağmen Hz. İshak'ı verdi. Bu sırada Hz. İbrahim yüz yirmi

⁸ Cemaleddin Ebu'l-Fadl İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994, 3. Baskı, C. 5, s. 331; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Hicaz" DİA, TDV yay.İstanbul 1998, C. 17, s. 433.

⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, Y. Şafak yay. Ankara 2003, C.1, s. 881; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İFAV yay. 4. Baskı, İstanbul 2013, s. 10.

¹⁰ Küçükbaşçı, "Hicaz" DİA, TDV yay. İstanbul 1998, C. 17, s. 433.

yaşlarındaydı. Sâre, ileri yaşında çocuk sahibi olmasına rağmen kıskançlık duygusunu yenemedi. Hz. İbrahim, Allah'tan aldığı emirle eşi Hacer ile İsmail'i Mekke'ye götürdü.¹¹ Bu olay birçok tarih kitabında aynı şekilde hikâye edilir.

Hz. İbrahim, Hacer ve İsmail'i Mekke Vâdisine bıraktığında ona herhangi bir açıklama yapmadı. Hacer, birkaç defa İbrahim'in ardından “*Bizi bu ıssız vâdide bırakıp nereye gidiyorsun?*” diye seslendi. Son olarak Hacer, “*Bizi burada kime bıraktın?*” deyince Hz. İbrahim sadece “*Allah Azze ve Celle*” diyebildi. Hacer, “*Ben, Allah'ın hükmüne razıyım*” diyerek teslimiyet gösterdi.

Hacer, vâdideki tek ağacın altına oturdu, acıkınca azığından yedi, yanında getirdiği sudan içti. Bir süre sonra azığı ve suyu bitince endişeye kapıldı, su arayışına çıktı. Önce bulunduğu vâdinin hemen yakınındaki *Safa* Tepesine çıkarak etrafa baktı, sonra *Merve* Tepesine gitti, oradan etrafa baktı. Bu geliş gidişi yedi defa tekrarladı. Bu sırada çocuğunun yanından bir ses duydu. Cebrail (a.s) gelmişti. Cebrail, ayağını yere vurduğunda, vurduğu yerden su çıkmaya başladı. Hacer, suyun devamı gelmez korkusu ile suyun etrafını çevirdi, göl yaptı, “*zemzem*” dedi. Kendisi bu sudan içti ve bebeğine de içirdi. Bu su, onların hem açlıklarını hem de susuzluklarını giderdi.¹²

Cürhümîler, Yemen'den gelerek Mekke civarında Arafat yakınlarına yerleşmişti. Cürhümîlerden bir grup tüccar, ticarî bir yolculuk sebebiyle Şam'dan dönerlerken Mekke Vâdisi'nde kuşların uçtuğunu fark ettiler ve burada suyun ve hayatın olabileceğine kanaat getirdiler, oraya su alması için birini gönderdiler. Suya gelen şahıs Hacer ve İsmail ile karşılaştı, durumu arkadaşlarına haber verdi. Mekke Vâdisine gelen Cürhümîlerin ticaret kafillesi, tanışma faslından sonra buraya yerleşmek için Hacer'den izin istediler, Hacer de komşu oluruz düşüncesiyle kabul etti. Böylece Mekke, Cürhümîlerin de gelmesi ile birlikte yeni bir yerleşim yeri olmaya başladı. Hz. İbrahim eşi Hacer ve oğlu İsmail'i Mekke Vâdisine bırakmış olsa da, onları tamamen terk etmiş

¹¹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Daru'l-Hicre, ty. byy. C.1, s. 357-362.

¹² Ebu'l-Velid, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, Tahkik: Abdullah b. Düheys, Mektebetü'l-Esedi, 1. Baskı, 2003, b.y.y. s. 98-100; Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezeri İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tahkik: Ebu'l-Fida, Abdullah el-Kadi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, C. 1, s. 78-80.

değildi, zaman zaman ziyaretlerine gelerek bazı temel ihtiyaçlarını karşılıyordu.¹³

Hız. İsmail yetişkin hale geldiğinde Cürhümîlerden bir kızla evlendi. Hız. İbrahim bir seferinde oğlunu ziyarete geldiğinde evde gelini ile karşılaştı, oğlunun ava gittiğini öğrendi. Hız. İbrahim, gelininin davranışlarını, misafire yaklaşımını ve hayata bakışını beğenmedi. Hız. İbrahim, oğluna iletmek üzere gelinine “*İsmail’e söyle, eşiğini değiştirsın*” şeklinde bir mesaj bıraktı. Hız. İsmail (a.s.) eve döndüğünde babasının geldiğini öğrendi, mesajı aldı. Babasının bu mesajla, eşini boşamasını tavsiye ettiği anlamını çıkardı ve eşini boşadı. Daha sonra yine Cürhumlü bir kız ile evlendi. Hız. İbrahim başka bir sefer oğlunu ziyarete geldiğinde aynı şekilde oğlunu bulamadı, yeni gelini ile karşılaştı, onunla sohbet etti, yaşantıları ve durumları hakkında bilgi aldı, neler yiyip içtiklerini sordu. Hız. İsmail’in hanımı, et yediklerini ve su içtiklerini, söyledi ve bunlardan Hız. İbrahim’e de ikram etti. Hız. İbrahim, gelininin hayata bakışından ve misafire davranışından hoşnut oldu, kanaatkârlığını beğendi, “*Allah etinizi ve suyunuzu bereketli kılsın*” diye dua etti, ayrılırken de “*Oğluma selam söyle, eşiğini sağlam tutsun, onu muhafaza etsin.*” şeklinde mesaj bıraktı.¹⁴ Hız. İsmail’in bu evlilikten on iki erkek evladı olmuştu. Farklı kabilelerden olsalar da Hız. Peygamber’e kadar devam eden bütün Hicaz Arapları, Hız. İsmail’in asilzade eşi Medad b. Amr el Cürhumi’nin kızı Seyyide Hanım’dan doğan Nabit ve Kayzer adlı çocuklarının soyundan gelmektedir.¹⁵ Hız. İsmail’in Cürhümîlerden bir hanımla evlenmesinden dolayı ortaya çıkan nesile sonradan Araplaşan anlamında “*Arab-ı müsta’rebe*” denilmiştir. Bunlar, İslâm’ın doğuşuna kadar devam ettiği için bu nesile “*Arabu’l-bakiye*” de denilmiştir.¹⁶

4.1. Hız. İbrahim’in Kâbe’yi İnşası

Hız. İbrahim, bir seferinde güzel elbiselerini giymiş bir halde Mekke’ye geldi. Oğlu İsmail’i kuyunun başında oturur vaziyette buldu. Ona, “*Allah bize bu yerde bir ev yapmamızı emretti.*” dedi. Süddî (ö.127/745), Hız. İbrahim’e Kâbe’nin yerini Cebrail’in

¹³ İbn Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C.1, s. 78-80.

¹⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 102-103; İbn Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, s. 80.

¹⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 1, s. 359.

¹⁶ Mahmud Arife Mahmut, *el-Arab Kable’l-İslâm*, Ayn Dirasât ve’l-Buhâs, Kâhire 1995, S. 28, 36.

gösterdiğini söyler.¹⁷ Hz. İsmail, babasına taş taşıdı ve İbrahim de Kâbe'nin duvarlarını ördü. Duvarlar yükselince iskele olarak yüksekçe bir taşı kullanma ihtiyacı duydu. Bu taştan “*Makam-ı İbrahim*” olarak Kur’ân’da da bahsedilmektedir. Şu anda altın kafes içinde Kâbe'nin kapı tarafına 10 metre mesafede muhafaza edilen bu taşın, Hz. İbrahim'in insanları hacca davet etmek için üzerine çıktığı taş olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁸

Hz. İbrahim, Hz. İsmail'den *tavafa* başlangıç noktasını belirlemek için Kâbe kapısına yakın köşeye farklı bir taş getirmesini istedi. O da *Ebu'l-Kubays* dağında bulunduğu siyah taşı getirdi. Rivâyete göre Hz. İsmail'e bu taşı Cebrail işaret etmiştir. Bu taşın başlangıçta inci gibi parladığı, Kâbe'de çıkan birkaç yangın sebebiyle karardığı, bu sebeple taşın siyah taş anlamında “*Hacerulesved*” denildiği de rivâyet edilmektedir.¹⁹

Zayıf bir görüşe göre Kâbe ilk defa Hz. Âdem tarafından inşa edilmiş, Hz. İbrahim oğlu Hz. İsmail ile birlikte, daha önce yapılmış olan binanın temelleri üzerine Kâbe'yi yeniden inşa etmiş,²⁰ Kâbe'yi inşa ederken de şöyle dua etmişlerdir: “*Rabbimiz bunu bizden kabul buyur, şüphesiz sen işiten ve bilensin.*”²¹

Hz. İbrahim tarafından yapılan Kâbe'nin boyutu şöyledir:

Yükseklik yedi zira, *Hacerulesved*'den *Rukn-i Şami*'ye kadar (Kabe'nin ön tarafı) 30 zira, *Rukn-i Şami*'den (Şam Köşesi) *Rukn-i Garbiye* (batı köşesi) 22 zira, *Rukn-i Garbiden Rukn-i Yemaniye* kadar 31 zira, *Rükni Yemani*'den *Hacerulesved*'e kadar 20 ziradır. Bu kutsal yapıya kubik yapı anlamında Kâbe denilmiştir. Kâbe'ye, *el-Beytü'l-Atik*, *Kadis*, *Badir* de denilmiştir.²² Hz. İbrahim, Kâbe'nin etrafına gölgelikler de yapmıştır. Kâbe'nin biri şimdiki yerinde, diğeri de tam karşısında olmak üzere yer hizasında iki kapısı vardı, üstü açıktı. Kâbe'nin içine girişin sağ tarafına mahzen olarak bir çukur kazılmıştı. Kâbe'ye vakfedilecek olan şeyler oraya bırakılıyordu.²³ Kâbe'nin yapımı tamamlanmadan Hz. Hacer vefat etmiş ve Kâbe'nin Şam köşesi ile Batı köşesi

¹⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, s. 82; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, DİB yay. Ankara 1984, 7. Baskı, C. 6, s. 21.

¹⁸ Muhammed Tahir İbn Aşur, *et-Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir*, Daru Dahun, Tunus 1997, .1, s. 710.

¹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.116.

²⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 82.

²¹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/127.

²² Ali Cevad, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat Ün. Katkılarıyla yay. 2. Baskı, 1993, C. 4, s. 7; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 110-115.

²³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 110-115; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 1, s. 377.

arasında yer alan “*Hicr*” denilen yere defnedilmiştir. Hz. İbrahim’in yapmış olduğu Kâbe’nin ilk şekli, kare değil dikdörtgen şeklindedir.

Hz. İbrahim’in yaşadığı ve Kâbe’yi inşa ettiği tarih ile ilgili kesin bilgi olmamakla birlikte Babil Kralı Hammurabi ve Şinar ile çağdaş oluşu dikkate alındığında Hz. İbrahim’in yaşadığı dönemin M.Ö. 2200-2000’li yıllara tekabül ettiği söylenebilir. Hz. İbrahim’in M.Ö. 2003-1800 yıllarında yaşadığı Kâbe’nin de bu yıllarda yapılmış olabileceği de söylenmektedir.²⁴

4.2. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’in Hac İbadeti

Hz. İbrahim’in “*Ey Rabbimiz! Bize ibadet yollarımızı göster!*”²⁵ şeklinde dua etmesi üzerine Allah Teâlâ Cebrail’i göndererek, Hz. İbrahim’e hac ibadetini nasıl yerine getireceğini öğretmiştir.²⁶ Ezrakî’nin (ö.224/839) *Ahbâru Mekke* adlı eserinde İbn İshak’tan (ö.151/768) *hasen* senetle yaptığı bir rivâyette ve Taberî’nin (ö.310/922) *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülük* adlı eserinde Hz. İbrahim’in haccı şöyle anlatılır:

“Hz. İbrahim, Kâbe’yi inşa işini tamamlayınca Cebrail geldi ve ona ‘*Kâbe etrafında yedi defa dön*’ dedi. Hz. İbrahim Kâbe etrafında döndü ve dönerken her rüknü selâmladı. *Tavafi* tamamlayınca *Makam-ı İbrahim*’in ardında iki rekât namaz kıldı. Cebrail de onunla birlikte hareket etti ve ona bütün *menâsiki*, Safa, Merve, Mina, Müzdelife ve Arafat’ta yapılacak ibadeti öğretti. Mina’ya girdiğinde Akabe’de İblis’i temsil eden yere indi. Cebrail, Hz. İbrahim’in oraya yedi taş atmasını istedi, O da yedi taşı attı. Ardından orta cemrede şeytanın temsili görüldü, Cebrail oraya da yedi taş atmasını istedi, Hz. İbrahim yedi taş attı, sonra şeytanın temsili kayboldu, Allah onu rezil etti, son olarak küçük cemre görüldü, ona da yedi taş attı, sonra şeytan kayboldu.²⁷

Cebrail Hz. İbrahim’e Mekke’den Arafat’a kadar haccın her *menâsikini* öğretti, Arafat’a kadar *tehlil* ve *telbiye* getirerek gitti, Arafat’ta *vakfe* yaptı, Cebrail ona “*Öğrendin mi?*” diye sordu. O da “*Öğrendim.*” (*Areftü*) dedi. Bunun için “Arafat” bu

²⁴ Ömer Faruk Harman, “İbrahim” DİA, TDV yay. İstanbul 2000, C. 21, s. 267; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 47 (Diyarbakırlı Said Paşa, *Mir’atü’l-İber*, I, 98’den naklen).

²⁵ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/128.

²⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülük*, Tahkik: Muhammed Ebu’l-Fadl, İbrahim, Daru’l-Maarif, Kahire 2. Baskı, ty. C. 1, s. 262.

²⁷ Taberî, *Târîhu’r-Rusûl, ve’l-Mülük*, C.1, s.160- 262; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.120-121.

isimle isimlendirildi. Hz. İbrahim Arafat'tan sonra Müzdelife'de *vakfe* yaptı, Mina'da da bizzat kendisi kurban kesti.²⁸

Allah, Hz. İbrahim'e insanları hacca çağırmasını emredince “*Ey Rabbim, sesimi nasıl duyuracağım?*” diye sordu. Allah Teâla, “*Sen seslen, duyurmak bana aittir.*” buyurdu. Hz. İbrahim, “*Ey insanlar! Allah size Beyt-i Atik'i ziyaret etmenizi farz kıldı. Rabbinizin davetine icabet edin.*” diyerek seslendi. Allah, Hz. İbrahim'in sesini duyurdu. Doğu'dan Batı'dan yeryüzü kıtalarından ona cevap geldi. “*Lebbeyk Allahhümme lebbeyk.*”²⁹

Hz. İbrahim'in insanları hacca davetinden sonra Hz. İsmail, Cürhümilerden bir grup akrabası ile haccetti. Öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazını Mina'da kıldı ve burada sabahladı. Nemire'ye geldi. Zevalden sonra Arafat'ta öğle ve ikindiye cem ederek kıldı, sonra *vakfe* yaptı. Güneş batınca beraberindekilerle Müzdelife'ye hareket etti, burada akşam ve yatsı namazını kıldı, sonra Müzdelife'de *vakfe* yaptı. Ardından şeytan taşlama yerine (*cemerât*) geldiler. O beraberindekilere şeytana nasıl taş atacaklarını da öğretti.³⁰

Ezrakî'den (ö.224/839) naklettiğimiz iki rivâyette de Hz. İbrahim'e Cebrail'in öğrettiği hac ibadeti ve Hz. İsmail'in beraberindekilerle ifâ ettiği hac ibadeti ile günümüzde yapılan hac ibadetinin örtüştüğü söylenebilir. Günümüzde yapılan hac ibadetine yer alan *ihram*, *telbiye*, *vakfe*, *tavaf*, *say*, cemrelerin taşlanması, kurban kesilmesi, gibi *menâsikin* ilk defa Hz. İbrahim tarafından edâ edilen hac ibadetine de yer aldığı görülmektedir. Daha sonra müşrikleşen Araplar, şirke âit unsurları ve hurafeleri hacca karıştırmıştır. Hz. İbrahim'in haccı, tahrifata uğramış olarak câhiliye devrinde yüzyıllar boyu devam etmiştir.

4.3. Mekke'nin İsimleri, Kısa Tarihi ve Tarih Boyu Mekke Sakinleri

Mekke isminin anlamı ve kökeni konusunda belirsizlik vardır ve bu konu dilciler

²⁸ Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C.6, s. 21.

²⁹ Taberî, *Târihu'r-Rusûl*, C.1, s.262; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.121.

³⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 121; Taberî, *Târihu'r-Rusûl*, C.1, s. 262; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C.6, s. 21.

arasında tartışmalıdır. Mekke'nin çok sayıda ismi vardır. Bu isimler, şehrin farklı özelliklerine ve sıfatlarına işaret eder. Kur'ân'da Mekke'nin adı *Bekke* olarak geçer.³¹ Kur'ân-ı Kerîmde geçen *el-Beled*,³² *el-Beledü'l-Emin* (Güvenli belde)³³, *Karye*³⁴ *Mead*³⁵, *Ümmü'l-Kura* (şehirlerin anası)³⁶ isim ve terkipleri Mekke'ye işaret eder. İbn Manzur (ö.711/1310) *Lisânu'l-Arab*'ta Mekke'ye *Bekke* isminin şehirdeki su kıtlığı ve suyun zor çıkarılışı sebebiyle verildiğini belirtiyor. İbn Sîde, *Mekke* ile *Bekke* arasında bir fark olmadığını ve ikisinin de aynı anlama geldiğini söyler.³⁷ Zemahşerî (ö.538/1143) de, *Mekke* ile *Bekke* isimlerinin aynı olduğunu, *b* ile *m* harflerinin fonetik olarak birbirine yakın olması sebebiyle Araplar tarafından karıştırıldığını söylemekle birlikte, bu konuda ileri sürülen başka görüşlere de yer verir.³⁸ Zührî (ö.124/741) ve Nehâî (ö.95/715) de Harem bölgesine Mekke, *Mescid-i Haram*'ın bulunduğu yere ise *Bekke* denildiğini söylemektedir. İbn Arabî (ö.543/1148) Mekke'ye, oraya kötülük yapan ceberrutların boynunun vurulacağını belirtmek için "*Bekke*" denildiğini söyler.³⁹ İbn Kesir, (ö.774/1373) Mekke'nin isimlerinden 20'sini zikreder.⁴⁰ Biz başka kaynaklardan da İbn Kesir'in verdiği bilgilere ilaveten 20 isim daha tespit ettik.⁴¹

Mîlâdî II. yy.'da yaşamış olan Yunan araştırmacı Batlamyus (ö.165) araştırmalar için Mekke'ye gitmiş ve bu şehrin adını *Macoraba* şeklinde ifade etmiştir. Batlamyus yabancı tarih kitaplarında Mekke'den ilk bahseden kişidir.⁴² Demek ki o zamana kadar ve ondan önce Mekke, pek tanınan bir şehir değildi İlk büyük coğrafya yazarlarından olan Batlamyus, yaptığı tesbitlerde Mekke şehrine de yer vermiştir.

³¹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Al-i İmran 3/96.

³² *Kur'an-ı Kerim*, Beled 90/1-2.

³³ *Kur'an-ı Kerim*, Tin 95/3.

³⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Nahl 16/12.

³⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Kasas 28/85.

³⁶ *Kur'an-ı Kerim*, En'am 6/92.

³⁷ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C.10, s. 491.

³⁸ Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, Beyrut 1986, C.1, s. 387.

³⁹ Ebu Bekir Muhammed İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Tahkik: M.Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty, C.1, s. 372.

⁴⁰ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Kalem, 2. Baskı, Beyrut ty, C.1, s. 330.

⁴¹ Mekke'nin İsimleri: 1-Mekke, 2-Ümmü Rahm, 3-Ummü Subh, 4-Ümmü'r- Rahman, 5-Ümmü Zahm, 6-Ümmü'l-Kura, 7-Basse, 8-el-Besase, 9-Hatime, 10-Karyetu'l-Kadime, 11-Kevsa, 12-Bekke, 13-Zituva, 14-el-Beytu'l-Atik, 15-es-Salah, 16-el-Haram, 17-el-Beled, 18-Ma'taşe, 19-Res, 20-Kadis/Kadise, 21-Kibare, 22-Ariş, 23-Tac, 24-el-Harem, 25-el-Beledü'l-Harem, 26-Berra, 27-Nessase, 28-Makdese, 29-Nasse, 30-Ümmü Kûsî, 31-Subbuha, 32- el-Beledü'l-Emin, 33-Mescidü'l-Esna, 34-Batha, 35-Faran, 36-Nabiye, 37-Beniyye, 38-Büsak, 39-Ratec, 40- el-Mescidü'l-Haram (Kaynaklar: İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I, 330; Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke" DİA, TDV yay. Ankara 2003, C. 28, s. 556; Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, s. 26).

⁴² Ali Cevad, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, C. 4, s. 10.

Hız. İbrahim'in Mekke Vâdisine gelmesinden önce Mekke civarında ve Yesrib'de Amalikalılar yaşıyordu. Arafat Dağı eteklerinde de Yemenli Arap kabilesi Kahtanilerin bir kolu olan Cürhüm kabilesi yaşamaktaydı. Cürhüm kabilesi, Amalikalılarla giriştiği mücadelede onları yenerek Mekke civarının tek hâkimi oldular. Cürhümlüler, Hız. Hacer'in izni ile Mekke Vâdisine yerleştiler. Kâbe'nin inşasından sonra Hız. İsmail, Harem'in ilk yöneticisi oldu. Onun vefatından sonra Harem'i oğlu Kayzer yönetti. Bu durum Hız. İsmail'in oğlu Nabit'a kadar böyle devam etti. Nabit'ten sonra yönetim Cürhümlülere geçti.⁴³

Cürhümlüler, başlangıçta Hız. İsmail'in tebliğ ettiği tevhit inancını benimsediler fakat zamanla zenginleştiler, Mekke'ye gelenlere zulmetmeye başladılar. Cürhümlülerin M.Ö. 2000 yılında başlayan hâkimiyetleri M.S. 200 yılında Huzaalıların onları Mekke'den çıkardığı vakte kadar yaklaşık 22 asır devam etti.⁴⁴ Cürhümlüler, Zemzem suyundan Huzaalıların yararlanmasını önlemek için Mekke'yi terk etmeden önce kılıçlarını, zırhlarını ve altından yapılmış iki ceylan yavrusunu, geri dönme umudu ile zemzem kuyusuna gömmüşler ve üstünü kapatarak Mekke'den ayrılmışlardı. İsmailoğulları, bu mücadelede tarafsız davrandığı için Mekke'de kalmalarına izin verilmişti. Zemzem kuyusu, Hız. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalip tarafından yeniden ortaya çıkarıldığı tarihe kadar kapalı kaldı. Kuyudan çıkarılan kılıç ve zırhların demiri, Kâbe'nin kapısında kullanıldı. Altından yapılmış ceylan yavruları ise işlenerek kapının yapımında kullanıldı.⁴⁵

Huzaa Kabilesi'nin Mekke hâkimiyeti, M.S. 200 yılından, Kureyş kabilesinden Kusay b. Kilab'ın onları Mekke'den çıkardığı 450 yılına kadar devam etti. Kusay, Kinâne ve Kudaa kabilelerinin de desteği ile Mekke'de hâkimiyet kurdu. Böylece yönetim, kuruluşundan beri Mekke'de ikamet eden, soyları Hız. İsmail'e dayanan Kureyş kabilesine geçmiş oldu. Kusay, Mekke'de o günün şartlarında idarî bir yapı (devlet) kurdu. İdarî bina olarak Kâbe yakınına "*Daru'n-Nedve*"yi inşa ettirdi. Kâbe'nin ve Kâbe'ye gelen hacıların hizmetlerini yürütmek üzere *kıyâde* (askeri birim), *liva* (Kureyş bayrağını taşıma görevi), *hicâbe* (Kâbe'de kapıcılık görevi), *sikâye* (hacıların

⁴³ Muhammed İbn İshak, *es-Siretü'-Nebeviyye*, Tahkik: Ahmet Ferit, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, C.I, s. 77.

⁴⁴ Ali Cevad, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, C.4, s. 14-17; Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, s. 31-32.

⁴⁵ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl*, C.2, s. 286; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C.6, s. 23-27.

su ihtiyacını karşılama), *rifâde* (hacılara yemek verme görevi), *sidâne* (Kâbe'yi koruma görevi) gibi hizmet kollarını tesis etti. Daha sonra Kusay'ın oğulları arasında bu işlerin yürütülmesi hususunda anlaşmazlık çıktı. Yapılan görüşmeler sonucu varılan anlaşmaya göre *hicâbe* ve *nedve* görevleri Abdüddar oğullarına, *sikâye* ve *rifâde* Abdülmenaf oğullarına verildi. Bu taksimat Mekke'nin fethine kadar devam etti. ⁴⁶

Kusay b. Kilab, Mekke ve çevresinde dağınık bir halde yaşayan Kureyş kabilesini bir araya getirdi. Kureyş, Kâbe'ye ve Kâbe'yi ziyarete gelen hacılara verdiği hizmet dolayısı ile bütün Arapların saygı duyduğu lider bir kabile haline geldi. Kureyş kabilesi Arapların gözünde Kâbe hizmetleri sayesinde "Harem Ehli" (*ehlullah*) olarak saygı görüyordu. İslâm'ın doğuşuna kadar Mekke'de Kureyş kabilesinin on kadar kolu⁴⁷ yaşıyor olsa da ağırlıklı olarak Abdülmenaf oğullarının Haşimoğulları ve Ümeyye oğulları kolu nüfus ve nüfuz bakımından etkin idi. Arapların babası kabul edilen Kusay, Hz. Peygamber'in dedesinin dedesinin babası idi.

Hz. Peygamber'in nesebi şöyledir:

Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalip b. Haşim b. Abdilmenaf b. Kusay b. Kilab b. Mürre b. Ka'b b. Lüeyy b. Ğalip b. Fihri b. Mâlik b. Nadr b. Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. Adnan. Hz. Peygamber'in annesi Âmine binti Vehb b. Abdilmenaf b. Zühre b. Kilab b. Mürre b. Ka'b b. Lüeyy b. Ğalip b. Fihri b. Mâlik b. Nadr b. Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. Adnan. Hz. Peygamber'in nesebi Adnan'a kadar kesin olarak bilinmektedir. Adnan'ın soyunun Hz. İsmail'e dayandığı biliniyor olsa da arada kaç nesil olduğu ve isimleri ihtilaflıdır. ⁴⁸

İlk defa Fihri b. Mâlik'e Kureyş denildiği rivâyet edilmektedir. Kureyş, Fihri'nin lakabıdır. Bu zatın asıl adının Kureyş olduğu, lakabının Fihri olduğu da söylenmektedir. Adnan oğullarına, ticaretle uğraşması ve ticaretten para kazanması sebebiyle bu isim

⁴⁶ Ali Cevad, *Târîhu'l-Arab*, C. 4, s. 37-50; Nebi Bozkurt, M.Sabri Küçükaşçı, "Mekke" DİA, TDV Yay, Ankara 2003, C.28, s. 556; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, s. 19.

⁴⁷ Kureyş kabilesinin boyları: 1-Abdimenaf oğulları, 2-Abdü'd-Dar oğulları, 3-Esed oğulları, 4-Abd b. Kusay oğulları, 5-Zühre oğulları, 6-Mahzum oğulları, 7-Teym oğulları, 8-Adiy oğulları, 9-Cumah oğulları, 10-Sehm oğulları (Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, s. 115-130).

⁴⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl* .C. 2 s. 239-286.

verilmiştir.⁴⁹ Kureyş, k-r-ş kökünden türemiştir. İhtiyaçları karşılayan, bir yerde toplanan anlamındaki *takarruş* ve *teftiş* kelimesi aynı kökten gelmektedir. Kureyş'e, ticaret yoluyla kendi ihtiyacını karşıladıkları ve hacca gelen hacıların ihtiyaçlarını temin ettikleri için bu ismin verildiği rivâyet edilmiştir. *Kırş*, köpek balığı anlamına da gelmektedir.⁵⁰

Kusay, Mekke'de hâkimiyet kurarken, Kâbe'nin asıl sahibi olduklarını, İbrahim (a.s.)'in torunları olduklarını, dolayısı ile Kâbe yönetiminin herkesten çok kendi hakları olduğu hususunu çok iyi işledi. Böylece Kusay, Mekke'de tesis ettiği siyasî otoriteyi, dinî/ruhanî bir temele dayayarak, dinî duygunun insanlar üzerindeki etkisinden yararlanmaya çalıştı. Bunda başarılı da oldu. Kâbe, Kureyş tarafından ele geçirildikten sonra, Mekke'de soya dayalı bir kutsallık ekseninde hiyerarşik bir yapı⁵¹ inşa edilmiştir.⁵² Kureyş'in inancı, dinî hayatı, kültürü, değerleri, rivâyet yöntemi ile Hz. İbrahim'den beri nesilden nesille aktarılarak taşınmıştır. Genelde Arapların, özelde ise Kureyş'in inancı ve din temelli yaşamı, Kâbe'ye ve Mekke civarındaki kutsal yerlere ve putlara atfedilen değerlerle bir kültür olarak varlığını sürdürmekteydi. Kureyş, her ne kadar kitaplı bir toplum olmasa da menşei ilâhî/kitâbî olan bir kültürü sahiplenen ve yaşayan ümmî bir toplum idi. Din temelli bu kültür, onları hem bir araya getirip kaynaştıran bir güce sahipti, hem de onlara itibar kazandırıyordu.

Kusay'ın dînî temeller üzerinde tesis ettiği şehir devletinin, Kureyş'in önde gelenlerinin katılımı ile *Daru'n-Nedve*'den istişareyle yönetilmesi, idarî ve siyasî yapının uzun ömürlü olmasının önünü açtı. İslamiyet'in doğuşu ile onurlanan ve Mekke'nin fethi ile taçlanan Kureyş kabilesinin M.S. V. asırda başlayan Mekke hâkimiyeti, M.S. XX. yy'a kadar asırlar boyu devam etti. Mekke ve Medine'nin de içinde bulunduğu Hicaz Bölgesini yöneten Suud Hanedanlığının kralları, Harem-i Şerife olan saygılarından dolayı kendilerini, bölgenin hâkimi olarak değil hâdimi (hizmetkârı)

⁴⁹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl*, C.2, s. 262; Câsim Avcı, "Kureyş" DİA; TDV Yay. Ankara 2002, C. 26, s. 442.

⁵⁰ Asım Efendi, *Kâmus*, Matbaa Osmaniye, İstanbul 1225 (Rumi) s. 345; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. 6, s. 324-225; İbrahim Mustafa vd, *el-Mu'cemu'l-Vesit*, Çağrı yay. İstanbul 1989, s. 726.

⁵¹ Mekke'deki hiyerarşik dînî yapı hakkında şunlar söylenebilir: Ahmesîler: Mekke'nin dindar sayılanları, Hums ehli: Mekke halkı ve müttefikleri ve diğerleri. (Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 265.)

⁵² Selim Türcan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru, ve Dönüşümü*, Ankara Okulu yay. Ankara 2010, s. 135.

olarak nitelendirmekte, “*Hadimu’l-Harameyni’ş-Şerifeyn*” (iki haremın Mekke ve Medine hizmetkârı) sıfatını unvan olarak kullanmaktadırlar.⁵³

Mekke’nin sakinleri, çoğunluğu Kureyş kabilesi ve bu kabilenin kolları olmak üzere çeşitli kabilelerden oluşuyor, her kabile şeyh denilen kabile reisi tarafından yönetiliyordu. Mîlâdî 450? yılında Kusay b. Kilâb tarafından kurulan Mekke’nin idaresi esnek bir idarî yapıya sahipti. Şehir, kabile reislerinden oluşan bir konsey tarafından yönetiliyor, kararlar *Daru’n-Nedve*’de istişare ile alınıyordu. Beşerî ilişkiler ve kabileler arası ilişkiler teamüllere göre belirleniyordu.⁵⁴

Mekke’nin, “*Ümmü’l-Kura*” şehirlerin anası ve bütün müslümanların ortak değeri oluşu dolayısı ile Mekke yönetiminde tek bir kabilenin söz sahibi olmasının uygun olmadığı, İslâm ülkeleri arasından seçilmiş bir kurul tarafından yönetilmesi gerektiği yönündeki siyasî ve teolojik tartışmalara, konumuz kapsamı dışında olduğu için girmiyoruz.

4.4. Mekkelilerin Putperest/Müşrik Bir Toplum Haline Gelmesi

İnsanlar çoğunlukla yüceltmeci ve indirgemeci bir yaklaşıma sahiptirler. İnsanlar, değer verdiklerini olabildiğince yüceltmeye, değer vermediklerini de olabildiğince itibarsızlaştırmaya çalışırlar. Yüceltmeci yaklaşımın bazı durumlarda insanları şirke kadar götürdüğü görülmektedir.

İnsan, mümkünse mükemmel olmak ve tanrısal özelliklere sahip olmak ister. Hz. Musa dönemi Mısır Firavnlardan II. Ramses, kendisini *rab* vasfına sahip biri gibi tanıtarak kendi hâkimiyet alanında bunu yapmaya çalışmıştır.⁵⁵ Mükemmel olmanın imkânsızlığını gören kâhir ekseriyet ise bir mükemmele âit ve mensup olmak, böylece mükemmelin himayesinde kendini güvence altına alarak ondan maddî ve manevî fayda sağlamaya çalışır.

⁵³ Bu sıfatı, 517 yılında Mısır’ın Osmanlılar tarafından fethi ve hilafetin Osmanlılara geçmesi ile birlikte ilk kez, Mısır Fatihî Yavuz Sultan Selim’in benimsediği ve kullanmaya başladığı söylenir. (Ş. Turan Buzpınar, M. Sabri Küçükaşçı, “Haremeyn”, DİA, TDV Yay. İstanbul 1997, C.16, s. 154).

⁵⁴ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 206.

⁵⁵ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Taha 20/43; Nâziât 79/17-24.

Tarih boyunca insanlar başlangıçta kendilerine gönderilen peygambere iman ederek tevhid inancını benimsemiş olsalar da zamanla bunu yeterli görmeyerek bazı yardımcı tanrısal nesnelere (put) yararlanma cihetine gitmişler, kendi elleri ile yaptıkları putlara tanrısal değer atfetmişler, bunu da Allah ile aralarında bir araç olarak görmüşlerdir. Mekkelilerin puta tapıcılığı, görünen kısmî tanrısal nesnenin yardımı ile görünmeyen Tanrı'ya ulaşma çabası olarak tanımlanabilir. Çünkü onlar, Allah'ın varlığına, yerin ve göğün Allah tarafından yaratıldığına inanıyorlar,⁵⁶ meleklerle ve taptıkları putlara (*Uzza, Lat, Menat*) Allah'ın kızları diyorlardı.⁵⁷

Hız. İbrahim ve Hız. İsmail'in yönetiminde kurulan Mekke'de tevhit inancı hâkim olmuştu. Cürhümlüler başlangıçta tevhit inancını benimsemişti.⁵⁸ Mekkelilerin ataları, Hız. İbrahim ve oğlu Hız. İsmail'in tesis edip miras bıraktığı tevhit dininden uzaklaştıkça Mekke'de şirk inancı sağlam bir şekilde yerleşti.⁵⁹ Sosyal değişim bir anda meydana gelmez. Tarihsel süreçte toplumun olumlu ya da olumsuz yönde değişiminde onları aydınlatan rehberlerinin ve yöneten liderlerinin belirgin bir rolü vardır.

İbn İshak (ö.151/768), Arapların putperestliğe kayma sebebini şöyle açıklıyor: İsmail oğulları ve Cürhümlüler, ticaret için Mekke dışına gittiğinde veya Mekke'den bir sebeple göçmek zorunda kalanlar, kutsal beldeye olan derin bağlılığını sürdürmek, özlemlerini gidermek ve ibadetlerini yerine getirmek için Mekke'den bir taşı yanlarında götürürler, gittikleri yerde taşı ortaya koyup etrafında *tavaf* ederlerdi. Bunun kendilerine uğur getireceğine de inanıyorlardı. Böylece İbrahim (a.s)'ın dinini değiştirmeye, kendilerinden önce sapıtmış olan kavimler gibi puta tapmaya başladılar.⁶⁰ Benzer bilgileri İbn Kelbi (ö.204/819) de *Kitâbu'l-Esnâm* adlı eserinde zikreder.⁶¹

Ezrakî'nin (ö.224/839) rivâyetine göre de Cürhümlülerin tevhit inancından sapması şöyle olmuştur: İsaf b. Boğa adlı bir adam ile Nâile binti Zeib adlı kadın Kâbe'de zina ederler ve taş kesilirler. Cürhümlüler bunları Kâbe'den çıkarırlar ve ibret

⁵⁶ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Lokman 31/25.

⁵⁷ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm (Putlar Kitabı)* Terc. Beyza Düşüngen Bilgin, Ankara Okulu Yay. Ankara 2016, s.56.

⁵⁸ Ali Cevad, *Târîhu'l-Arab*, C. 4, s.14.

⁵⁹ Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2011, s.122.

⁶⁰ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Tahkik: Ömer Abdüsselam Tedmuri, Daru'l-Kutubil-Arabi, Beyrut 1990, C. 1, s. 95; Erzaki, *Ahbâru Mekke*, s. 185-186.

⁶¹ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 34-35.

olsun diye birini Safa Tepesine diğeri de Merve Tepesine korlar. Daha sonraki yıllarda bu büstler, kendilerine ibadet edilen putlar haline gelirler. Bunlar, Kusay zamanında Kâbe etrafına yerleştirildi. İsaf, *Hacerulesvet* taşı yakınına, Nâile ise *Hicr*'e konuldu. İnsanlar *tavafa* başlarken İsaf'ı, bitince de Naile'yi selamlıyor, bunlara el sürüyorlardı. Mekke'nin fethine kadar bu böyle devam etti. Fetih günü diğeri putlarla birlikte bunlar da kırıldı.⁶²

Ezrakî (ö.224/839), Cürhümlülerin tevhitte sapmasıyla ilgili yukarıdaki rivâyeti nakleder, hemen ardından da Mekke'de İbrahim (a.s) ve İsmail (a.s)'ın dinini değiştiren ilk kişinin Huzaa Kabilesinin, reisi ve atası olan Amr b. Luhay olduğu haberine yer verir.⁶³ İbn İshak'ın naklettiği rivâyetlerden de hareketle Amr'ın şirki Mekke'ye ilk getiren değil onu kurumsallaştıran kişi olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. Zira Amr b. Luhay, MS.III. yy'da yaşamıştır. Oysa bundan asırlar önce Cürhümlüler putperestliğe kaymıştı. Huzaalılarının lideri Amr b. Lühay, yakalandığı bir hastalığa şifa ararken tavsiye üzerine şifalı suyun bulunduğu Belkaa Vâdisine gitti, şifa buldu. Orada insanların çeşitli putlara tapıldığını gördü. Putların ne işe yaradığını sordu. Onlar da, biz bunlardan yardım isteriz, yardım ederler; yağmur isteriz, yağdırırlar, dediler. Bunun üzerine Amr da *Beytullah*'a götürmek üzere *Hubel* adlı putu ve bazı küçük putları onlardan satın aldı. Mekke'ye geldiğinde *Hubel*'i, zenzem kuyusunun üzerine yerleştirdi. *Hubel* putunun yanı sıra *Saibe*, *Vesile*, *Bahira* ve *Hamiye* adlı putları da Kâbe'ye dikti.⁶⁴

Huzaa lideri Amr, çevredeki her kabileden kendi putlarını Kâbe'ye getirmelerini istedi. Amr, çevre kabilelerin Mekke ile aralarında âdiyet duygusu oluşmasını, daha fazla hacının Mekke'ye gelmesini dolayısı ile ticaretin daha canlı olmasını hedeflemişti. Böylece Mekke, putperestliğin dînî merkezi, Şerafeddin Gölcük'ün ifadesi ile paganizmin dînî metropolü haline gelmişti. Bu durum Mekke'nin ve Mekkelilerin diğeri Araplara üstünlüğünün bir göstergesi idi.⁶⁵ Huzaalılarla kurumsallaşan putperestlik kültürel miras olarak Kureyş'e geçti. Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe'de 360 adet put

⁶² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, .s. 185;İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s.40.

⁶³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, .s. 187.

⁶⁴ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s.38.

⁶⁵ Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s.123.

bulunuyordu. Putların en büyüğü *Hubel* idi. Önünde yedi adet, fal oku bulunurdu. Mekkeliler, önemli bir karar alacağı zaman gelir, onun önünde fal oku çekerti. ⁶⁶

Mekkeliler evlerinde de kendi kabilelerinin putunu bulunduruyorlardı, uzun yolculuğa çıkarken ellerini puta sürerek dua ediyorlar, yolculuktan döndükleri zaman da eve girdiklerinde ilk işleri puta el sürerek saygı sunmak oluyordu. ⁶⁷

Arapların belli başlı putları şunlardır:

1- *Hubel*: Amr b. Luhay onu Belkaa'dan getirmişti, Kâbe'de bulunan en önemli ve en büyük put bu idi. Mekkeliler, fal oklarını onun huzurunda çekiyorlardı.

2- *Lat*: Taif'te bulunuyordu, Sakif ve Tayy kabilelerinin putu idi. Onun bulunduğu ev Kâbe gibi saygın kabul ediliyordu.

3- *Uzza*: *Nahle* denilen yerde üç küme dikenli ağaçtan ibaret bir put idi. Bunu ilk defa Zalim b. Es'ad put edinmiştir. Kureys özellikte buna ibadet ederdi. Bu put, fetih yılında Hz. Peygamber'in talimatı ile Halid b. Velid tarafından imha edilmiştir. ⁶⁸

4- *Menat*: Mekke ile Medine arasında *Kudeyt*'in Müşellel Bölgesi'nde Kızıldeniz'in sahil kenarına yakın bir yerde yapılmıştı. Bu putu diken şahıs Amr b. Luhay'dır. Bu put, Evs, Hazreç, Huzaa, Ğassan, Huzeyl ve Mekke halkına âit idi. Hacılar vakfesini yapınca onun yanında tıraş olarak haccını tamamlardı. Müşrikler, *Lat*, *Uzza* ve *Manat*'ı Allah'ın kızları kabul ediyorlardı. ⁶⁹

Mekkeliler, putperestlikte o kadar ileri gitmişti ki, yaptıkları helvayı put şekline getirir, tapar, sonra da onu yerdî. Bir yerde taş bulamadıkları zaman topraktan bir tümsek yaparlar, koyun sütünü onun üzerine sağar, ardından etrafında *tavaf* yaparlardı. Mekkeliler, heykel şeklindeki putlara *el-asnam* ve *el-evsan*, bunların etrafında dönmeye de *ed-davar*, putlar için kestikleri koyunlara ise *el-atâir* derlerdi. ⁷⁰

⁶⁶ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 65-66; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*. s. 152.

⁶⁷ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, C. 1, s. 101; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 126.

⁶⁸ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 61-63.

⁶⁹ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 54,56.

⁷⁰ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s.72-74.

Hız. Peygamber, Mekke'nin fethi günü *İsra Sûresi*'nin “*Hak geldi, batıl zâil oldu*”⁷¹ meâlindeki âyeti okuyarak *Hubel* putunu bizzat kendisi kırdı ve diğer yerlerdeki putları kırmaları için sahabeleri gönderdi, Hız. Ömer'den (ö.23/644) Kâbe'deki Hız. İbrahim'i temsil ettiği iddia edilen resimleri yırtmasını istedi. Bunları yapanlara beddua etti.⁷² İslâm dini puta tapmayı yani şirki, tövbe edilmemesi halinde hiç affedilmeyecek olan en büyük günahların başında saydı. Allah'ın Elçisi, “*Size en büyük günahın ne olduğunu haber vereyim mi?*” diye sordu. Ashab, “*Evet, buyur, ey Allah'ın Elçisi*” dediler. Bunun üzerine Allah'ın Elçisi, “*Allah'a ortak koşmak ve anne babaya saygısızlık etmektir.*” buyurdu.⁷³

4.5. Câhiliye Dönemi Arapların Haccı

Câhiliye kelimesi, terim olarak İslam öncesi Mekke toplumunu, dînî ve sosyal hayat telakkilerini ve yaşadıkları dönemi nitelese de bu Câhiliye Dönemi'nde cari olan anlayış ve alışkanlıklara sahip olan diğer toplumların günah ve isyan hallerini nitelemek için de kullanılabilir.⁷⁴ Câhiliye, İslâm öncesi tarihsel, toplumsal ve kültürel ortamı niteleyen bir kelimedir.⁷⁵ Câhiliye Dönemi'nin geneleksel dînî yapısında, hac ve umre ibadetlerinin şirk unsurları ile birlikte sürdürülmesinin yanısıra putpereslik, kâhinlerden geleceğe dair bilgi alma, gaibten cinler vasıtası ile haber alma, meleklerin Allah'ın kızları olduğu inancı v.s. hurafeler yer alıyordu. Câhiliye Dönemi Arap toplumunun zihnî yapısı da ilâhî olanla olmayanı, tabîî olanla olağanüstü olanı ayıramayacak bir bulanıklığa sahipti. Bu sebeple kendi içlerinden birinin Allah'tan vahiy almasını kavramakta ve kabullenmekte güçlük çektiler.⁷⁶

Cehl, sözlükte bilgisizlik anlamına gelse de gerçeğin hilafına inanmak, bir şeyin aksini iddia etmek ve hakikatin hilâfına hareket etmek anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁷ Mâide Sûresi 50. âyette geçen *câhiliye* kelimesi, haksızlığın ve zulmün hüküm sürdüğü döneme işaret eder: “*Yoksa onlar, câhiliyye hükmünü mü arıyorlar? İyi bilen bir toplum*

⁷¹ *Kur'an-ı Kerim*, İsra 17/81.

⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 185, 192.

⁷³ Buhârî, *es-Sahih*, “Edeb”, 6.

⁷⁴ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, DİA, TDV Yay. İstanbul 1993, C.7, s. 17.

⁷⁵ Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Sûrelerin Tahlili*, Ankara Okulu, Ankara 2015, s. 25.

⁷⁶ Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr, yay. Ankara 1996, s.585.

⁷⁷ Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, Daru Kahraman, İstanbul 1986, s.143; Şerif Ali Muhammed Cürcani, *et-Ta'rifat*, byy. bty. s. 80.

için Allah'tan başka daha güzel hüküm veren kim vardır?" ⁷⁸ Fetih Sûresi 26. âyette de *câhiliye* taassubundan söz edilir. Hz. Peygamber de, İslâm öncesi eski câhiliye alışkanlıklarını sürdürenleri ve insanları buna teşvik edenleri ayıplamıştır.⁷⁹ Buna göre câhiliye; ilâhî davete, hakikate, Hz. Peygamber'in getirdiği yeniliğe ve ahlâkî gelişmeye kapalı olma, doğruluğunu sorgulamadan taassupla eski alışkanlıklara devam etme halini ifade etmektedir.

İslâm öncesi Mekke toplumu, şirke bulaşmış geleneksel dini bir hayat üzere olmalarına rağmen kutsal beldenin sâkini olmanın kendilerine verdiği özgüvenle Hz. Peygamber'e tebliğ edilen ilâhî davete karşı direnç gösterdikleri için *Câhiliye Toplumu*, İslam'dan önceki dönem de *Câhiliye Dönemi* olarak adlandırılmıştır.

Mekkeliler, Allah inancını ve Hz. İbrahim'in öğrettiği dini hiçbir zaman tamamen terk etmediler. Onlar, her zaman Kâbe'ye ve Kâbe'ye gelen hacılara hizmet etmeyi kendileri için en büyük şeref saydılar. Mekkeliler, haremde yaşadıkları ve Kâbe'ye hizmet ettikleri için kendilerini *ehlullah* (Allah'a yakın olanlar) ve İbrahim Peygamber'in çocukları olarak görüyor, bu yönleri ile de diğer insanlardan üstün olduklarını düşünüyorlardı.⁸⁰

Müşrikler, Kutsal Belde'ye, Kâbe'ye hizmet etmeyi şeref addediyorlardı. İlk defa Kusay b. Kilab tarafından tesis edilen Kâbe ve hacılara yönelik hizmetler yerli yerince îfa ediliyordu. *Hicâbe* (Kâbe'nin perdesi ve kapıcılık görevi), *sikâye* (hacıların su ihtiyacını karşılama), *rifâde* (hacılara yemek verme), *sidâne* (Kâbe'yi koruma görevi) gibi hizmetler aksamadan yürütülmekteydi.

Kâbe, Hz. İbrahim tarafından oğlu Hz. İsmail ile birlikte inşa edilmesinden sonra tarih boyunca çeşitli sel baskınları ile hasar görse de her hangi bir düşman saldırısına maruz kalmamış, Hz. Peygamber'in doğumundan 52 gün önce Yemen Valisi Ebrehe tarafından planalanan saldırı girişimi ise ilâhî bir müdahale ile bertaraf edilmiştir. Ebrehe, ülkesinde inanç turizmini canlandırmak için Sana'da Kâbe'ye alternatif bir mabet yaptırmıştı. Ebrehe, yaptırdığı mabedin Kâbe'den daha değerli

⁷⁸*Kur'an-ı Kerim*, Mâide 5/50.

⁷⁹ Buhârî, *es-Sahih*, "Cenâiz", 39-40; Müslim, *es-Sahih*, "Cenâiz", 29.

⁸⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 265.

olduğunu iddia ederek bundan böyle hac ibadeti için Mekke yerine Sana'ya gelmeleri yönünde Arap Yarımadası'ndaki kabilelere davetler göndermişti. Fakat Araplardan kimse Onun bu girişimine itibar etmemişti. Ebrehe, Kâbe varolduğu sürece kendi mabedine kimsenin gelmeyeceğini, Kâbe'nin ortadan kaldırılması halinde kendi projesinin tutacağını öngördü ve fillerden oluşan bir ordu hazırlayarak Kâbe'ye saldırı girişiminde bulundu. Ebrehe, ordusu ile birlikte Mekke'nin güneyinde Mina'da ilâhî bir müdahale ile durduruldu. Fil Sûresi'nde de beyan edildiği gibi Ebrehe'nin ordusu helak edildi.⁸¹ Mekkeliler, Kâbe'nin Allah'ın himayesinde olduğuna dair güçlü inançları sebebi ile çok değer verdikleri Kâbe'yi savunma gereği bile duymadılar. Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma girişiminin Allah'ın mucizevî müdahalesi ile engellenmesi ve Ebrehe'nin ordusunun helak olması neticesinde Arapların Harem'e ve Kureyş'e saygısı daha da artmıştı. Kureyş de bu itibarı ticarete kredi olarak etkin bir şekilde kullanmıştı.⁸²

Kâbe inşa edildiği günden beri etrafında mütemadiyen *tavaf* yapılmıştır.⁸³ Kur'an öncesi Araplar Kâbe'ye saygı ve *tavafın* yanısıra haccın diğer menâsikini de yerine getiriyorlardı.⁸⁴ Mekke'de hac ibadeti, hac ayı olan *Zilhicce Ayı*'nda yapılırdı ancak Araplar, hac mevsiminin yaz mevsiminin sıcak günlerine denk gelmesi ya da büyük panayır günlerine yakın olması durumunda *nesi* (haram ayı erteleme) yaparlardı. *Nesi*; Câhiliye Dönemi Arapların haram ayı erteleme uygulamasıdır. Dört haram ay olan *Recep*, *Zilkade*, *Zilhicce* ve *Muharrem* aylarında savaş yapmak yasak idi. Bazen haram ayda savaşmak için, bazen de hac ayını istedikleri aya kaydırmak için *nesi* yapıyorlardı.⁸⁵

Câhiliye Dönemi'nde yapılan hac hakkında elde derli toplu bilgi bulunmamaktadır ancak biz, Câhiliye Dönemi'nin adet ve gelenekleriyle ilgili kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız:

⁸¹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Fil Sûresi 105/1-5.

⁸² İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, C. 1, s. 61-64; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, C. 3, s. 139.

⁸³ Salim Öğüt, "Tavaf", DİA, TDV yay. İstanbul 2005, C. 40, s. 178.

⁸⁴ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 140.

⁸⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. 2, s. 780-795; Mustafa Fayda, "Nesi", DİA, TDV yay, İstanbul 2006, C.32, s. 578-579.

Araplarda her kavmin kendine has bir hac *menâsiki* ve *telbiyesi* vardı.⁸⁶ Müşrikler ihrama evlerinde girerdi, her evde kabilesinin tapmakta olduğu bir put bulunurdu, bu putu selamlayarak, dua ederek ve *telbiye* getirerek ihrama giriyorlardı.

Kureyş kabilesinin telbiyesi:

“*Lebbeyk Allâhumme lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke leke*” dedikten sonra “*illâ*” istisna edatı ile “*şerîke huve leke, temlikuhu vemâ melek.*” (ancak bir ortağın vardır, sen de ona sahipsin) diyorlardı. Müşrikler Mekke’ye ulaşınca kadar kendi kabilesince benimsenen *telbiyeyi* yüksek sesle okurdu. Okudukları *telbiyeyi* ve yaptıkları duayı putun işittiğine ve anladığına inanıyorlardı.⁸⁷

Tavafa, İsaf’ı selâmlayarak başlıyorlar, yedi defa döndükten sonra Nâile’yi selâmlayarak tamamlıyorlardı. Müşrikler, el ele tutuşarak, eğlenerek, el çırparak, iple birbirlerine bağlanarak *tavaf* yapmaktaydılar. Kur’ân’da müşriklerin bu geleceksel ibadet tarzına şöyle işaret ediliyor: “*Onların Beytullah yanındaki namazları, ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibarettir. İnkâr etmekte olduğunuz şeylerden dolayı şimdi azabı tadın.*”⁸⁸

Câhiliye Dönemi Araplarda *tavaf* çok önemli bir yer tutuyordu. Sadece Kâbe’yi değil, gördükleri köşeli evi bile Kâbe’ye benzediği için *tavaf* ediyorlar, *Cemerâtı* (şeytan taşlama yeri) da *tavaf* ediyorlardı. Kurban kesecekleri zaman etrafında dönüp *tavaf* ediyorlar, güzel taşlar ve kabirler etrafında da yedi defa dönüp *tavaf* yapıyorlardı. *Tavaf* için belli bir zaman ve yer gözetmiyorlardı.⁸⁹

Kureyş, Kâbe’yi *tavaf* ettikten sonra vaktiyle Safa ile Merve tepelerinde bulunan İsaf ve Naile putlarını da *tavaf* ediyorlardı.⁹⁰

Mekkeliler, harem ehli olmaları hasebiyle kendilerini imtiyazlı addediyorlar, bu imtiyazı “*ehl-i hums*” (yiğit, cesur, kahraman) olarak nitelendiriyorlardı. Mekke’de doğanlar, *Kureyş*, *Kinane*, *Huzaa* kabilesinden olanlara ve bunların dinine bağlı

⁸⁶ Ali Cevat, *Tarihu’l-Arab Kable’l-İslâm*, C.6, 353.

⁸⁷ İbn Kelbî, *Kitâbu’l-Esnâm*, s. 36; Ali Cevat, *Tarihu’l-Arab*, C. 6, s. 375.

⁸⁸ *Kur’an-ı Kerim*, Enfal 8/35.

⁸⁹ Ali Cevat, *Tarihu’l-Arab*, C. 6, s. 354-355.

⁹⁰ Ali Cevat, *Tarihu’l-Arab*, C. 6, s. 380.

olanlara, *Hill* bölgesinde yaşayıp bunlarla müttefik olanlara “*Hums*”, Mekkelilerin dindarlarına ise “*Ahmesî*” deniliyordu.⁹¹

Mekkeliler, kendilerine sağladıkları bu imtiyazdan hareketle hac ibadetinde bir takım değişikliğe gittiler. *Humslular*, Kâbe’yi elbise ve ayakkabı ile *tavaf* edebilir, *Humus ehli* olmayanlar ise kadın olsun erkek olsun ya “*Ahmesî*” olan birinin elbisesini kiralayıp giyerek *tavaf* yapar ya da çıplak *tavaf* yapmak zorunda kalırdı. Kadınlar sadece önü yırtık yelek gibi iç çamaşır giyebilirdi. Ayaklarında terlik olabilirdi. *Hums* ehli olmayan bir kimse “*Saruret Haccı*” yapacaksa (daha önce hac yapmayan ya da *ifrad haccı* yapan kimse) erkek olsun kadın olsun ya çıplak *tavaf* yapmak ya da *ahmesî* olan birinin elbisesini kiralamak zorunda idi. Mescid-i Haram’ın kapısındaki görevliler bu uygulamayı takip ederdi. *Hums* ehli olmayan biri *ahmesî* elbisesi almak veya kiralamak istemiyorsa, parası da yoksa girişte elbisesini çıkarır, *tavafını* çıplak bir halde yapar, çıkışta da elbisesini bıraktığı yerde bulurdu.⁹²

Hums ehli olmayan biri eğer cömertliği ile meşhur bir kimse ise ve elbisesi ile *tavaf* yapma konusunda da ısrar ederse *tavafını* bu şekilde yapabilirdi, fakat *tavaf* bitince elbisesini *İsaf* ve *Nâile* adlı putların arasında bir yere bırakmak zorunda idi. *Ahmesîler*, “*Allah’a isyan ettiğiniz, içinde günah işlediğiniz elbiselerle tavaf yapmayın.*” diyerek elbise ile *tavaf* yapanları ikaz ederlerdi. Elbisesi ile *tavaf* yapanlar dövülür, üzeri çıkarılır ya da *tavaftan* men edilirdi.⁹³ Bu uygulama ile Mekkeliler, *hums ehli* olmayanlara karşı üstünlüklerini ortaya koyarak onları da bir nevi aşağılamış oluyorlardı. Bu uygulamanın aynı zamanda *hums* ehli olmayan hacılardan maddi çıkar sağlama amacı taşıdığı da söylenebilir. Bazı Mekkelilerin çıplak *tavaf* yapan kadınları izledikleri, aralarından beğendikleri ile evlendikleri de rivâyet edilmektedir.⁹⁴

Hums ehli olanlar, ihrama girdiklerinde süzme peynir, eritilmiş yağ, yayık ayranı ve bitkisel yiyecekler yemezler, fazla yemek yemezler, yünlü ve kıllı elbiseler giymezler, yün eğirmezler, dokumazlar, haram aylara hürmet ederler, kimseye zulmetmezlerdi. Kâbe’yi elbiseleri ile *tavaf* ederlerdi. Câhiliye Dönemi’nde ve İslâm’ın

⁹¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 265.

⁹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.265.

⁹³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 267; Ali Cevad, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, C.6, s. 354.

⁹⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 268.

ilk yıllarında ihrama niyet ettikleri zaman evin kapısından çıkmazlar, ihramdan çıktıklarında da evin kapısından girmezler, bunu uğursuzluk sayarlardı, evlerinin arkasından açtıkları bir delikten girip çıkarlardı. Allah onların bu hurafe geleneklerini eleştirmiş, gerçek iyiliğin takva olduğu vurgulanmıştır.⁹⁵ Ayrıca *hums* ehli olanlar, ihramlı iken evlere girmezler hatta gölgeliklerde bile durmazlardı.

Hums ehli, *hill*'de olan (Harem Bölgesi'nin dışı) hiçbir şeye haremdeki gibi saygı gösterilmemesi gerektiğini söylerlerdi. Bu sebeple Arafat, *hill* bölgesinde olduğundan *vakfe* için Arafat'a gitmiyorlardı, Müzdelife'de *vakfe* yapıyorlar, bayram sabahı güneş doğduktan sonra Müzdelife'den ayrılıyorlardı.⁹⁶

Özetleyecek olursak, Câhiliye Dönemi'nde Araplar arasında hac için ihrama girme uygulaması vardı, ihram için geliştirdikleri *ahmesî*lere ait özel bir elbiseyi satarlardı. İhrama putları için girerlerdi, ihramdan çıkarken tıraş olanlar da olmayanlar da vardı. *Telbiye*'ye her kabile taptığı putu da dâhil ediyordu. *Hums* ehli, Müzdelife'de, *hums* ehli olmayanlar ise hem Arafat'ta hem de Müzdelife'de *vakfe* yapıyordu. Câhiliye Dönemi'nde *tavafin* önemli bir yeri vardı. Araplar el ele tutuşarak ıslık çalarak, şarkı söyleyerek *tavaf* yaparlardı, Safa ile Merve'de arasında da *tavaf* yaparlardı.⁹⁷ Câhiliye Dönemi'nde cemrelere taş atma uygulaması da vardı. Sûfe'den biri Nefr Günü'nde⁹⁸ gelir taş atar, ardından diğerleri taş atmaya başlardı. Câhiliye Dönemi'nde kurbanlar, Mina'da değil Kâbe yakınında kesilir, kurbanın kanı Kâbe'nin duvarlarına sürülür, etler putların önüne ve çeşitli yerlere konulur, önce kuşların, hayvanların yemesi beklenir, onlar yemeden bize kurban eti yemek helâl olmaz, derlerdi.⁹⁹

⁹⁵ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/189.

⁹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 270-274.

⁹⁷ Bakara Suresi 158. ayette Safa ile Merve tepeleri arasında yapılan yürüyüşe tavaf denilmesi gerçeğinden hareketle müşriklerin Safa ve Merve arasında yaptığı tavafın da yürüyüş olduğu söylenebilir.

⁹⁸ Nefr, hac ibadetinde Mina'dan ayrılmayı ifade eden bir terimdir. Nefr Günü, Zilhicce'nin 12 ve 13. günleridir. Zilhicce'nin 12. günü ilk nefir (yola çıkma), 13. günü ikinci nefir olarak adlandırılır (Bkz. Mehmet Şener, "Mina" DİA, TDV Yay. İstanbul 2005, C. 30, s. 97).

⁹⁹ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s.47, 67; Mehmet Soysaldı, *İslâm Öncesi Mekke Toplumunda Namaz, Oruç, Zekât ve Hac Uygulamaları* (web.edu.tr/msoysaldi/islamonce/sempozymbildirisi).pdf. 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYER VE HADİS BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'İN

HACCI VE UMRELERİ

SIYER VE HADİS BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'İN HACCI VE UMRELERİ

Hiz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra bir defa hac yapmıştır, hicretten önce hac yapıp yapmadığı ise ihtilaflıdır. Hicretten ve hac farz kılındıktan sonra Hiz. Peygamber'in yapmış olduğu tek hacca kaynaklarda “*Haccetü'l-İslam*” (İslâm haccı), bu esnada haccın bütün *ahkâm* ve *menâsikini*, helâl ve haramları öğrettiği için “*Haccetü'l-Belağ*” (Tebliğ haccı), dinin tamamlandığını bildiren âyet *Arife* günü Arafat'ta nâzil olduğu için “*Haccetü'l-Kemal ve't-Tamam*” da denilmiştir. Bu hac, O'nun ömrünün son yılına denk gelmesi ve yaptığı konuşmalarda “*Belki bu seneden sonra sizinle burada bir daha ebedi olarak buluşamayacağım.*” şeklinde ifadeler kullanması sebebiyle de özellikle vefatından sonra “*Haccetü'l-Veda*” (Veda Haccı) adı meşhur olmuştur.¹⁰⁰

“Veda Haccı” konusu, siyer kaynaklarında önemli bir yer tutar ve konu daha çok hadis kaynaklarından yapılan rivâyetlerle izah edilir. Hadis kaynaklarında hac konusu “*Kitâbü'l-Hac*” veya “*Kitâbü'l-Menâsik*” kısmen de “*el-Umre*”, “*el-Muhsar*”, “*Cezâ'ü's-Sayd*” başlıkları altında yer alır. İlk dönem siyer kaynakları, konuları işlerken aynen hadis kaynaklarının yöntemlerini kullanmışlar, konuyla ilgili bütün rivâyetleri, râvileri ile birlikte çoğu yerde yorumsuz sunmuşlardır. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.750/1350), bazı hadis şerhleri ve tefsir kaynakları ise hac ile ilgili rivâyetleri ele alırken çeşitli analizler yapmışlar ve mensup oldukları mezhebî görüşe göre tercihler yapmışlardır.

Mekke'nin fethedildiği sene (hicri VIII. yıl), Hiz. Peygamber'in Mekke'ye vali tayin ettiği Attab b. Esid (ö.13/634) Câhiliye alışkanlıklarına göre hac yaptırdı. Ertesi yıl *Tebük* Seferi dönüşünde Hiz. Peygamber, Hiz. Ebu Bekir'i (ö.13/634) 300 sahâbi ile birlikte hacca gönderdi.¹⁰¹ Hiz. Peygamber, hacca müşriklerin de katılıyor olması ve Kâbe'nin çıplak *tavaf* edilmesi gibi Câhiliye Dönemine ait çirkin âdetlerin hâlâ devam ediyor olması sebebiyle kendisi o yıl hacca gitmemiştir.

¹⁰⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. 4, s. 251; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C. 4, s. 412, C. 10, s. 389-390; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi, Hiz. Muhammed ve İslâmiyet*, Şâmil Yay. İstanbul bty. C. 10, s. 218.

¹⁰¹ Muhammed Abdülhay Kettânî, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi*, Gerçek Hayat yay. Çev. Ahmet Özel, İstanbul 2003, C.1, s. 206, 213.

1. İSLAM'DA İLK HAC VE HZ. EBU BEKİR'İN HAC EMİRLİĞİ

Hicretin IX. yılında *Tebük* Seferi dönüşünde Hz. Peygamber, yakın arkadaşı Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) emirliğinde 300 müslümanı hacca gönderdi.¹⁰² Hz. Ebu Bekir, kurbanlık olarak yanına beş deve aldı, Hz. Peygamber de 20 adet deveyi Mekke'de kurban olarak kesilmek üzere Hz. Ebu Bekir'in kurbanlıkları arasında kattı.¹⁰³ Hz. Peygamber'in az sayıda müslümanı hicrî IX. yılda hacca göndermesi, bir yıl sonrası için planladığı geniş katılımlı hacca bir hazırlık ve bir nevi prova olarak da değerlendirilebilir.

Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) *Zülhuleyfe*'de olduğu sıralarda *Tevbe Sûresi* nâzil oldu. Sûrenin ilk âyetleri, Hz. Peygamber ile antlaşmasını bozan müşriklere ve haccı hâlâ Câhiliye Dönemi alışkanlıklarına göre yapan müşriklere ultimatoma mahiyetinde olduğundan en kısa zamanda ilân edilmesi gerekiyordu. Arap geleneklerine göre antlaşmalarla ilgili duyuruyu, antlaşmayı yapan reisin kendisi ya da ailesinden biri ilân edebilirdi, aksi halde dikkate alınmazdı. Hz. Peygamber de ailesinden olan Hz. Ali'yi (ö.40/661) *Tevbe Sûresi*'nin ilk yirmi âyetini tebliğ etmek üzere görevlendirdi, açıklamayı Mina'da yapmasını tembih etti. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in *Adba* adlı devesine binerek yola çıktı, *Arc* denilen mevkide hac kafilesine ulaştığında Hz. Ebu Bekir Ona, âmir olarak mı yoksa memur olarak mı görevlendirildiğini sordu. O da memur olduğunu söyledi.¹⁰⁴

İbn Esir'e (ö.628/1232) göre, Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) hac kafilesi *Zülhuleyfe*'ye ulaştığında *Tevbe Sûresi* nâzil olmuş, Hz. Peygamber de Hz. Ali'yi (ö.40/661) giden hac kafilesinin ardından göndererek yeni gelen âyetleri tebliğ etmesini istemişti. Hz. Ali de hemen yola çıkmış, *Arc* mevkiinde hac kafilesine ulaşmıştı. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, Medine'ye dönerek "*Hakkımda vahiy mi indi?*" diye sormuş, Hz. Peygamber de göreve devam etmesini istemiş, fakat benim sözümü ancak benim

¹⁰² Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, Gerçek Hayat yay. Çev. Ahmet Özel, İstanbul 2003, C. 1, s. 206, 213.

¹⁰³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 229.

¹⁰⁴ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, C. 1, s. 213-214; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 223-224; Mehmet Erkal, "Hac Emirliği", *Sakarya Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2001.S. 4.

ailemden olan biri tebliğ edebilir, demiştir.¹⁰⁵ Aynı rivâyete Taberî (ö.310/922) de tefsirinde yer vermektedir.¹⁰⁶ Ancak kanaatimizce Hz. Ebu Bekir'in Medine'ye dönüp görevinin devam edip etmediği hususunda Hz. Peygamber ile görüştüğü yönündeki rivâyet, pek makul görünmüyor. Zira *Arc* Mevkii, Medine'ye 113 km. mesafededir. Hz. Ebu Bekir'in *Arc*'tan Medine'ye gidiş ve dönüşü 226 km'lik bir mesafeyi kat etmesi ve kafilesini bulunduğu yerde bekleterek birkaç günlük zaman kaybını göze alması demektir. Bu tutum aynı zamanda Hz Peygamber'in güvenilir elçisine ve kendi yakın arkadaşına güvensizlik anlamına da gelecektir. Taberî (ö.310/922) ve Şevkânî (ö.1250/1834)'nin tefsirlerinde bu rivâyetin dipnot olarak kaynakları verilirken zayıf olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁷ Bu sebeple bize göre, Hz. Ali'nin yeni gelen âyetleri tebliğ etmekle görevli bir elçi/memur olduğunu bildirerek Hz. Ebu Bekir'in maiyetinde yola devam ettiği yönündeki rivâyetler tercihe şayan görünüyor.¹⁰⁸

Çağdaş müfessirlerden M. İzzet Derveze (ö.1404/1984), Hz. Ali'nin (ö.40/661) inen âyetleri ve müşriklere duyurulacak ültimatı ilân etmek üzere elçi olarak görevlendirilmesinin geleneksel bir mecburiyet olmadığını, bunu Şia'nın, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin hilafete daha layık olduğu tezini savunmak için mezhep taassubu ile uydurduğunu, zira yapılacak duyurunun âlevî bir konu olmadığını, Hz. Peygamber tarafından emirliğe layık görülen Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) yeni duyuruyu da pekâlâ yapabileceğini söylemektedir.¹⁰⁹ Fakat müfessirlerin çoğu bu bağlamda, kabîleler arası antlaşmalarla ilgili yeni bir durumu ancak reisin, ya da reisin ailesinden birinin tebliğ edebileceğini teyit etmektedir. Hatta Zemahşerî (ö.538/1143) ve Şevkânî (ö.1250/1834) bu âyetin tefsirinde “*Bunu ancak senden biri tebliğ edebilir*” sözünü Cebrail'in Hz Peygamber'e söylediği bilgisine yer verirler.¹¹⁰ Yine müfessirlerin çoğu, Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) hac emirliğini, *Tevbe Süresi*'nin tefsiri bağlamında

¹⁰⁵ İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.2, s. 160,161.

¹⁰⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *el-Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Tahkik: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Daru Hicr, 1. Baskı, Kahire 2001, C. 11, s. 315.

¹⁰⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Tahkik: Abdurrahman Umyre, Daru'l-Vefa, byy. Bty. C. 2, s. 479.

¹⁰⁸ İbn İshak, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, Tahkik: Ahmet Ferid Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 623-624; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 223-224.

¹⁰⁹ M.İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire h. 1383, C.9, s. 347.

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 243; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, C.2, s. 479.

âyetlerde yer alan ültimatomun bildirilmesi hususunu merkeze alarak inceledikleri, yapılan haccın *menâsiki* hakkında bilgi vermedikleri görülmektedir.¹¹¹

İbn İshak (ö.151/768) ve İbn Kesir (ö.774/1373), Hz. Ali'nin (ö.40/661) hicrî IX. yılda yapılan hac esnasında elçi olarak ifâ ettiği görevle ilgili şu bilgileri nakledeleler:

Hız. Ali, Nebi (s.a.s)'in devesi *Adba* ile *Berae Sûresi*'nde beyan edilen hususları ilân etmek üzere yola çıktı, yolda Hz. Ebu Bekir'in hac kafilesine kavuştu. Hac kafilesi Mekke'ye ulaştı. Hz. Ebu Bekir, insanlara hac ibadetlerini eda ettirdi. Araplar, o sene de Câhiliye Devri âdetine göre haclarını eda ettiler. Kurban Bayramı günü Mina'da Hz. Ali, ayağa kalktı ve insanlara Hz. Peygamber'in kendisine ilân etmesini emrettiği âyetleri okudu:

*“Allah ve Elçisinden kendileri ile antlaşma yaptığınız müşriklere bir ihtardır: Yeryüzünde dört ay daha dolaşın. İyi bilin ki siz Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz. Allah ise kâfirleri rezil edecektir. En büyük hac günü Allah ve Elçisinden insanlara bir bildiridir: Allah ve Elçisi müşriklerden uzaktır. Eğer tevbe ederseniz bu sizin için daha hayırlıdır ve eğer dönerseniz bilin ki Allah'ı aciz bırakacak değilsiniz. (Ey Muhammed), kâfirleri acı bir azapla müjdele. Ancak andlaşma yaptığınız müşriklerden (andlaşma şartlarından) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve size karşı hiç kimseye arka çıkmayanların andlaşmalarını, kendilerine tanıdığınız süreye kadar tamamlayın. Çünkü Allah korunanları sever.”*¹¹²

Hız. Ali konuşmasına şöyle devam etti:

Ey insanlar, Allah Resûlü bana dört şeyi tebliğ etmemi emretti:

- 1- Kâfirler asla Cennet'e giremeyecektir.
- 2- Kâbe çıplak olarak *tavaf* edilmeyecektir.
- 3- Kendisi ile Resûlullah arasında ahid ve antlaşması bulunan kimsenin ahid ve antlaşması, öngörülen süresine kadar geçerli olacaktır.
- 4- Müşrikler bu seneden sonra hac edemeyeceklerdir."

¹¹¹ Taberî *el-Câmiu'l-Beyan*, C. 11, s. 304,309; Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990, C.15, s. 226; Ebu Abdullah Muhammed Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, C. 8, s. 44; İbn Kesir, *et-Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, C. 2, s. 287.

¹¹²*Kur'an-ı Kerim*, Tevbe 9/1-4.

Hz. Peygamber bu ultiyatoma uymaları için Mekkelilere, bu ilân gününden itibaren dört ay süre tanımıştır. Hz. Peygamber ile yapılan antlaşmanın süresi, antlaşmanın bitiş süresine kadar geçerlidir.¹¹³

Araplar umreyi *haccı asğar* (küçük hac), yıllık haccı ise *haccı ekber* (büyük hac) olarak nitelendirmektedirler. Bu nitelendirme *Tevbe Sûresi* 3. âyette de yer almıştır. Taberî (ö.310/922), Hz. Ali (ö.40/661) vd. sahabe ve tabiine dayandırarak yaptığı rivayetlerle bu âyette geçen *hacc-ı ekberin* arife günü olduğunu açıklamıştır.¹¹⁴

Arife günü Hz. Ebu Bekir (ö.13/634), insanlara bir konuşma yaptı, haccın *manâsikini* anlattı, ardından Hz. Ali, *Berae Sûresi*'ni okudu. Kurban günü de Hz. Ebu Bekir yine bir konuşma yaptı, kurbandan ve *ifada tavafından* bahsetti, konuşma bitince Hz. Ali ayağa kalktı gücünün yettiği kadar yüksek bir sesle *Berae Sûresi*ni okudu ve Hz. Peygamber'in ilân edilmesini emrettiği hususları anlattı.

Hicrî IX. yılda eda edilen ve İslâm'ın ilk haccı olarak tarihe geçen Hz. Ebu Bekir'in emirliğindeki hacca damgasını vuran husus, müşriklere verilen ultiyatom olmuştur. Mekke'nin fethinden sonra İslâm'ın Mekke'ye tam hakimiyeti ve Allah'ın emirlerinin uygulanışı bu ultiyatom sayesinde gerçekleşmiştir. Müşriklerin Mekke'ye girişi *Tevbe Sûresi* 28. âyetle yasaklanmıştır. Bu yasak halen yürürlüktedir ve uygulanmaktadır. Müşriklere, Mekke'ye girişi ve orada bulunmayı yasaklayan âyet meâlen şöyledir: “*Ey iman edenler! Allah'a ortak koşanlar ancak pisliktir. Onun için bu yıldan sonra Mescid-i Harama yaklaşmasınlar.*”¹¹⁵

¹¹³ İbn İshak, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, s. 623-624; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 7, s. 224.

¹¹⁴ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân*, C. 11, s. 223-224.

¹¹⁵ *Kur'an-ı Kerim*, *Tevbe* 9/28.

2. HZ. MUHAMMED'İN HAC EMİRLİĞİ VE VEDA HACCI

Hicrî X. yılda yapılan ve kaynaklarda “Veda Haccı” olarak adlandırılan hac ibadetini Hz. Peygamber bizzat kendisi sevk ve idare etmiş, ibadetin *ahkâm* ve *menâsikini* uygulamalı olarak göstermiş, sorulan sorulara cevaplayarak beraberindeki arkadaşlarını aydınlatmıştır. Müslim b. Haccac'ın (ö.261/875) *es-Sahih* adlı eserinde Câbir b. Abdullah'tan (ö.73/694) yaptığı uzunca rivâyette hac ibadeti detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu hadis, veda haccı ile ilgili kaynaklarda karşılaştığımız en uzun ve detaylı rivâyettir. Hz. Peygamber'in haccını, Müslim'deki Câbir hadisinden ve kaynaklardaki hacla ilgili diğer rivâyetlerden yararlanarak günlük tarzında ele alıp sunmayı ve değerlendirmeyi konunun daha iyi anlaşılması açısından uygun bulduk.¹¹⁶

2.1. Hz. Peygamber'in Hac Günlüğü

Hz. Peygamber'in hac günlüğünü hazırlarken Vâkidî'nin (ö.207/822) *Kitâbu'l-Meğâzî*, İbn Kesir'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö.750/1350) *Zâdu'l-Meâd*, Âsım Köksal'ın (ö.1419/1998) *İslâm Tarihi* vd. siyer kaynaklarından, Buhârî (ö.253/869), Müslim (ö.261/875), Tirmizî (ö.278/892), Nesâî (ö.303/915), Ebu Dâvud (ö.275/888) vd. hadis kaynaklarından yararlandık. Erken dönem siyer kaynaklarından İbn İshak (ö.151/768) ve İbn Hişam'ın (ö. 218/823) eserlerinde hac konusunda detaylı bilgiler bulunmamaktadır.

Veda Haccı ve seferi, hicrî X. yılda *Zilkâde Ayı*'nın 25. gününden *Zilhicce Ayı*'nın 22. gününe kadar (Medine'den çıkış ve Medine'ye dönüş) 27 gün sürmüştür.

Hicrî 24 Zilkâde 10 Cuma / Miladî 21 Şubat 632, Medine

Hz. Peygamber *Zilkâde Ayı*'nın ikinci yarısında hac için hazırlık yapmaya başladı ve insanlara da hazırlık yapmalarını emretti. Müslümanların yaşadığı beldelere haber salındı. Kısa sürede Medine'de çok sayıda müslüman, kimi binekli, kimi yaya

¹¹⁶ Veda haccını günlük tarzında ele alan çalışmalar için bkz. Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, Oxford University Press, London 1966; DİB, *Hadislerle İslâm*, DİB yay. Ankara 2014, C. 7, s. 19, (Hacda yolculuk esnasında geçilen yerlerin Mekke'ye uzaklık ölçülerini bu eserden aldık); Rifat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün*, DİB yay. Ankara 2011; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, C. 10, s. 218-323.

olarak hac için toplanmaya başladı.¹¹⁷ Hz. Peygamber Medine’de toplanan ashabına yapacakları haccın erkânı hakkında bilgi verdi.¹¹⁸

1. GÜN: 25 Zilkâde 10, Cumartesi, Medine-Zülhuleyfe

Hz. Peygamber, öğle namazını dört rekât olarak kıldırdıktan sonra hac farızasının ne şekilde îfâ edileceğini, ihramlının uyması gereken kuralları ve haccın *menâsikini* insanlara öğretti.¹¹⁹ Kaynaklarda öğle namazının dört rekât olarak kılındığına işaret edilmesi, yolculuğa Cuma günü değil Cumartesi günü çıkıldığını söyleyenlerin iddialarını teyit etmektedir. Hz. Peygamber saçlarını yağlayıp taradı, güzel kokular süründü, üstüne ridâsını, altına izârını giydi, ama niyet etmedi, öğle ile ikinci arası *Zilkâde Ayı*’nın bitmesine beş gün kala Medine’den ayrıldı. Hz. Peygamber’in etrafı göz alabildiğince kalabalıktı. Herkes Onun önünden, arkasından, sağından, solundan yürüyordu.¹²⁰ Medine’ye dokuz kilometre mesafedeki *mîkat* yeri olan *Zülhuleyfe*’ye varınca ikinci namazını seferî olduğu için iki rekât kıldırdı. Akşam ve yatsı namazlarını da burada kıldırdı. Civardan hacca katılmak üzere yola çıkanların kendilerine katılmaları için geceyi burada geçirdi. O gece yanında bulunan eşlerini dolaştı, Hz. □ işe Ona güzel kokular sürdü.¹²¹

Hz. Ebu Bekir’in (ö.13/634) hanımı Esmâ binti Umeys (ö.40/661), *Zülhuleyfe*’de doğum yaptı, Esmâ, Muhammed b. Ebu Bekir’i (ö.38/658) doğurdu, “*Ben ne yapacağım?*” diye Resûlullah (s.a.s)’e haber gönderdi. Hz. Peygamber, gusül abdesti almasını, pamuk kullanmasını, beline kuşak bağlamasını ve niyet edip ihrama girmesini tavsiye etti.¹²²

¹¹⁷ İbn İshak, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, C. 2, s. 667; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, C. 4, s. 245; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 18 (147).

¹¹⁸ DİB, *Hadislerle İslâm*, C. 7, s. 163.

¹¹⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Meâd*, Tahkik: Şuayb el-Arnaud, Messesetür’r-Risale, 26. Baskı, Beyrut 1992, C. 2, s. 102.

¹²⁰ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 23.

¹²¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 48; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 423; İbn Kesir, *Hiccetü’l-Veda*, Tahkik: Halid Ebu Salih, 1. Baskı, 1996, bby, s. 47.

¹²² Ebu Abdurrahman Ahmet b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, “Kitâbu Menâsiki’l-Hac” 26, Çağrı yay, İstanbul 1992, C. 5, s. 127.

Hız. Peygamber Medine'den çıkarken Şecere yolunu takip eder, Şecere Mescidi'nde namaz kılar, Medine'ye girerken de Muarres yolundan girerdi. Medine'ye girmeden önce *Zülhuleyfe Vâdisi*'nde namaz kılar ve orada gecelerdi.¹²³

2. GÜN: 26 Zilkâde 10, Pazar, Zülhuleyfe-Seyyale

Hız. Peygamber, sabah namazını kıldırdı, ihrama niyet etmeden önce gusletti.¹²⁴ Öğle namazını seferî olduğu için iki rekât kıldı, başka namaz kıldığı (ihram namazı) rivâyet edilmemiştir. Sonra kurbanlık bir deve getirilmesini istedi, develerinin boynuna ikişer nal parçası (*kılade*) taktı ve kurbanlık alâmeti (*iş'ar*) olmak üzere hörgüçlerinin sağ tarafını çizerek kan akıttı.¹²⁵ Ardından *Kavsa* adlı devesi getirildi, devesine bindi, *Beyda* denilen düzlüğe gelince, önce tekbir getirdi, Allah'a hamdü sena etti, sonra hacca ve umreye niyet ederek *telbiye* getirmeye başladı.¹²⁶

Câbir hadisinde de belirtildiğine göre Hız. Peygamber mescitte namaz kıldı, sonra devesi *Kasva*'ya bindi, devesi kendisini *Beyda* düzlüğüne çıkardığı vakit onun önünde gözümün görebildiği kadar binekli ve yayalı insanlar bulunuyordu. Sağında, solunda, arkasında bir o kadar insan vardı. Bu esnada Resûlullah *telbiye* getirmeye başladı ve telbiyesini yolculuk süresince sık sık tekrarlardı. Hız. Peygamber'in yüksek sesle dile getirdiği telbiyesi şöyledir:

Lebbeyk Allahumme lebbeyk. Lebbeyke ل □ *şerike leke lebbeyk. İnne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk. L □ şerike lek.* (Anlamı: *Allah'ım davetine isteyerek uydum, emrine âmâdeyim. Eşin ve ortağın yoktur. Sana yöneldim. Hamd senin, nimet senin, mülk de senindir. Eşin ve ortağın yoktur.*) Hız. Peygamber'in etrafındaki mahşerî kalabalık da onunla birlikte yüksek sesle *telbiye* getiriyordu.¹²⁷ Ashaptan kimi umreye, kimi hem hac hem umreye, kimisi de sadece hacca niyet etti. Hız. Peygamber de hacca ve umreye niyet etti.¹²⁸

¹²³ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 14,15.

¹²⁴ Ebu İsa Muhammed et-Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı yay. İstanbul 1992, C.3, s. 193(*Kitâbu'l-Hac*, 16).

¹²⁵ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 107.

¹²⁶ Buhârî, *es-Sahih* "Hac", 27; İbn Kayyim, , *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 107 (İbn Kayyim, bu niyetle Hız. Peygamber'in kıran haccına niyet ettiğini belirtir.)

¹²⁷ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19 (Hadis.No: 147).

¹²⁸ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 34; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 27 (185); Nesâî, *es-Sünen* "Hac", 49; Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 11.

Kaynaklarda Hz. Peygamber ile hac yapanların sayısının 100.000, 124.000 hatta daha fazla kişi olduğu belirtilmektedir. Mekke tarihinde ilk defa bu kadar büyük katılımı hac yapıyordu.¹²⁹

Hz. Peygamber, *Melel*'den (41 km.) sonra *Seyyale* Tepesine vardı, akşam yemeğini yiyip akşam ve yatsı namazını burada kıldı.¹³⁰

3. GÜN: 27 Zilkâde 10, Pazartesi, *Irku'z-Zubye*, *Ravha*

Hz. Peygamber, beraberindeki hac kâfilesi ile birlikte yolculuğun 3. gününde sabah namazını *Irku'z-Zubye*'de (71 km.) kıldı. Namazdan sonra yolculuğa devam etti ve *Ravha* denilen yere ulaştı. (74 km.)¹³¹

Ravha'da yaralı bir yaban eşiği ile karşılaştılar. Hz. Peygamber buna dokunulmamasını, muhtemelen avcısının geleceğini söyledi, biraz sonra avcı geldi, gelen avcı ihramlı değildi. Yaban eşiğini Hz. Peygamber'e ikram etti, O da Hz. Ebu Bekir'e (ö.13/634) bunu yol arkadaşlarına taksim etmesini emretti.¹³² Hac kâfilesi *Ravha*'dan *Munsaraf*'a intikal etti (Munsaraf, Mekke ile Bedir arasındadır), burada ikindi, akşam ve yatsı namazını kıldılar ve akşam yemeğini yediler.¹³³

4. GÜN: 28 Zilkâde 10, Salı, *Üsaye-Arc-Lahyu Cemel*

Hz. Peygamber'in hac kâfilesi *Ruveyse* (97 km.) ve *Arc* (113 km.) arasında yer alan *Üsaye*'ye (110 km.) ulaştı. Sabah namazını burada kıldılar.¹³⁴

Burada gölgede yatan, başını bacakları arasına koymuş, vücuduna ok saplanmış, yaralı halde yatan bir ceylana rastladılar. Hz. Peygamber, hiç kimsenin onu rahatsız etmemesi ve onu ürkütmemesi için başına bir kişi görevlendirdi.¹³⁵ Bir gün önce yaban eşiğinden yedikleri halde ceylana dokunmamaları, ceylanı vuranın ihramlı olup

¹²⁹ Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, C.10, s. 219 (Kastalânî, *Mevahibulleduniyye*, C. 1, s. 231, Diyar Bekrî, *Hamis*, C. 2, s. 149, Dahlan, *Sîre*, C. 2, s. 143'ten naklen); Celaleddin Vatandaş, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti*, Pınar yay. 8. Baskı, İstanbul 2012, C. 2, s. 543.

¹³⁰ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, Oxford University Press, London, 1966, C. 3, s. 1092.

¹³¹ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1092.

¹³² İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 161; DİB, *Hadislerle İslâm*, C. 7, s. 165.

¹³³ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1093; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, C. 10, s. 225.

¹³⁴ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1093.

¹³⁵ Nesâî, *es-Sünen*, "Kitâbu Menâsiki'l-Hac", 78.

olmadığının bilinmiyor olmasıdır. Bu uygulamadan, ihramlı birinin av yapmasının caiz olmadığı gibi, ihramlı olmasa bile ihramlı için av yapmasının ve ihramlının bundan yemesinin caiz olmadığı hükmü çıkarılmıştır.¹³⁶

Kafile biraz daha ilerleyerek *Arc* mevkiine ulaştı ve burada konakladılar. Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir (ö.13/634), Hz. Âişe (ö.57/678) ve Esmâ bir arada oturdular. Bu esnada, Hz. Peygamber'e ait yükün de bulunduğu Hz. Ebu Bekir'e ait devenin kaybolduğu anlaşıldı. Hz. Ebu Bekir kölesine, “*Bir deveye sahip çıkamadın mı? Sadece benim yüküm olsa neyse, Allah Resûlünün de yükü vardı.*” diyerek çıkıştı ve köleye vurmaya başladı. Hz. Peygamber tebessümle “*Şu ihramlının yaptığına bakın.*” diyerek Hz. Ebu Bekir'i nazikçe uyardı.¹³⁷

Hz. Peygamber'in azığının kaybolduğunu duyan Sa'd b. Ubade (ö.15/636) ile oğlu onlara yiyecek getirdi, bundan yediler. Daha sonra deve, kafilenin kayıplarını ve düşürdüklerini toplamak için geriden gelen Safvan b. Muattal (ö.59/680?) tarafından bulundu ve Hz. Peygamber'e teslim edildi. Hz. Peygamber'in deveye yüklü olan hiçbir eşyası kaybolmamıştı.¹³⁸

Hz. Peygamber, *Lahyu Cemele*'ye geldiklerinde baş ağrısı sebebiyle *hacamat* yaptırarak kan aldırdı.¹³⁹

5. GÜN: 29 Zilkâde 10, Çarşamba, Sükyâ

Hac kafilesi Çarşamba günü *Sükyâ*'ya geldi.¹⁴⁰ Burada konakladılar, akşam çölde *Zilhicce* ayını gördüler.¹⁴¹

6. GÜN: 1 Zilhicce 10, Perşembe, Ebva

¹³⁶ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C. 2, s. 162.

¹³⁷ Süleyman b. Eş'as Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik” 5, 29, Çağrı yay. İstanbul 1992, C. 2, s. 407.

¹³⁸ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C. 3, s.1094; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, C. 10, s. 228.

¹³⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Cezâu's-Sayd”, 11; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi* C. 3, s. 1095.

¹⁴⁰ Sükyâ, Mekke ile Medine arasında bir kasabadır, burada tatlı su bulunduğu için bu isim verilmiştir. Cuhfe'ye yakınlığı 19 mildir. (Rifat Oral, Peygamberimizle 27 Gün, s.53).

¹⁴¹ DİB, *Hadislerle İslâm*, C.7, s. 165.

Hız. Peygamber'in hac kâfilesi, sabahleyin *Ebva*'ya (190 km.) ulaştı. *Ebva* Vâdisine bakan mescidde namaz kıldı.¹⁴² Burada, annesinin kabrini ziyaret etti, hüznünlendi. Sa'b b. Cessame el-Leysî (ö.25/646), kendilerine *Ebva*'da yahut *Veddan*'da bulunduğu sırada bir yaban eşeği ikram etti fakat Hız. Peygamber bunu geri çevirdi, Sa'b'ın alındığını görünce ihramlı oldukları için ikramı kabul etmediğini söyledi.¹⁴³

Hız. Peygamber, yolculuğun 3. gününde *Ravha*'da kendisine ikram edilen yaban eşeğini kabul ettiği halde burada kabul etmemesinin sebebi, Sa'b'ın avı ihramlılar için avlamış olmasındandır.

7. GÜN: 2 Zilhicce 10, Cuma, Cuhfe

Hız. Peygamber ve hac kâfilesi Cuma günü Cuhfe'ye ulaştılar. Burada Cuhfe'ye dışardan gelenlerin ihrama girdiği yerde namaz kıldılar.¹⁴⁴

8. GÜN 3 Zilhicce 10, Cumartesi, Kudeyd

Hız. Peygamber, *Kudeyd*'e (Mekke'ye 120 km.) vardı. *Kudeyd*, Câhiliye Dönemi'nde Medine'lilerin *Menat* adlı putunun bulunduğu yerdir. Hız. Peygamber, hicret esnasında burada dinlenmiş, Ümmü Ma'bed el-Huzai (ö.Hız Osman dön.?) Ona süt ikram etmişti. Hız. Peygamber, burada bir süre istirahatden sonra *Müşellel*'e ulaştı, amaz kıldı.¹⁴⁵ Hız. Peygamber, yanında getirdiği kurbanlığa ilaveten Mina'da bir kısmını bizzat kendi eliyle kestiği kurbanlarını buradan aldı.¹⁴⁶

Vâkidî (ö.207/822) burada şöyle bir rivâyete yer verir: *Kudeyd*'te bir kadın Hız. Peygamber'in huzuruna çıkıp devenin hevedecinden aldığı çocuğu kaldırarak "*Buna da hac var mıdır?*" diye sordu. Allah'ın Elçisi "*Evet, sana da sevap vardır.*" şeklinde cevapladı.¹⁴⁷ Müslim bu olayın *Ravha*'da geçtiğini rivâyet etmektedir.¹⁴⁸

9. GÜN: 4 Zilhicce 10, Pazar, Usfan-Ganim

¹⁴² Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1096.

¹⁴³ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 8.

¹⁴⁴ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1096.

¹⁴⁵ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*. C. 3, s. 1096; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, C. 10, s. 233.

¹⁴⁶ Tirmizi, *Sünen*, 68.

¹⁴⁷ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C. 10, s. 1097.

¹⁴⁸ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 72.

Hac kâfilesi *Kudeyd'*ten sonra Pazar günü *Usfan'*a intikal etti. *Usfan'*dan sonra Gamim'e (65 km.) geldiler. Buraya geldiklerinde yayalar yorgunluktan şikâyetçi oldular, yürüyüşü hızlandırmak için saf tutup kol kola girdiler ve birbirlerine yardımcı oldular.¹⁴⁹

10. GÜN: 5 Zilkade 10, Pazartesi, Merruzzehran- Zituva

Güneşin gurup anında hac kâfilesi *Merruzzehran'*a (Mekke'ye 28 km.) geldi, ancak Mekke'ye varıncaya kadar akşam namazını kılmadılar,¹⁵⁰ daha sonra *Serif'e* (12 km.) ulaştılar. Hz. Âişe (ö.57/678) burada ay hali gördü, hac yapamayacağını düşünerek ağlamaya başladı. Hz. Peygamber onu teselli ederek, “*Bu, Allah'ın Âdem'in kızlarına takdir ettiği bir haldir. Sen temizleninceye kadar tavaf etme, diğer hususlarda hacıların yaptığı gibi yap.*”¹⁵¹ buyurdu.

Zituva Mevkîi'ndeki *Küde* ve *Keda* arasında yer alan *Seniyye'*ye geldiler, geceyi burada geçirdiler. Sabah olunca Hz. Peygamber, gusül abdesti aldı, Mekke'ye gündüz vakti giriş yaptı.¹⁵²

11. GÜN: 6 Zilhicce 10, Salı, Mekke

Hz. Peygamber ve beraberindeki hac kâfilesi, kutsal beldenin ziyaretçileri Mekke'ye *Batha'daki Keda*, denilen yukarı vâdiden (bu günkü *Ma'la*)¹⁵³ “*es-Seniyyetü'l-ulya*” (Mekke'nin Kuzey yukarı kısmı) yolundan bineği *Kasva'nın* üzerinde olduğu halde *telbiye* getirerek giriş yaptı. Hz. Peygamber Mekke'den çıkarken de *Küda* denilen “*es-Seniyyetü'l-süfla*” yolunu kullanmış, Mekke'nin fethi gününde de giriş ve çıkışlarda aynı yolları kullanmıştır.¹⁵⁴ Hz. Peygamber, Mekke'ye girince *telbiye* getirmeyi bıraktı, çünkü amacına ulaşmış oluyordu.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C. 3, s. 1097.

¹⁵⁰ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C. 3, s. 1097.

¹⁵¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 17; Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 31, 33; İbn İshak, *Sîret*, s. 668.

¹⁵² Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1097.

¹⁵³ Ma'lâ mevkiinde Mekke mezarlığı bulunmaktadır ve bu mezarlığa *Makberetü'l-Ma'lât* denilmektedir fakat Türkler arasında bu mezarlık, *Cennetü'l-Muallâ* adıyla meşhur olmuştur. (Necati Öztürk, Hicaz Albümü, DİB yay. Ankara 2007, 4. Baskı, s.58).

¹⁵⁴ Buhârî, *Hac*, 41.

¹⁵⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 517.

Hız. Peygamber Harem'e girmeden önce abdest aldı, hareme Şeybe kapısından girdi, Kâbe'yi görünce devenin dizginini sol eline aldı ve elini kaldırarak şöyle dua etti:

"Allahumme ente's-selâm ve minke's-selâm, hayyina Rabbena bi's-selâm. Allahumme zid haze'l-beyte teşriften ve ta'zimen, ve tekrimen ve mehabeten ve zid men haccehu ev umretehu tekrimen ve teşriften ve ta'zimen ve birran,"

"Allah'ım! Selâm sensin, selâm sendendir. Rabbimiz! Selâmetle yaşat. Allah'ım şu Beyt'in şerefini, yüceliğini, bereketini, mehabetini artır. Ona hac veya umre için ziyarete gelen kimselerin de şerefini, saygınlığını ve iyiliğini artır." Said b. Meseyyeb (ö.94/713), bu duayı Hz. Ömer'den (ö. 23/644) işittiğini söylemiştir.¹⁵⁶

Ardından Hz. Peygamber, Kâbe'ye gitti, *tahiyyetü'l-mescid* namazı kılmadı, *Hacerulesved*'i selâmlayarak Kâbe'yi *tavaf* etmeye başladı. *Tavaf*ın ilk üç şavtını (turunu) koşar gibi yaptı (*remel*), dört şavtını ise yürüyerek yaptı. *Rukn-i Yemani* ile *Hacerulesved* arasında *"Rabbena atina fi'd-dünya haseneten ve fi'l âhirati haseneten ve kina azabennar."* (*Rabbimiz, bize dünyada iyilik ve güzellik ver, ahrette de iyilik ve güzellik ver, bizi cehennem azabından koru.*)¹⁵⁷ âyetini okudu.¹⁵⁸

İbn Kayyım (ö. 750/1350), Hz. Peygamber *tavaf* yaparken, ne kapının yanında, ne oluk altında, Kâbe'nin arkasında ve rükünlerinde dua etmiştir. O *tavaf* için bilfiil dua yaparak ve öğreterek belli bir zikir tayin etmemiştir, demektedir. Hz. Peygamber, *Hacerulesved*'in karşısına her geldiğinde *mihceni* ile (ucu eğik değnek) selâmlıyor, *"Bismillahi Allahu ekber."* diyor ve *mihceni* öpüyordu.¹⁵⁹

Hız. Peygamber, *tavaf* bitince İbrahim (a.s) Makamına vararak *"Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (Namaz kılın)"*¹⁶⁰ âyetini okudu, burada iki rekât namaz kıldı. Birinci rekâtta zammı sûre olarak *Kâfirun* Sûresini, ikinci rekâtta *İhlâs* Sûresini okudu. Sonra tekrar *Hacerulesved*i selâmladı.

¹⁵⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 517; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 224; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C. 3, s.1097.

¹⁵⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/201.

¹⁵⁸ Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 51.

¹⁵⁹ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 225.

¹⁶⁰ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/125.

Sonra Hz. Peygamber sa'y yapmak üzere *Safa* Tepesine çıktı, “*Şüphesiz ki Safa ve Merve, Allah'ın nişanlarından, kim Ev'i (Kâbe'yi) hacceder, ya da umre yaparsa oraları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur.*”¹⁶¹ âyetini okudu ve “*Allah'ın başladığı ile başlıyorum.*” diyerek *Safa*'dan başladı, onun üzerine çıktı. *Beyt-i Şerifi* görünce kibleye döndü ve tekbir getirdi:

“*Lailahe illallahu vahdehula şerikeleh. Lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadir. Lâ ilâhe illallahu vahdeh, Enceze va'deh ve nasara abdeh, ve hezeme'l-ahzabe vahdeh.*”(Allah'tan başka ilâh yoktur. Onun şeriki yoktur. Mülk onundur, hamd de ona mahsustur. O, her şeye kadirdir. Allah'tan başka ilâh yoktur. O, vaadini yerine getirdi, kulunu muzaffer kıldı. Yalnız başına bütün hizipleri bozguna uğrattı.) dedi. Bu arada dualar okudu ve her söylediğini üç defa tekrarladı. *Safa*'dan *Merve*'ye doğru yürüdü, vâdinin ortasına gelince (Günümüzde burası yeşil ışıkla işaretlenmiştir) hızlı yürüdü (*hervele*). *Safa* ile *Merve* tepeleri arasında yedi defa geliş gidiş yaptı, bu esnada başka dualar da okudu.¹⁶²

Hz. Peygamber *Merve* Tepesine son çıkışında ashabına şöyle seslendi:

“*Eğer bu hac işini yeniden yapmış olsaydım, kurban getirmez, hac ile birlikte ben de umre yapardım. Şimdi sizden yanında kurban olmayanlar derhal ihramdan çıksın ve haccını umreye çevirsin.*” Bunun üzerine *Süraka b. Mâlik b. Cü'şum* (ö. 24/645) “*Ya Resûlallah! Bu durum bizim bu senemize mi ait yoksa ilelebet devam edecek mi?*” diye sordu. Hz. Peygamber parmaklarını kenetleyerek ve üç defa tekrarlayarak “*Umre hacca dâhil olmuştur. Ebedi olarak devam edecektir.*” buyurdu. Bunun üzerine ashabın hepsi ihramdan çıkıp, saçlarını kısalttı. Yalnız Hz. Peygamber ile yanlarında *hedy* bulunanlar ihramdan çıkmadı.

Hz. Ali, Yemen'den Hz. Peygamber'in *Mina*'da keseceği develerini getirmişti, *Fâtıma* (r.a.)'yı da ihramdan çıkmış halde buldu. *Fâtıma* boyalı elbise giymiş ve gözüne sürme çekmişti. Ali, onun bu yaptığını beğenmediğini söyledi. *Fâtıma*; “*Bunu, bana babam emretti.*” dedi. Ali de şöyle dedi: “*Ben Fâtıma'yı bu yaptığından dolayı azarlatmak ve Allah'ın Elçisi adına söylediği şey hakkında fetva almak için Allah'ın*

¹⁶¹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/158.

¹⁶² *Müslim, es-Sahih*, “Hac”, 19.

Elçisi'ne gittim, Fâtıma'nın yaptıklarını beğenmediğimi Ona haber verdim.” Allah Resûlü,

“Doğru söylemiş, doğru söylemiş.” dedikten sonra bana “*Sen, hacca niyetlenirken ne dedin?*” diye sordu. Ben de; “*Ya Rabbî! Resûlün neye niyetlendiyse, ben de ona niyet ettim.*” cevabını verdim. Allah’ın Elçisi, “*Benim yanımda hedyim var, sen de ihramdan çıkma!*” buyurdu. Hz. Ali’nin Yemen’den getirdikleri ile Hz. Peygamber’in beraberinde getirdikleri *hedy* kurbanları yüz adet idi.¹⁶³

Hz. Peygamber, Kurban Bayramı günü kurban kesilinceye kadar ihramlı kaldı. Beraberinde kurban getirenler de böyle yaptı, kurban getirmeyenler ihramdan çıktı.¹⁶⁴

Hz. Peygamber’in *tavaf* ve *sa’yi* hem yürüyerek hem de binek üzerinde yaptığına dair çelişkili görünen rivâyetler vardır. İbn Kayyim (ö.750/1350), çelişkili görünen rivâyetleri değerlendirirken, İbn Abbas’tan (ö.67/687) yapılan bir rivâyete atıf yaparak şöyle bir açıklama yapar: “*Allah’ın Elçisi, sa’yini önce yaya yaptı, sonra insanlar etrafını sarıp kalabalıklaşınca, hem insanların onu daha rahat görmesi, hem de onu rahatsız etmemesi için devesine bindi.*”¹⁶⁵

Bir başka analize göre ise, Hz. Peygamber Mekke’ye geldiğinde yapmış olduğu *kudüm tavafını* yaya yapmıştır. Zira Câbir hadisinde *tavafın* ilk üç şavtında Hz. Peygamber’in *remel* (hareketli, seri yürüyüş) yaptığı rivâyet edilir.¹⁶⁶ Bu hadis sahihtir. O, devesi üzerinde de *tavaf* yaptığı¹⁶⁷ ve bu *tavafın ifada/ziyaret tavafi* olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁶⁸ Hz. Peygamber’in *terviye* günü hac *menâsikini* tamamlamak için Mekke’den Mina’ya hareket etmesi, Arife günü gün boyu Arafat’ta bulunması, bayram gecesi Müzdelife’de *vakfe* yapması ve Cematat’ta şeytan taşlaması iki gününü almıştır. İki gün süren bir ibadet yolculuğundan sonra yorulmuş olabileceği göz önüne alındığında O’nun *ifada tavafını* binek üzerinde yapmış olması daha makul görünmektedir. Hz. Peygamber’in “Veda Haccı” esnasında biraz rahatsız olduğu da göz

¹⁶³ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19.

¹⁶⁴ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19; Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 104; İbn İshak, *Sîret*, s. 668.

¹⁶⁵ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 229.

¹⁶⁶ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19.

¹⁶⁷ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 42.

¹⁶⁸ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 228-229.

önüne alındığında¹⁶⁹ Onun *ziyaret/ifada tavafını* binekle yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

12. GÜN: 7 Zilhicce 10, Çarşamba, Hacun, Ebtah, Muhassab

Hz. Peygamber, 6 Zilhicce Salı günü Mekke'ye geldiğinde yaptığı *tavaf* ve *sa'y*den sonra Mekke'nin üst kısmında *Hacun*¹⁷⁰ Mevkîne çadır kurarak konakladı. Medine'den gelen hac kâfileleri de bu civarda çadır kurdu. Allah'ın Elçisi, bu *tavaftan* sonra bir daha Arafat'tan dönünceye kadar Kâbe'ye gitmedi, namazların farzını seferi olduğu için iki rekât kıldı, amcasının kızı Ümmü Hani'nin Mekke'deki evine davetini de kabul etmedi. Mina dönüşünde de Medine'ye dönünceye kadar burada kaldı. Vâkidî (ö.207/822), "*Onun ne bir evi oldu, ne de bir gölgelik aradı.*" der.¹⁷¹ Vâkidî'nin de belirttiği gibi Hz. Peygamber'in hayatı, hicret, Mekke'nin fethi ve "Veda Hacı" ile ilgili yaptığımız kaynak taramasında, O'nun mülkiyeti kendisine ait bir evinin olmadığı hususunu tespit ettik.¹⁷² O, gerek Mekke'nin fethedildiği gün ve gerekse "Veda Hacı"

¹⁶⁹ Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 48.

¹⁷⁰ Hacun, Mekke'nin Kuzeyindedir, şu anda Mekke Mezarlığının olduğu mevkidir. Buraya Ebtah, Bahta, Mahassab da denilmektedir. Müşrikler, bi'setin 6. ila 10. yılları arasında Haşimoğullarına uyguladığı ambargo kararını burada almışlardı. Allah Resûlü de bir nevi zaferinin teyidi olarak özellikle burayı tercih ettiği rivâyet edilir. (Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün*, s. 87).

¹⁷¹ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1099-1100.

¹⁷² Bilindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.s) babasından kalma, şu anda kütüphane olarak kullanılan Ebu'l-Kubeys Dağının solunda takriben 100 m. mesafedeki evde dünyaya geldi. Hz. Peygamber, altı yaşında vefat edince dedesi Abdulmuttalip'in yanında, sekiz yaşında dedesi de vefat edince Amcası Ebu Talip'in yanında kalmaya başladı. Ebu Talip'in evi de Safa Tepesinin sağ tarafında 15 metre mesafede Ebu'l-Kubeys dağının eteklerindedir. Allah Resûlü Hz. Hatice ile evlendiğinde onun evine yerleşti. Bu ev de Merve Tepesine 15 metre mesafede bir yerde bulunuyordu. Peygamberimizin oğlu İbrahim hariç altı çocuğu bu evde dünyaya gelmişti.

Hz. Peygamber, Medine'ye hicret edince Mescid-i Nebevinin hemen yanına şu anda yeşil kubbenin altındaki kabrinin bulunduğu yere "hane-i saadet" yapıldı. Hz. Peygamber vefat edinceye kadar burada ikamet etti ve bu yer vefatından sonra vakıf olarak mescide dâhil edildi. Hz. Fatıma (r.anha) Hz. Ebu Bekir'den, babasından kalma mirası istediğinde, "*Peygamberler miras bırakmaz.*" cevabını almıştı. Buradan da anlıyoruz ki Hz. Peygamber'in Medine'de ikamet ettiği hücre-i saadet, onun özel mülkü değildi.

Mekke'nin fethini müteakip muhacirler Kâbe'yi tavaf ettiler, ardından ilk iş olarak hicret esnasında terk ettikleri o an itibarı ile Mekkelilerin işgali altında bulunan kendi evlerine gittiler, evin kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Bu evlerde işgalci olarak oturanlar da bu durumu zaten bildiklerinden evleri asıl sahiplerine teslim ettiler fakat biri müstesna. Hz. Peygamber, merhum eşi Hz. Hatice'den kalma evine gittiğinde evde oturan Mekkeli, bu evi Akil b. Ebi Talip'ten satın aldığı söyledi. Hz. Peygamber de ister istemez bu durumu kabullendi.

Hz. Peygamber'in Müslüman olmayan amcazadesi ve Hz. Ali'nin de kardeşi olan Akil, hicretten sonra amcamın evi bana düşer düşüncesi ile Hz. Hatice'nin evine yerleşmiş, daha sonra da sanki kendi eviymiş gibi bu evi bir müşrike satmıştı. Bu sebeple Hz. Peygamber bu evle ilgili hak iddiasında bulunmadı. O günkü anlayışa göre hicret eden bir kimse zaten mülkiyet haklarından da vazgeçmiş sayılıyordu. Bununla birlikte muhacirlerin evlerinde ikamet eden Mekkeliler, mülk sahiplerinin hak iddiasına saygı

için Mekke'ye geldiğinde kendisine nerede ikamet edeceği sorulduğunda “*Akil bize kalacak ev mi bıraktı?*” diyerek sitem etmişti.¹⁷³

Hiz. Peygamber Mekke'ye gitmek istediği zaman söyle demiştir:

“*Yarın konaklama yerimiz inşaallah Beni Kinane'nin küfür üzerine ahitleştikleri yer olacaktır.*” Kinane Oğulları ile Ümeyye Oğulları, Haşim Oğullarına karşı ambargo kararını *Mahassab* adı verilen yerde almışlardı.¹⁷⁴ Hiz. Peygamber'in konaklamak için burayı tercih etmesi, Allah'ın lütfu ile ulaştığı mutlak zaferin bir izharı olarak görülebilir.

Hiz. Peygamber, *terviye* gününden bir gün önce öğle namazından sonra Kâbe'nin kapısı önünde ayakta yaptığı konuşmada, bundan sonra yapacakları hac *menâsiki* hakkında ashabına bilgi vermiştir.¹⁷⁵

13. GÜN: 8 Zilhicce 10, Perşembe, Ebtah-Mina

duymuşlar ve işgal ettikleri evi asıl sahibine bırakmışlardı fakat Hiz. Hatice'nin evinde oturan Mekkeli oturduğu binaya ödeme yaptığı için atrık burayı özel mülkü olarak görüyordu.

Sahabeden bazıları, “*Ya Resûlallah, nerede kalacaksınız? Size bir ev satın alalım mı ya da yeni bir ev yapmamızı ister misiniz?*” diye sorduklarında içindeki burukluğu izhar edercesine, “*Akil bize duracak ev mi bıraktı?*” diye sitem etti.

Hiz. Peygamber, Mekke'nin fethi esnasında şehir dışında, şu anda Mekke mezarlığı olarak kullanılan Cennetü'l-Mualla'ya yakın bir yer olan Hacun dağı eteğinde Batha denilen mevkide çadır kurmuş ve bir süre burada barınmış, Veda Haccına geldiğinde de yine aynı mevkide çadır kurmuş ve burada kalmıştı.

Hiz. Peygamber, bu tavrı ile artık Mekke'ye ait olmadığını, vatan olarak Medine'yi itihaz ettiğini, Mekke'de misafir gibi olduğunu göstermek istiyordu. Fetih esnasında bazı Medineliler, Hiz. Peygamber nasıl olsa vatanına kavuştu, Kâbe de burada, herhalde burayı tercih eder ve belki de bizi terk eder, şeklinde bir kanaat belirtince, “*Ben sizi hiç terk eder miyim? Mekkeliler beni bu şehirden çıkarmak isterken siz bana yurdunuzu açtınız. En zor zamanımda yanımda oldunuz*” buyurarak vefakârlığını ortaya koymuş, Fetihden sonra Medinelilerle birlikte dönmüştü. Böylece Hiz. Peygamber, İslâm'ın en önemli ikinci şehri ve sakinlerini onure etmiş, İslâm devletinin ilk başkenti olan Medine'nin başkent olarak kalmasını temin etmişti. Eğer Hiz. Peygamber Fetihden sonra Medine'ye dönmeseydi ve devlet merkezini de Mekke'ye taşımış olsaydı, Medine şu anki önemine asla kavuşamayacak, sadece İslâm tarihinin hicret sonrası döneminin yaşandığı tarihi bir şehir olarak kalacaktı. (Bk.z Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 44; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 80 (1351); Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, III, 1099-1100, Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, (Muhtasar). Terc. Soner Dman-Mehmet Odabaşı, Polen yay. 2006, VI, 99-100)

Hiz. Peygamber'in Mekke'nin fethinden sonra Medine'yi tercih etmesinin kanaatimizce şöyle bir hikmeti de olabilir: Mekke'de Kâbe (Beytullah=Allah'ın evi) bulunuyor. Mekke'yi ziyaret edenler (Duyufurrahman) Allah'ın misafiri sayılıyor. Mekke'de yapılabilecek en makbul iş, Kâbe'de tavaf etmektir. Şayet, Hiz. Peygamber'in kabri de Mekke'de olsaydı, Müslümanlar Kâbe'de tavaf etmekle Hiz. Peygamberi ziyaret etmek arasında, kıyası kabil olmayan değerler arasında tercih yapmak zorunda kalabilirler, bu da İslâm'ın tevhid inancına tamamen aykırı bir sonucu doğurabilirdi.

¹⁷³ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 80 (1351).

¹⁷⁴ Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, C.4, s. 100-101.

¹⁷⁵ Vakidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s.1100; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, C.10, s. 246-247.

Hac kafilesi, *Zilhicce*'nin 8. günü (*terviye*) Mina'ya doğru hareket etti, *temettu* yapanlar da yeniden hacca niyetlendiler. Hz. Peygamber hareket etmeden önce bir konuşma yaptı ve hac menâsikinden bahsetti, bu esnada Hz. Ali (ö.40/661) Yemen'den yanında kurbanlık develer olduğu halde gelmişti, yanında deve getirdiği için hacca Hz. Peygamber gibi niyet etti, ihramdan çıkmadı.¹⁷⁶ O, Yemen'e Halid b. Velid'ten (ö.21/642) sonra emir olarak gönderilmişti. Hz. Peygamber ve hac kafilesi öğle, ikindi, akşam, yatsı ve Arife Günü'nün sabah namazlarını Mina'da eda ettiler.¹⁷⁷

14. GÜN: 9 Zilhicce 10, Cuma, Arafat-Müzdelife

Hz. Peygamber, sabah namazını Mina'da kıldıktan ve güneş doğduktan sonra Arafat'a doğru yola çıktı. *Nemire* denilen yerde kendisine bir çadır kurulmasını istedi. Günümüzde kullanılan umumî yolun sağındaki *Dab* güzergâhını takip etti. Yanındaki arkadaşlarından kimi *telbiye*, kimisi de *tekbir* getiriyordu. Hz. Peygamber, Arafat'a ulaştığında *Nemire*'de kendisi için hazırlanan çadıra yerleşti, güneş tepe noktasına gelince devesi Kasva'nın getirilmesini istedi, devenin sırtına eğer vuruldu, deveye bindi, *Urane* arazisindeki *Batnu'l-Vâdi*'ye gelince devesi üzerinde insanlara muhteşem bir konuşma (hutbe) yaptı.¹⁷⁸ Buradaki konuşmasında, İslâm'ın temel kâidelerini beyan etti, şirke ve Câhiliye Dönemine âit her ne varsa ayakları altında olduğunu açıkladı.¹⁷⁹ Bu konuşmayı tekrarlayarak insanlara ulaştıran kişi Rebia b. Ümeyye b. Halef (ö.21/642?) idi.¹⁸⁰

Necid'den bir grup insan geldi, Hz. Peygamber'e hac hakkında sordular, O da, "*Hac, Arafat'tır. Arefe gecesinde kim toplanma günü (bayram) güneş doğmadan önce Arafat'a yetişirse hacı tamamdır.*" buyurdu.¹⁸¹

Hz. Peygamber konuşmasını tamamlayınca Hz. Bilâl (ö.20/641) ezan okudu sonra kâmet getirdi, öğle namazını kıldırdı, ardından Hz. Bilâl tekrar kâmet getirdi, ikindi namazını kıldırdı (*Cem-i takdim*). Öğle ile ikindi namazının farzları arasında

¹⁷⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 556; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1100.

¹⁷⁷ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19.

¹⁷⁸ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 233; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1101.

¹⁷⁹ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 233; (Günümüzde Veda Hutbesi olarak bilinen hac konuşmaları (Hutbeler) ilerde ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

¹⁸⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, s. 7, s.565.

¹⁸¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 568.

nâfile namaz kılmadı. Sonra tekrar devesine bindi, devenin yönünü Rahmet Tepesi'nin eteklerindeki kayalıklara çevirdi, kibleye yöneldi, ellerini kaldırdı ve dua yapmaya başladı, güneş batıncaya kadar *vakfe* yaptı.

Hız. Peygamber, Cuma günü olmasına rağmen öğle namazı kıldırılmış ve namazın iki rekâtında da *Fatiha Sûresi*'ni ve zammı sûreyi gizli okumuştur.¹⁸² Bu uygulamadan hareketle Hız. Peygamber'in hac esnasında seferî olarak hareket ettiği, seferi olduğu için de Cuma namazı yerine öğle namazı kıldırıldığı sonucuna varmak mümkündür.

İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), şöyle bir olayı rivâyet eder:

Yahudilerden bir adam, Ömer b. Hattab'a (ö. 23/644) gelip şöyle dedi:

- Ey mü'minlerin emîri, siz kitabınızda bir âyet okuyorsunuz. Eğer bu âyet bize nâzil olsaydı, biz yahudiler topluluğu o âyetin nâzil olduğu günü bayram edinirdik. O hangi âyettir? Hız. Ömer adama “*Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım. Din olarak sizin için İslâmiyet'e razı oldum.*”¹⁸³ meâlindeki âyeti okuduktan sonra şöyle cevap verdi:

- Vallahi ben bu âyetin Resûlullah'a nâzil olduğu günü, nâzil olduğu saati biliyorum. Arife Günü bir Cuma Günü'ne denk gelmişti ki, bu âyet o günün akşamında nâzil olmuştu.¹⁸⁴

Hız. Peygamber güneş batınca Üsame b. Zeyd'i (ö.54/674?) tergisine alarak Müzdelife'ye gitmek üzere yola koyuldu.¹⁸⁵ Yolculuk devam ederken *telbiye* getiriyor, tepelere geldiğinde devenin yularını kasıp yavaşlıyor, düz yerlerde hızlanıyordu. Acele edenlere de “*Yavaş olun*” diyordu. Yolda bir ara küçük abdest bozdu ve abdest tazeledi.¹⁸⁶

Hız. Peygamber yatsı vakti Müzdelife'ye geldi ve tekrar abdest alarak ezan okunmasını emretti. Müezzin ezan okudu, sonra kâmet getirdi, akşam namazını kıldırdı,

¹⁸² İmam Muhammed b. Yusuf Salihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sireti Hayri'l-İbâd*, Tahkik: Mahmud Zayid, Lecnetu İhyai't-Türasi'l-İslâmî, Kahire, 1997, C. s. 646.

¹⁸³ *Kur'an-ı Kerim*, Mâide 5/3.

¹⁸⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 581.

¹⁸⁵ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19.

¹⁸⁶ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 247; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 583-585.

ardından yatsı için kâmet getirildi, yatsı namazını kıldırdı. (*Cem-i tehir*). Bu iki namaz arasında başka namaz kılmadı. Hz. Peygamber namazdan sonra sabaha kadar uyudu.¹⁸⁷

Hz. Peygamber o gece ay batınca ailesinin zayıf fertlerine (kadın, çocuk, yaşlı) Mina'ya tan ağarmadan gitmeleri ve güneş doğuncaya kadar şeytan taşlamaları için izin verdi.¹⁸⁸

15. GÜN: 10 Zilhicce, 10, Cumartesi, Müzdelife, Mina, Mekke (Kurban Bayramı Günü)

Hz. Peygamber, tan yeri ağarınca bir ezan ve kâmetle vaktinde sabah namazını kıldırdı. Sonra devesine binip *Meş'ar-i Haram*'daki *Kuzah* denilen yere geldi, Müzdelife'nin tamamının vakfe yeri olduğunu bildirdi, kıbleye yöneldi, ortalık iyice ağarınca kadar dua yaptı, Müzdelife vakfesini yaptı. Güneş doğmadan terkisine Fadl b. Abbas'ı (ö.13/634) da alarak yola koyuldu. Fadl saçı güzel, beyaz tenli ve yakışıklı bir gençti. Resûlullah yola çıkınca yanından seri bir şekilde bir takım kadınlar geçti. Fadl onlara bakmaya başladı. Bunun üzerine Allah'ın Elçisi elini Fadl'ın yüzüne koydu. Fadl da yüzünü öbür tarafa çevirerek bakmağa başladı, bu sefer de elini öbür tarafa çevirerek Fadl'ın yüzüne kapadı, Fadl yüzünü öbür tarafa çevirerek bakıyordu.¹⁸⁹

Hz. Peygamber, Allah'ın Ebrehe'yi ve ordusunu helak ettiği *Batn-ı Muhassir*'den seri bir şekilde geçti. Yolda İbn Abbas'tan kendisine şeytana atmak üzere yedi taş bulup getirmesini istedi. Akabe Cemresine taş atıncaya kadar *telbiye* getirmeye devam etti.¹⁹⁰ İbn Abbas kendisine parmakla fırlatılacak büyüklükte yedi tane çakıl taşı getirdi. Hz. Peygamber arkadaşlarına seslenerek, "*Bunlar gibi (küçük taş) atın. Dinde aşırı gitmeyin, sizden öncekiler aşırı gittiği için helak oldular.*"¹⁹¹ buyurdu.

Hz. Peygamber Akabe Cemresine geldiğinde her seferinde tekbir getirerek taşları attı. Kurban kesmek üzere Mina'ya gitti, muhacirleri kıblenin sağ tarafına, ensârı sol tarafına, diğer insanları da onların etrafına yerleştirdi. Burada veciz bir konuşma

¹⁸⁷ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*. C.2, s. 247.

¹⁸⁸ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 98; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 48 (1293).

¹⁸⁹ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19.

¹⁹⁰ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 101; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 254-256; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 600.

¹⁹¹ Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsiku'l-Hac", 217.

yaptı, insanlara haccın yapılışını öğretti. Konuşmasının bir yerinde; “*Menâsikinizi benden alın, bilmiyorum belki bu haccımdan sonra belki de bir daha haccedemeyeceğim.*” buyurdu.¹⁹² Orada kendisine kurban kesme, tıraş olma ve şeytan taşlama vb. hac fiillerini öne geçirme ve geriye bırakma hususunda ne sorulduysa, “*sakıncası yok*” (*Lâ harace / Lâ be’sse*) cevabını verdi.¹⁹³

Hız. Peygamber, kurban kesim yerine gitti, her yaşına bir kurban olacak şekilde kendi eliyle altmış üç kurban kesti, yüz kurbandan kalanını Hız. Ali (ö.40/661) kesti. Sonra emir verdi, her kurbanlıktan bir parça alındı, bir kazana konulup pişirildi, Hız. Peygamber pişirilen etten yedi, suyundan içti, orada bulunanlara da ikram edildi.¹⁹⁴

Hız. Peygamber Mina’da zevcesi Hız. Âişe (ö.57/678) adına da sığır kesmiştir.¹⁹⁵ Rivâyet bu şekilde gelse de kanaatimizce Hız. Peygamber sadece eşi Hız. Âişe için değil, eşler arası adalet prensibi gereği olarak kendisi ile birlikte hacca katılan diğer eşleri için de kurban kesmiş olmalıdır. Nitekim *Fethu’l-Bâri*’de yer alan şu rivâyet bizim öngörümüzü teyit etmektedir: Hız. Âişe’ye bayram günü yemesi için et getirdiler. Bu nedir? diye sorduğunda eti getiren kişi, “*Resûlullah bu sığırı eşleri için kesti*” demiştir.¹⁹⁶

Hız. Peygamber, kurban kesme işi bitince başını tıraş ettirerek ihramdan çıktı.¹⁹⁷ Hız. Peygamber’in başını tıraş eden berber Ma’mer b. Abdullah’tır.(ö.?)¹⁹⁸

Hız. Peygamber, kesilen saçının sağ tarafını halka dağıtılmasını istemiş, sol tarafını da Ebu Talha’ya (ö.34/655) veya eşi Ümmü Süleym’e¹⁹⁹ (ö.29/650?) verilmesini istemiştir. Orada bulunan Halid b. Velid (ö.21/642) de saçının alın kısmından almış ve sarığında muhafaza etmiştir.²⁰⁰ Tirmizî (ö.278/892), Hız. Peygamber’in başından kesilen saçının sağ tarafının Ebu Talha’ya (ö.34/655)

¹⁹² Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 77; İbn Kayyım, *Zâdu’l-Meâd*, C.2 s. 257-258.

¹⁹³ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 57; Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 131.

¹⁹⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 612.

¹⁹⁵ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 62 (356).

¹⁹⁶ Askalânî, *Fethu’l-Bâri*, C.4, s. 211.

¹⁹⁷ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 56.

¹⁹⁸ İbn Kayyım, *Zâdu’l-Meâd*, C.2, s. 268.

¹⁹⁹ Ebu Talha ve Ümmü Süleym, meşhur sahabilerden Enes b. Mâlik’in ebeveynidir. Hız. Peygamber’in bu aileye çok değer verdiği, kendi hanesi dışında sadece bu ailenin hanesinde istirahat ettiği rivâyet edilir.

²⁰⁰ Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.4, s. 159.

verildiğini, sol tarafının halka dağıtıldığı yönündeki rivâyete yer verir.²⁰¹ Bu rivâyetlerden hareketle Hz. Peygamber'e ait bir eşyayı teberraen saklamanın caiz olduğu söylenebilir.²⁰²

Bundan sonra Hz. Peygamber oradan ayrılarak *Beyt-i Şerifi tavaf* için Harem'e geldi. Kâbe'yi devesi üzerinde *tavaf* etti, Ardından zemzem dağıtan Andülmuttalip oğulları'nın yanına gitti, kendine ikram edilen zemzemden içti, “*Eğer insanların hacılara su dağıtma konusunda sizi üsteleyeceklerinden endişe etmeseydim ben de sizinle su çekerdim.*” dedi.²⁰³

İmam Müslim (ö.261/875), Câbir b. Abdullah'tan (ö.73/694) rivâyet ettiği hadiste Hz. Peygamber'in öğle namazını Mekke'de haremde kıldığı, İbn Ömer'den (ö.72/693) rivâyet ettiği hadiste ise öğle namazını Mina'da kıldığı haberine yer veriyor.²⁰⁴ Câbir hadisi ile İbn Ömer hadisi arasındaki ihtilafı birçok yönden ele alan âlimler, O'nun öğle namazını Mina'da kıldığına dair rivâyetin tercihe şayan olduğunu belirtmişlerdir.²⁰⁵ Hz. Peygamber'in öğle namazını Mina'da kıldığı rivâyetini tercih ettiğimizde ise sabah güneşin doğuşunu müteakip yapılan şeytan taşlama *menâsiki* ile öğle namazının vakti arasında yukarıda zikrettiğimiz bütün işleri yapabilmek için makul bir süre bulunmamaktadır. Şeytan taşlama, uzun konuşma, sorulan sorulara cevap verme, altmış üç kurbanı bizzat kesme, kesilen kurbanların pişirilmesi ve yenilmesi, tıraş olma, Mekke'ye gelip *tavaf* yapma, zemzem kuyusu başında zemzem içip oradakilere su dağıtma ve geri dönüp öğle namazını Mina'da kılma fiillerinin 6-7 saatlik bir zaman dilimine sığdırılması mümkün değildir. Eğer Hz. Peygamber, *ifada / ziyaret* tavafını bayram sabahı yaptıktan sonra öğle namazını Mina'da kılmış ise, ileride Hz.

²⁰¹ Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 73.

²⁰² Ülkemizde birçok camide Hz. Peygamber'in sakal-i şerifi olarak bilinen kıllar, camilerde özenle muhafaza edilmekte ve mübarek gün ve gecelerde ziyarete açılmaktadır. Hz. Peygamber'e izafe edilen bu kılların sadece sakal-ı şerif olmadığını, saç kılınının da aynı şekilde korunduğunu sahih hadis kaynaklarında yer alan hadislerden hareketle söyleyebiliriz. Hz. Peygamber'e ait olan bir şey (sakal-ı şerif, hırka-i şerif) Peygamber sevgisini canlı tutması ve dini coşkuya vesile olması bakımından özenle ve saygı ile saklamaya ve ziyarete değer bir husustur fakat bu nesnelere manevi yardım (istimdat) dilemenin tevhid inancına aykırı olduğu kanaatindeyiz. Hadis rivâyetinde ve zabtında ortaya çıkan problemler, sakal-ı şerifin korunmasında ortaya çıkmış mıdır? Sakal-ı şerifin aslına benzetilerek sahtesi de çıkar amaçlı üretilmiş midir ve nesilden nesile aktarılmasında kötü niyetli müdahaleler olmuş mudur? Bütün bu sorular ayrı bir araştırmanın konusu olarak ele alınabilir.

²⁰³ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19.

²⁰⁴ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 58.

²⁰⁵ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 281-283.

Peygamber'in yaptığı konuşmalar başlığı altında da değineceğimiz gibi, "Veda Hutbesi" mahiyetindeki uzun konuşmasını bayramın ikinci günü yapmış olmalıdır. Ashabın, veda hutbesinin akabinde "Önce kurban kestim, sonra taş attım, önce tavaf yaptım, sonra kurban kestim, bir sakıncası var mı? vb. sorular sorması ve bu soruların cevaplandırılması ikinci güne daha uygun düşmektedir. Zira ilk gün, kafilenden ayrılarak iki üç saat içinde bunların yapılmış olma olasılığı da zayıftır. Kanaatimizce Kurban kesme işlemleri de gün boyu devam etmiştir.

Hiz. Peygamber'in ziyaret/ıfada tavafından sonra sa'y yapıp yapmadığı hususu da "Veda Haccı"nın ihtilafli konularındandır. İbn Kayyim el-Cevzi (ö.750/1350), Müslim'in Câbir hadisinde geçen Mina dönüşü Hiz. Peygamber'in tavaf ve sa'y yaptığı yönündeki rivâyeti problemlili bulur ve O'nun sadece tavaf yaptığını, sa'y yapmadığını iddia eder ve bu iddiasını şu rivâyetlerle temellendirir:

İmam Mâlik'in (ö.179/795) "Muvatta" adlı eserinde yer verdiği sahih bir rivâyette Hiz. Âişe'nin, haccını temettu yapanların Mina'dan döndükten sonra bir tavaftan sonra bir tavaf (sa'y) daha yaptığını, kıran yapanların ise sadece bir tavaf yaptığını, başka bir tavaf (sa'y) ekmediğini söylediği²⁰⁶ bildirilmektedir. İbn Kayyim, hadisin bu şekilde anlaşılması cumhurun görüşüne de uygundur, demektedir.²⁰⁷ Müslim'de yer alan ve Câbir b. Abdullah'tan rivâyet edilen hadiste de Hiz. Peygamber'in ilk tavafin dışında tavaf yapmadığı bilgisine yer verilmektedir.²⁰⁸ Buradaki tavaftan maksat Safa ile Merve tepeleri arasında yapılan sa'ydir. Zira Hiz. Peygamber'in "Veda Haccı"nda küdüüm, ziyaret ve veda tavafi olmak üzere en az üç yaptığı kesindir.²⁰⁹

16. GÜN: 11 Zilhicce, 10, Pazar, Mina Günleri:

²⁰⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta, Kitâbu-Hac*, 74, Çağrı yay. İstanbul 1992, C. 1, s. 410-411. (Konu ile ilgili rivâyetlerden ve hadis kaynaklarından anladığımızı göre Safa ile Merve arasında yapılan ve sa'y adı ile terimleşen uygulamaya tavaf da denilmektedir. Bakara Süresi 158. âyette de sa'y için tavaf kelimesi kullanılmaktadır.)

²⁰⁷ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 271-273 (Bu konudaki ihtilaflar ve tartışmalar, çalışmamızın "Hiz. Peygamber'in Yaptığı Haccın Türü" başlığı altında daha teferruatlı bir şekilde ele alınacaktır.)

²⁰⁸ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 44, (265).

²⁰⁹ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19; İmam Muhammed b. Muhammed b. Süleyman Rudânî, *Cem'ul-Fevâid*, Terc. Naim Erdoğan, İz Yay. İstanbul 1996, C.2, s. 117-126; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1099-1100.

Araplar, *Zilhicce*'nin 11. gününe insanlar yerlerine yerleştiği için *karr* günü, bu günde kurbanlıkların başını yedikleri için *ruus* günü de denilmiştir.²¹⁰ Hz. Peygamber Mina'da geçirdiği ikinci günde (Kurban Bayramının ikinci günü) *zevalden* sonra *Mescid-i Hayf* tarafından yaya giderek önce küçük, sonra orta, sonra da *Akabe* cemrelerine yedişer çakıl taşı attı ve her taş atışında tekbir getirdi. Birinci ve ikinci cemrelere taş attıktan sonra *Bakara Sûresi* uzunluğunda dua etti. *Akabe Cemresi*'nden sonra yerin dar oluşu ve insanlara sıkıntı vermeme amacıyla durup dua etmedi ve Mina'ya hareket etti.²¹¹

Hz. Peygamber'in haccına ashabin ekserisi katılmıştı. Binlercesi Allah'ın Elçisini adım adım takip ediyor, her hareketi, her sözü anlamaya, anlamlandırmaya çalışıyor, anlamadığını soruyor, haccı bizzat Allah'ın Elçisinden öğrenmeye çalışıyordu. Yazılı kültürün henüz oluşmadığı, sözlü kültürün yaygın olduğu bir çağda, müşahede edilen her davranış, duyulan her söz, verilen her emir, yapılan her tavsiye önem arz ediyordu. Zira hac gibi önemli bir ibadet, daha sonraki nesillere, ilk şahitleri tarafından aktarılacaktı. Hz. Peygamber de hac esnasında yaptığı konuşmaların bir yerinde "*Burada bulunanlar bulunmayanlara aktarsın, belki aktarılan kişi bunları benden dinleyenden daha iyi kavrar.*" diyordu.²¹²

Hem bu teşvikten hem de ashabin Peygamber ile birlikte hac yapıyor olmaya verdiği önem sebebiyle olmalı, Veda Haccı ile ilgili birbirine yakın, bazen de birbiri ile tenakuz halinde çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in hangi hacca niyet ettiği, kaç *tavaf* yaptığı, Mina konuşmasını ne zaman yaptığı, Kurban Bayramı günü öğle namazını nerede kıldığı vb. konularda farklı rivâyetlere rastlanmaktadır.

17. GÜN: 12 Zilhicce, 10, Pazartesi, Mina Günleri:

Hz. Peygamber beraberindeki hac arkadaşları ile birlikte bayramın ikinci ve üçüncü günlerini Mina'da geçirdi, üçüncü günde de aynen ikinci günde yaptığı gibi her üç cemreye yedişerden yirmi bir taş attı. Fakat hacılara zemzem suyu dağıtmakta olan

²¹⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 655.

²¹¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 630; İbn Kayyım, , *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 285-286.

²¹² Buhârî, *es-Sahih*, "Kitâbu'l-Meğâzi" (*Haccetü'l-Veda*) 77.

amcası Hz. Abbas'ın Mekke'de kalmasına²¹³ ve sürüsünün yanına dönmek isteyen çobanların Mina'dan ayrılmalarına izin verdi. Hatta gelip gitmesi meşakkatli olan çobanlara ikinci günün taşını üçüncü günde atabileceklerini dahi söyledi.²¹⁴

18. GÜN: 13 Zilhicce, 10, Salı, Mina-Muhassab:

Hız. Peygamber Salı günü öğleden sonra Mina'dan ayrılarak *Muhassab/Ebtah/Kinane* oğulları semtine geldi, burada Ebu Râfi'nin kurduğu çadıra yerleşti. Burada, *Kureş* ile *Kinane* oğulları, İslâm'ın ilk yıllarında müslümanları mahkûm ve mağdur etmek için bir takım kararlar almışlardı. Hız. Peygamber buraya yerleşmekle bir nevi zaferini ilan etmiş oluyordu.²¹⁵

Öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını *Muhassab*'ta kıldı. Gece bineği ile Harem'e gidip *tavaf* yaptı.²¹⁶ Hız. Peygamber'e eşi Safiyye'nin hayız olduğu söylenince "Safiye bizi yolumuzdan alı mı koyacak?" dedi ve *ifada tavafını* yapıp yapmadığını sordu, yaptığını öğrenince o zaman *veda tavafi* gerekmez, dedi.²¹⁷

İnsanlar hac tamamlandı düşüncesiyle dağılmaya başlamıştı. Hız. Peygamber, son uğradığınız yer Kâbe olmadan hiçbiriniz bir yere ayrılmasın, diye emretti.²¹⁸

19. GÜN: 14 Zilhicce, 10, Çarşamba, Mekke'den ayrılış:

Hız. Peygamber insanlara Medine'ye dönüş için yol hazırlıklarına başlamalarını emretti, sabah namazından önce Kâbe'ye gitti, *veda tavafını* yaptı, sabah namazını Kâbe'de kıldırdı, namazda *Tur Sûresi*'ni okudu,²¹⁹ sonra Mekke'den Medine'ye doğru yola çıktı.²²⁰ Mekke'den *Seniyyetü's-Süfla* başka bir ifade ile *Kuda* denilen aşağı yoldan ayrıldı.²²¹ Hız. Peygamber yanına taşıyabileceği bir miktarda zemzem suyu da aldı.²²²

²¹³ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 75.

²¹⁴ Tirmizî, *es-Sünen* "Hac", 108.

²¹⁵ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 59; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 294.

²¹⁶ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 144.

²¹⁷ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 145; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 67.

²¹⁸ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 67.

²¹⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 661-662.

²²⁰ Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 85 (2006).

²²¹ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 41.

20. GÜN: 15 Zilhicce, 10, Perşembe- Zi Tuva:

Hız. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye dönüş yolculuğu bir hafta sürdü, dönüşte de geldiği yolu takip etti. Perşembe günü Mekke'den ayrıldıktan sonra *Zi Tuva*'ya vardı, geceyi burada geçirdi. ²²³ Veda haccı sonrası Mekke'den Medine'ye dönüş yolculuğu hakkında kaynaklarda *Gadir Hum* olayı dışında detaylı bilgiye rastlayamadığımızı belirtmek isterim.

23. GÜN: 18 Zilhicce, 10, Pazar, Gadir Hum:

Hız. Peygamber, *Gadir Hum* denilen yere geldiğinde bir süre konakladı ve burada bir konuşma yaptı. Yaptığı konuşmada, Hız. Ali'nin (ö.40/661) Yemen Valiliği esnasında bazı icraatlarının zülüm ve cimrilik olarak değerlendirildiği yönünde kendisine bir takım şikâyetlerin ulaşması üzerine Hız. Peygamber, Hız. Ali'nin güvenilir, âdil ve faziletli bir kişiliğe sahip olduğunu söyledi.²²⁴

24. 25. ve 26. GÜNLER: 19, 20 ve 21 Zilhicce 10, Pazartesi, Salı, Çarşamba:

Hız. Peygamber ve beraberindeki hac kâfilesi yola devam etti, Çarşamba günü *Ravha*'ya vardılar, aynı gün *Zülhuleyfe*'ye ulaştılar. Hız. Peygamber, prensip olarak geç saatte şehre inmezdi, bu sebeple geceyi burada geçirdiler. ²²⁵

27. GÜN: 22 Zilhicce, 10, Perşembe- Medine:

Hız. Peygamber sabahleyin Medine'ye doğru yola çıktı, Medine'ye giriş için *Muarras* yolunu tercih etti. Burası, Medine'ye altı mil uzaklıktadır, *Zülhuleyfe* Mescidi'nin biraz aşağısındadır. ²²⁶

Hız. Peygamber bir yerden dönerken arazinin bayır kısmına geldiğinde üç defa tekbir getirir ardından şöyle derdi: "*Lailahe illallahu vahdehû la şerike leh, lehu'l-mülkü ve lehu'l-hamdü ve hüve al□ kulli şey'in kadir. □yibûne, t□ibûne, □bidûne,*

²²² İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s.665.

²²³ Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün*, s. 166.

²²⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 665-666.

²²⁵ Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün*, s. 172.

²²⁶ Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün*, s. 174.

sıcidüne li Rabbina hımidüne sadakallahu va'deh ve nasara abdeh ve hezeme'l-ahzabe vahdeh." (Allah'tan başka ilah yoktur. Mülk O'nundur, hamd O'nadır ve O her şeye güç yetirir. Biz Rabbimize dönenler, tövbe edenler, ibadet edenler, secde edenler ve hamd edenleriz. Allah va'dinde durdu, kuluna yardım etti ve gruplar halinde saldıran düşmanını tek başına perişan etti.)²²⁷

Hız. Peygamber Medine'ye geldiğinde Mescid-i Nebevî'nin önünde devesini ihtirdı, iki rekât namaz kıldı ve evine gitti.²²⁸

2.2. Hız. Peygamber'in Yaptığı Haccın Türü

Veda haccında Hız. Peygamber'in yaptığı haccın türü (*ifrad / temettu / kıran*), âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. O'nun, haccını *kıran* yaptığı görüşü ağırlık kazansa da *ifrad* yaptığını, hatta *temettu* yaptığını iddia edenler de olmuştur. *Kıran*, *ifrad* ve *temettu* kavramları, çalışmamızın ikinci bölümünde haccın çeşitleri başlığı altında açıklanacaktır.

Bu konudaki ihtilaf ve kafa karışıklığı haddi zatında, haccın türüne dair kavramların (*ifrad / temettu / kıran*) daha sonra oluşmuş olmasından ve haccın yapıldığı esnada yapılan nitelendirmenin uygulamaya bakarak yapılmasından kaynaklanmaktadır.

Bu başlık altında Hız. Peygamber'in yapmış olduğu haccın türünü, siyer ve hadis kaynaklarından yararlanarak açıklığa kavuşturmayı amaçlıyoruz.

2.2.1. İfrad Haccı Rivâyetleri

İfrad haccı, hac mevsiminde umreye niyet etmeksizin sadece hacca niyet edilerek yapılan haccdır.²²⁹ Hız. Âişe'den (ö.57/678) gelen şu rivâyet Hız. Peygamber'in *ifrad* haccı yaptığını delil gösterilmektedir: Hız. Âişe "Biz Hız. Peygamber ile hac için yola çıktık. Kimi umre için, kimi hac için, kimi de hem hac hem de umre için telbiye

²²⁷ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 76 (428); Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C. 3, s. 1104.

²²⁸ Ebu Davud, *es-Sahih*, "Cihad", 166.

²²⁹ Abdullah b. Abdurrahman İbn Salih Âl-i Bessam, *Teysiru'l-Allâm Şerhu Umdetu'l-Ahkâm*, Daru Evle'n-Nüha, 8. Baskı, Beyrut 1994, C.2, s. 65; Askalânî, İbn Hacer, *Büluğü'l-Meram*, Terc. Betül Bozali, Polen yay. İstanbul 2005, s. 275.

getirdi. Hz. Peygamber hac için telbiye getirdi.²³⁰ demiştir. Birçok hadis kaynağı, Hz. Âişe'nin “Hz. Peygamber haccı ifrad yapmıştır.”²³¹ haberini hac bahsinde zikretmektedir. Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) *Müsned*'inde bu habere ilaveten Hz. Peygamber “*umre yapmadı.*”²³² haberine de yer vermiştir. İmam Ahmed'in bu rivâyeti *isnad* yönünden sakıncasız bulursa da, aksine onlarca rivâyete karşın lâfzen *münker* addedilmiştir.²³³

Câbir b. Abdullah (ö.76/697), Abdullah b. Abbas (ö.66/687) ve Abdullah b. Ömer (ö.72/693) de Hz. Peygamber'in *ifrad* yaptığını rivâyet edenlerdendir. Aynı kişiler, Hz. Peygamber'in *temettu* yaptığını da rivâyet etmişlerdir.²³⁴ İbn Ömer'den (ö.72/693), Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/644) ve Hz. Osman'ın (ö.34/656) *ifrad* haccı yaptığna dair bir rivâyet *Sünen-i Tirmizî* de yer almaktadır.²³⁵

Bir seferinde Muaviye (ö.59/680) çevresindekilere, “*Resûlullah'ın hac ile umrenin arasını birleştirmeyi yasakladığını biliyor musunuz?*” diye sordu. Orada bulunanlar, “*Hayır bilmiyoruz.*” dediler. “*Öyleyse bilin, bu da öbürleri ile birlikte (yasaklandı) ama siz unutmuşsunuz.*” dedi.²³⁶ Bu rivâyet, cerhe tabi tutulmuş, senette kopukluk, senette bilinmeyen râvinin yer alması sebebiyle zayıf addedilmiştir.²³⁷

Hz. Âişe ve İbn Ömer'in rivâyetlerindeki “*efrede'l-hac*”(haccı tek yaptı) lafzı, hac ve umreyi birlikte yaptı, haccı bir ihramla yaptı şeklinde anlamak gerekir. Sahabeler de *ifrad* yapma sözü ile hac amellerini birer kere yapmayı kastediyorlardı.²³⁸ Aksi halde bu rivâyetler, aynı şahısların ve sahabeden on kişinin Hz. Peygamber'in *kıran* yaptığı yönündeki diğer rivâyetleri ile çelişmektedir. Allah'ın Elçisi, ihramdan çıkmadan haccını tamamladığı için onun yaptığı hac *ifrad* olarak adlandırılmıştır ancak bu *ifrad* umresiz bir haccı değil, tek ihram, tek *tavaf* ve *sa'y* ile haccın edâ edilmesini

²³⁰ İbn Kesir, *Hiccetü'l-Veda*, s. 63.

²³¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 17 (122);Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac” 10, (820);Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”,23 (1777).

²³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı yay. İstanbul 1992, C.4, s. 92.

²³³ İbn Kesir, *Hiccetü'l-Veda*, s. 64.

²³⁴ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 120.

²³⁵ Timizi, *Hac*, 10.

²³⁶ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Hac”, 23 (1794).

²³⁷ İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ yay. Ankara 1988, C.5, s. 396.

²³⁸ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 118.

ifade ediyor.²³⁹ Bütün bu rivâyetler ışığında Hz. Peygamber'in *ifrad* haccı yaptığını söylemek oldukça zordur.

İfrad haccı yapan kimseye *müfrid* denir. *İfrat* haccına niyet eden kimse, Kâbe'ye Arafat vakfesinden önce ulaşmışsa *kudüm tavafi* yapar, Arafat ve Müzdelife vakfelerinden sonra *Akabe* Cemresine de yedi taş attıktan sonra tıraş olarak ihramdan çıkar, sonra *ifada/ziyaret tavafinı*, ardından *sa'yini* yapar. Bayramın ikinci ve üçüncü günleri küçük, orta ve akabe cemrelerine yedişer taş atar. Mekke'den ayrılmadan önce son olarak *veda tavafi* da yaparak haccını tamamlar.

Hz. Peygamber, eşi Hz. Âişe'ye (ö.57/678) özel durumu sebebiyle *ifrad* haccı yapmasını tavsiye etmiştir.²⁴⁰ Mazereti sebebiyle Arafat'tan önce umre yapamayacak olanlar *irfad* haccına niyet ederler. *Zilhicce*'nin 9. günü Mekke'ye gelerek Arafat'a ancak yetişebilenler de umre yapacak zaman bulamadığı için mecburen *ifrad* haccı yaparlar. *Mikât* sınırı dışından gelenler de isterse *ifrad* haccı yapabilirler.

Ebu Hanife'ye (ö.150/767) göre Mekke sakinlerinin *temettu* ve *kıran* yapmaları uygun değildir, *ifrad* haccı yapmaları gerekir. İmam Mâlik (ö.179/795) de Mekke sakinlerine *temettu* haccını mekruh görmüştür.²⁴¹ İmam Şâfi (ö.204/820)'ye göre de *ifrad* haccı daha makbuldür.²⁴²

2.2.2. Temettu Haccı Rivâyetleri

Temettu, yararlanmak demektir. Bir kimse bir hac mevsiminde önce umre yapıp ihramdan çıkar, sonra hac için tekrar ihrama girerek hac yaparsa *temettu* haccı yapmış olur. Hac yolcusu, umre ile hac arasında ihram yasaklarının söz konusu olmadığı bir zaman dilimi geçirdiği için buna *temettu* haccı denilmiştir.²⁴³

²³⁹ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 117-118.

²⁴⁰ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 31.

²⁴¹ Kadı Ebu'l-Velid İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, Terc. Ahmet Meylani, Ensar Neş. İstanbul 2015, C.2, s. 69; Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 171; Sabûnî, *Revâiu'l-Beyan, Tefsiru Âyati'l-Ahkâmi mine'l-Kur'an*, Dersaadet, by. ty,C.1, s. 252.

²⁴² Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 10; Muammed b. İdris eş-Şâfi, *el-Üm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1393,C.4, s. 43.

²⁴³ Ebu Câfer Ahmet Tahâvî, *Ahkâmu'ul-Kur'an*, Tahkik: Sadettin Ünal, TDV yay. İstanbul 1998, C. 2, s. 228; Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, C.4, s. 80.

İmam Ahmed b. Hanbel (ö.239/855), Abdullah b. Ömer'in (ö.72/693) şöyle dediğini rivâyet eder:

“Allah’ın Elçisi, veda haccında önce umre, sonra hac yaparak temettü haccı yaptı, telbiye getirdi. Zulhuleyfe'den kurbanını sevketti. Allah’ın Elçisi, umre için telbiye getirdi, sonra hac için (ihrama girip) telbiye getirdi. İnsanların bir kısmı Zulhuleyfe'den kurbanlıklarını sevk edip kurban kesti, kimileri ise kesmedi. Allah’ın Elçisi, Mekke'ye gelince insanlara şöyle seslendi:

-Sizden kurbanlığını sevk eden kişi, haccını tamamlamadıkça ihram yasakları kendisine helâl olmaz. Kurbanlığını sevk etmeyen kimse ise Beyt'i tavaf edip, Safa ve Merve'yi sa'y ettikten sonra saçını kısaltsin ve ihramdan çıksın, sonra hac için (ihrama girip) telbiye getirsin ve kurbanını kessin. Kurbanlık hayvan bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de âilesine döndüğünde olmak üzere (toplam on gün) oruç tutsun.”

Allah’ın Elçisi, Mekke'ye geldiğinde Beyt'i tavaf etti. Sonra Hacerulesved'i selâmladı. Ondan sonra tavafin yedi şavtından üçünü hareketli (hervele), diğerlerini de normal yürüyüşle yaptı Tavafı tamamladığı zaman Makamı-ı İbrahim'de iki rekât namaz kıldı. Selâm verdikten sonra Safa Tepesine geldi. Bu tepe ile Merve arasında sa'y yaptı. Haccını tamamlamadan ihramdan çıkmadı. Kurban bayramının birinci günü kurbanını kesti. İfada (ziyaret) tavafini yaptı. İnsanlardan beraberinde kurbanlık getirenler de Allah’ın Elçisi gibi yaptı.²⁴⁴

Bu rivâyetten, Hz. Peygamber’in hac tamamlanıncaya kadar ihramdan çıkmadığı anlaşılıyor. Dolayısı ile bu rivâyetten hareketle Hz. Peygamber’in bilinen anlamda *temettu* haccı yaptığı söylenemez. Benzer rivâyetler Hz. Âişe, İbn Abbas (ö.67/687) ve Câbir’den de rivâyet edilmiştir. Hiçbiri Hz. Peygamber’in hac tamamlanmadan ihramdan çıktığını haber vermemiştir.²⁴⁵

Hz. Peygamber, veda haccında hem hacca hem de umreye niyet etmişti, yanında kurbanlığını getirdiği ve saçını yağladığı için ihramdan çıkamayacağını belirterek, yanında kurbanlığını getirmeyenlerin haccını umreye çevirerek *temeuttu* yapmalarını

²⁴⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.7, s. 448.

²⁴⁵ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 34; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 17-18.

tavsiye etti. Câhiliye Dönemi'nde hac mevsiminde umre yapmak büyük günah sayılıyordu. Allah'ın Elçisi, bu uygulama ile bir câhiliye geleneğini daha yıkmış oluyordu.²⁴⁶

Hz. Osman (ö.34/656) hacda *temettu* yapmayı yasaklamıştı. İmam Buhârî (ö.255/870), Hz. Ali (ö.40/661) ile Hz. Osman (ö.34/656) arasında *Ufsan* denilen yerde *temettu* konusunda geçen tartışmayı şöyle zikrediyor: “Hz. Ali, Hz. Osman’a Allah Resûlünün yaptığı şeyi yasaklamakla neyi amaçlıyorsun? diye sorar. Bunun üzerine Hz. Osman da “İşimize karışma” der. Bunun üzerine Hz. Ali, her ikisine niyet ederek ihrama girdi ve telbiye getirmeye başladı.²⁴⁷

İbn Kayyım'ın (ö.750/1350) *ifrad*, *temettu* ve *kıran* kavramları ile ilgili açıklamaları bu konudaki kafa karışıklığını bertaraf edecek mahiyette görünüyor:

“Hac ile umreyi birleştirmeye o dönemde *temettu* deniyordu, Hz. Peygamber'in *ifrad* yaptığını rivâyet eden sahabeler *temettudan* da bahsediyorlar, Hz. Ali'nin Hz. Osman'a bu konuda muhalefet etmesine Hz. Osman itiraz etmiyor, sadece kendi uygulamasına onu karıştırmak istemiyor. Hac ile umreyi birleştiren kimse, hac ve umre için ayrı ayrı yolculuk yapacak yerde bir yolculukla bu işi yaparak rahat etmesi bakımından *temettu* haccı yapmış olmaktadır.”²⁴⁸ Yani Hz. Peygamber hazır hacca gelmişken hacca umreyi de dâhil ederek bir seferde iki amel işlemiş olma kolaylığına lüğavi anlamda *temettu* (yararlanma) denilmektedir; yoksa Hz. Peygamber, konunun başında tanımını verdiğimiz bir şekilde *temettu* yapmamıştır.

Temettu haccına niyet eden kimse, Mekke'ye gidince umre yaparak ihramdan çıkar, hac için ihrama gireceği zamana kadar ihram yasakları ile kısıtlı değildir, *terviye* günü hac için tekrar ihrama girer. Arafat ve Müzdelife vakfelerini yapar. *Akabe* Cemresine yedi taş atar, kurban keser ve tıraş olarak ihramdan çıkar. Ziyaret *tavafını* yapar, bayramın ikinci ve üçüncü günleri, küçük, orta ve *Akabe* Cemrelerine yedişer taş atar. Mekke'den ayrılmadan önce yapacağı *veda tavafı* ile haccı tamamlanır.²⁴⁹

²⁴⁶ Âl-i Bessam, *Teyşiru'l-Allâm*, C. 2, s. 66-67.

²⁴⁷ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 34; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 113.

²⁴⁸ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*. C.2, s. 112-116.

²⁴⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 34-36; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 260-261.

Temettu kelimesi ve *temettu* haccı ile ilgili bazı hükümler *Bakara Sûresi* 196. âyette yer almaktadır: “*Kim hacca kadar umre yaparak faydalanmak (Fe men temettea) isterse kolayına gelen bir kurban kesmesi gerekir. Kim bu kurbanlığı bulamazsa hac günlerinde üç gün, hacdan dönünce yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutması gerekir.*” *Temettu* yapana *mutemetti* denir. *Temettu* yapanın kurban kesmekle yükümlü olması İmam Şâfi’ye (ö.204/820) göre, yararlanma sebebiyle kusurunu örtmek içindir ve bu kurbandan yiyemez, Ebu Hanife’ye (ö.150/767) göre bu *nüsük/şükür* kurbanıdır, kendisi de yiyebilir. Kurban kesme imkânı bulamayan kimse ise üçü Mekke’de, yedisi ise memleketine dönünce toplam on gün oruç tutar.²⁵⁰

Bir kimsenin *temettu* haccı yapabilmesi için şu dört şeye riayet etmesi gerekir:

- 1- *Temettu* haccı yapan kimsenin umre ile hac arasında memleketine dönmemesi,
- 2- Umre ile haccı aynı hac mevsiminde yapması,
- 3- Umreyi hacdan önce yapması,
- 4- Ayrıca Ebu Hanife (ö.150/767) ve İbn Abbas’a (ö.67/687) göre *temettu* yapan kimsenin Mekke ehli olmaması gerekir.²⁵¹

Sahabe ve tabiinden bazı âlimere göre Hz. Peygamber’in teşviki dolayısı ile *temettu* haccı diğerlerine nazaran daha faziletlidir. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) de bu görüştedir. Kadı İyaz (ö.543/1149) ve bazı âlimere göre ise her üç hac türü fazilet bakımından eşittir. Hanefilerden Ebu Yusuf’a (ö.181/798) göre ise *temettu* ve *kıran* haccı, *ifrad* haccından daha faziletlidir.²⁵²

2.2.3. Kıran Haccı Rivâyetleri

Kıran, iki şeyi birleştirmek anlamına gelir. Hac ile umreyi birleştirerek, bir ihramla önce umre sonra hac yapmaya *kıran haccı* denir. *Kıran* haccında hem hacca

²⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, C.5, s.167-168; Ebu’l-Hasen Ali Merğînânî, *el-Hidâye*, Eda Neş. İstanbul bty. C.1, s. 186.

²⁵¹ Sabûnî, *Revâiu’l-Beyan*, C.1, s. 252.

²⁵² Askalânî, *Fethu’l-Kadir*, C.4, s. 82.

hem de umreye niyet edilir, her ikisi için tek *telbiye*, tek *ihram*, tek *tavaf*, tek *sa'y* yapılır.²⁵³

Enes b. Mâlik (ö.89/709) Hz. Peygamber'in hac ile umreye birlikte niyet ettiğini işittiğini söylemiştir. Bekr b. Abdullah (ö.108/726), bunu İbn Ömer'e (ö.72/693) söyleyince İbn Ömer "*Hayır! Peygamber hac için telbiye getirdi.*" dedi. Bekr, İbn Ömer'in sözünü Enes'e aktarınca Enes, "*O bizi çocuk mu sanıyor? Ben, Nebi'nin hac ve umre için lebbeyk (lebbeyke haccen ve umreten) dediğini işittim*" dedi.²⁵⁴

Başka bir rivâyette ise İbn Ömer (ö.72/693) ve Câbir b. Abdullah (ö.77/697) da, Hz. Peygamber'in hac ile umreyi birleştirerek her ikisi için bir tek *tavaf* yaptığını haber vermiştir.²⁵⁵

İbn Abbas (ö.67/687), Hz. Ömer'den (ö.23/644), O da Hz. Peygamber'den şöyle işittiğini haber vermiştir: *Vâdi'l-Atik*'te iken Cebrail gece bana geldi, "*Burası mübarek bir vâdidir, burada namaz kıl, hac içinde umreye niyetlendim, de.*" dedi.²⁵⁶

İmam Ahmed'in (ö.239/855) Süraka b. Mâlik'ten (ö.24/645) rivâyet ettiği bir hadiste Allah Resülü, "*Umre kıyamete kadar hacca dâhil olmuştur.*" buyurmuştur. Süraka b. Mâlik, Hz. Peygamber'in veda haccında *kıran* yaptığını haber vermiştir. İmam Ahmed bu hadisi rivâyet eden tüm râvîlerin *sika* (güvenilir) olduğunu söylemiştir.²⁵⁷ Hz. Peygamber Medine'den hac yolculuğuna çıkarken yanına kurbanlığını aldığı için ve saçını yağladığı için veda haccını *kıran* olarak yapmış, onunla birlikte Hz. Ali (ö.40/661) ve birkaç sahabi de *kıran* haccı yapmıştır. Hz. Peygamber, kendisi *kıran* haccı yapmış olmakla birlikte ümmetine *temettuyu* tavsiye etmiş, eğer yanımda kurbanlık getirmemiş olsaydım ve saçımı yağlamamış olsaydım ben de *temettu* yapardım demiştir.²⁵⁸

²⁵³ Âl-i Bessam, *Teyşiru'l-Allâm*, C.2, s. 65; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.4, s. 85.

²⁵⁴ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 27 (185); Nesâî, *es-Sünen*, "Hac", 49; Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 24; Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 11.

²⁵⁵ Nesâî, *es-Sünen*, "Hac", 144; Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 102.

²⁵⁶ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 16.

²⁵⁷ Ahmed b. Hanbel *Müsned*, IV, 175.

²⁵⁸ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19; Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 104; İbn İshak, *Sîret*, s. 668.

Temettu ve *kıran* haccını âfâkî (mîkât sınırı dışından gelen) kimse yapabilir. *Kıran* haccı yapacak olan hacı adayı, *mîkat* yerinde hem hacca hem de umreye birlikte niyet eder, *kudüm tavafını* yapar, *sa'y* yapar, Arafat ve Müzdelife vakfelerini yapar, *Akabe* Cemresine yedi taş atar, Mina'da kurban kestikten sonra tıraş olarak ihramdan çıkar.²⁵⁹ İhram yasakları, mîkât yerinde ihrama girdiği günden itibaren Mina'da tıraş oluncaya kadar devam eder. *İfada/ziyaret tavafının* îfâsı, bayramın ikinci ve üçüncü günleri küçük, orta ve *Akabe* Cemresine taşların atılması ve *veda tavafi* ile hac ibadeti tamamlanır.²⁶⁰ Ebu Hanife (150/767), Sevrî (ö.161/778), Müzenî (ö.264/877), Nevevî (ö.675/1277) ve bir kısım Şâfiî uleması, *kıran* haccının, *temettu* ve *ifrad*dan daha faizletli olduğunu söylemişlerdir.²⁶¹

Hz. Peygamber'in yapmış olduğu haccın *kıran* olduğunun delillerini maddeler halinde şöyle zikredebiliriz:

1-Hz. Peygamber'in yaptığı umrelerin sayısının söz konusu olduğu kaynaklarda, Onun dört defa umre yaptığı ve sonuncusunun da hac ile birlikte îfâ ettiği umre olduğu haber verilmektedir.²⁶²

2-Hz. Peygamber'in *kıran haccı* yaptığını rivâyet edenlerin sayısı diğer rivâyetlere nazaran çoğunluktadır. "Veda Haccı"nda, çoğu Hz. Peygamber'in en yakınında bulunan sahabenin önde gelenlerinden on yedi kişi, onun *kıran haccı* yaptığını rivâyet etmiştir.²⁶³

3-Hz. Peygamber'in "Umre kıyamete kadar hacca dâhil olmuştur." sözü, Onun *kıran* haccı yapmış olduğunun en kuvvetli delili sayılmıştır. Bu konudaki rivâyetlerden de Hz. Peygamber'in *kıran* haccı yapmış olduğu sonucuna varmak mümkündür.²⁶⁴

²⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 260-261; Yazır, M.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neş. İstanbul 1979, C.2, s. 710.

²⁶⁰ Kıran haccına dair kaydettiğimiz bu bilgiler ve yukarıda ifrad ve temettu haccının pratiklerine ait bilgiler Buhârî ve Müslim'de konu ile ilgili bahsi geçen rivâyetlerin anlam bakımından özetlenmiş halidir. (Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 34; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19 (147).

²⁶¹ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 209; Askâlânî, *Fethu'l-Bârî*, C.4, s. 81-82.

²⁶² Buhârî, *es-Sahih*, "Umre", 2, "Meğâzî", 35.

²⁶³ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 117. (İbn Kayyım'ın adını zikrettiği 17 sahabe şunlardır: 1-Hz. Âişe, 2-İbn Ömer, 3-Câbir b. Abdullah, 4-İbn Abbas, 5-Hz. Ömer, 6-Hz. Ali, 7-Hz. Osman, 8-İmran b. Husayn, 9-Bera b. Azib, 10-Hz. Hafsa, 11-Ebu Katade, 12-İbn Ebi Evfa, 13-Ebu Talha, 14-Hirmas b. Ziyad, 15-Ümmü Seleme, 16-Enes b. Mâlik, 17-Sa'd b. Ebi Vakkas.

²⁶⁴ Salihî, *Sübülü'l-Hüdâ*, C.8, s. 670.

4-Hadis ve siyer kaynaklarından öğrendiğimize göre “Veda Hacı”nda Hz. Peygamber ile birlikte olan ve O’nun haccını yakından takip eden Hz. Âişe (ö.57/678), Abdullah İbn Abbas (ö.67/687), Abdullah İbn Ömer (ö.72/693), Hz. Âişe’nin yeğeni Urve b. Zübeyr (ö.94/713), Enes b. Mâlik (ö.89/709), Câbir b. Abdullah (ö.76/697) gibi önde gelen genç sahabilerden, birbirinin tekrarı sayılan rivâyetler nakledilmiştir. Bütün bu rivâyetlerin ortak noktalarını cem ederek özetlemek gerekirse Hz. Peygamber, hac ile birlikte umreye niyetlenmiştir. O, Mekke’ye geldiklerinde hacca niyetlenmiş olanlardan yanında kurbanlık getirmemiş olanların haclarını umreye çevirmelerini emretmiş, “*Ben de yanımda kurbanlığımı getirmemiş olsaydım ve kurbanlığımı nişanlamamış olsaydım böyle yapardım.*” buyurmuştur. Sahabe bu hususta biraz tereddüt etse de emre tabi olmuştur. Hz. Peygamber ise Kurban Bayramı gününe kadar ihramlı kalmıştır.²⁶⁵

Kurtubî (ö.670/1273) de Hz. Ömer (ö.23/644) ve Enes b. Mâlik’ten (ö.89/709) gelen rivâyetlerin sıhhatine bakarak “*Allah’ın Elçisi’nin kıran haccı yapmış olduğu aşikardır.*” demektedir.²⁶⁶

Hz. Âişe (ö.57/678), İbn Abbas (ö.67/687) ve İbn Ömer’in (ö.72/693), Hz. Peygamber’in *ifrad*, *temettu* ve *kıran* haccı yaptığına dair birbiri ile çelişik gibi görünen farklı rivâyetlerin sebebi, o dönemde bu kavramların, fikhî bir hükmü ifadeden ziyade lügavi anlamda bir durumu ifade etmek için kullanılmış olması dolayısı iledir.

Hz. Peygamber’in yapmış olduğu haccın çeşidine dair yukarıda zikrettiğimiz rivâyetleri topluca değerlendirdiğimizde şunları söyleyebiliriz:

1 *İfrad haccı* yaptığını beyan eden rivâyetler, daha sonra *fikhî* bir ıstılah olarak terimleşerek haccın bir çeşitini ifade eden *ifradı* değil, *lugavî* anlamda hac ve umrenin tek ihramla yapılmasını ya da hac ve umre için tek *tavaf* ve *sa’y* yapılmasını ifade etmektedir.²⁶⁷

²⁶⁵ Buhârî, *es-Sahih*, ”Hac”, 34; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 17, 18,19; Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 23,24; İbn İshak, *Sîret*, s. 668; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 45-460; İbn Kesir, *Hiccetü’l-Veda*, s. 63-67; İbn Kayyim, *Zâdu’l-Meâd*, C.2, s. 102-112.

²⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, C.2, s. 259.

²⁶⁷ İbn Kayyim, *Zâdu’l-Meâd*, C.2, s. 119.

2- Hz. Peygamberin *temettu* haccı yaptığını beyan eden rivâyetler de aynı şekilde *fikhî* anlamda haccın bir çeşitini ifade eden *temettuyu* değil, *lügavî* anlamda bir *temettuyu* (bir seferde hem hac hem de umre yapma kolaylığından yararlanma) ifade etmektedir.²⁶⁸

3- Hz. Peygamber hem hacca hem de umreye niyet ederek *kıran* haccı yapmış, fakat ashabına *temettu* yapmalarını tavsiye etmiştir.

4- Hz. Peygamber, bizzat kendisi de *temeuttu* yapmayı arzu ettiğini belirtmiş ancak hac yolculuğuna çıkarken yanında kurbanlık getirmiş olmasını ve kurbanlığını nişanlamasını, *temettu* yapmasına engel olarak görmüştür. Yemen’den yanında kurbanlıklarla gelen Hz. Ali (ö.40/661) de bu hususta O’na tâbi olmuştur.²⁶⁹

5- İbn Abbas’ın (ö.67/687) rivâyetine göre Câhiliye Dönemi müşrikleri, Mekke’ye ziyaretin hac ayları dışında da devamını sağlamak için hac aylarında umreyi yasaklamışlardı ve bunu yeryüzündeki en büyük çirkinliklerden biri olarak görüyorlardı. Hz. Peygamber, ashabını umreye yönlendirmekle müşriklerin bu yanlış yaklaşımını da yıkmak istemiştir.²⁷⁰

2.3. Hz. Peygamber’in Hacda Yaptığı Konuşmalar (Veda Hutbe/leri)

Hz. Peygamber, “*Sen öğüt ver, hiç şüphesiz öğüt mü’minlere fayda verir.*”²⁷¹ âyetinin bir gereği olarak zaman zaman beraberindeki arkadaşlarına konuşma yapardı. O, hac ibadetinin ifası esnasında da Mekke’de Arafat’a çıkmadan önce haccın menâsikine dair bir konuşma yapmış, Arafat’ta ve Mina’da da İslâm’ın evrensel mesajını beyan eden konuşmalar yapmıştır. Arafat’ta Hz. Peygamber’in okumuş olduğu hutbe, her ne kadar Cuma günü okunmuş olsa da bu bir Cuma hutbesi değildir, Cuma hutbesi gibi farz da değildir.²⁷²

²⁶⁸ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s.118.

²⁶⁹ İbn İshak, *Siret*, s. 668; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s.457-460.

²⁷⁰ Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, C.4, s. 77-78.

²⁷¹ *Kur'an-ı Kerim*, Zâriyat, 51/55.

²⁷² Merginânî, *el-Hidâye*, Eda Neş. İstanbul bty. C.1, s. 142; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C. 2, s. 91.

Muhammed Hamidullah, (ö.1413/2002) *İslam Peygamberi* adlı eserinde *Zilhicce*'nin 9. günü Arafat'ta kadın ve erkek 140.000'i aşkın bir cemaata hitaben Hz. Peygamber tarafından yapılan uzunca bir konuşma metnine yer verir. Veda Hutbesi olarak adlandırdığı bu metnin ilk defa Hamidullah tarafından kaynaklardan derlenerek telif edildiği anlaşılmaktadır.²⁷³ Zira temel kaynaklar arasında yaptığımız tetkiklerde "Veda Hutbesi" namı ile derli toplu bir hitabet metnine biz rastlayamadık. Hamidullah tarafından zuhulen veda haccı esnasında tek seferde Arafat'ta yapılmış bir konuşma gibi sunulan, Türkiye'de levha olarak camilerde, işyerlerinde ve evlerde duvarlara asılan, elden ele dolaşan Veda Hutbesi metni, bizim yaptığımız tespite göre aslında Arafat ve Mina'da farklı yer ve zamanlarda yapılmış olan konuşmaların telif edilmiş şeklidir. İslâm tarihi üzerine en kapsamlı Türkçe eserlerden birini telif etmiş olan Asım Köksal da, uzunca bir Arafat hutbesi metnini kaynaklardan telif ederek sunmuş, ayrıca Mina'da yapılan benzer bir konuşma metnine de yer vermiştir.²⁷⁴

Âlimler hacda okunan hutbelerin vakti ve yeri konusunda ihtilaf etmiş olsalar da Hanefî, Hanbelî ve Mâlikîlere göre hacda üç yerde hutbe okunur. Bunlar;

1- *Zilhicce*'nin yedinci günü öğleden sonra okunur. Burada insanlara Mina'ya çıkışın adap ve ahkâmı anlatılır.

2- Arife günü: Burada da Müzdelife vakfesi, şeytan taşlama, kurban ve *tavafin* ahkâmından bahsedilir.

3- Mina'da bayramın ikinci günü: Burada da haccın *menâsikin* ve faziletinden bahsedilir. İmam Şâfi (ö.204/820), bu görüşe katılmakla birlikte bayramın üçüncü günü de hutbe okunacağını söylemiştir. Çünkü o gün, hacdan dönüşün ilk günüdür.

²⁷³ Muhammed Hamihullah, *İslâm Peygamberi*, Yeni Şafak yay. Ankara 2003, C.2,s. 273-277.

²⁷⁴ Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, Hz. Muhammed ve İslamiyet, C.10 s.252-2955, 303-306.

İmam Şâfi buna bir hutbe daha eklemiştir ki bu da bayramın birinci günü okunan hutbedir.²⁷⁵

İbn Abbas (ö.67/687), Arafat'tan önce okunan hutbenin *terviye* günü öğleden sonra, Arafat dönüşü Mina'da okunan hutbenin ise bayramın ikinci günü okunduğunu söyler.²⁷⁶ Arafat hutbesi, ortasında bir oturumun da yapıldığı Cuma hutbesi gibi okunur. *Zeval* vaktinden (öğle) sonra, peş peşe kılınan öğle ve ikindi namazından önce okunur. Diğerleri binek üzerinde tek seferde okunmuştur.²⁷⁷ Arafat hutbesi dışındaki hutbeler, haccın *menâsik*inden olmayıp haccın sevk ve idaresine dair genel hatırlatmalar kabilindedir.²⁷⁸

2.3.1. Hz. Peygamber'in Arafat Hutbesi

Ebu Davud'un (ö.275/889) rivâyetine göre Hz. Peygamber Arafat'ta kızıl renkli bir deve üzerinde (başka rivâyetlerde devesi *Kasva* diye geçiyor, zayıf bir rivâyette ise minber üzerinde deniliyor) insanlara hitap etti, Hz. Peygamber'in konuşmasını yüksek sesle insanlara ileten kişi Rebia b. Ümeyye b. Haleftir. (ö.21/642?).²⁷⁹ Allah'ın Elçisi Arafat'ta toplanmış olan yüz bini aşkın arkadaşına Allah'a hamdü sena ettikten sonra şöyle seslendi:

- Ey insanlar! Bilmiyorum, belki burada bu seneden sonra bir daha buluşamayacağız. Allah'ın rahmeti, sözümü işitip hafızasında tutanlar üzerine olsun. Belki sözümü işitenin anlayışı, taşıyanın anlayışından daha iyidir. İyi bilin ki, canınız ve malınız, bu günün, bu ayın ve bu beldenin hürmeti (dokunulmazlığı/saygınlığı) gibidir.

- Üç şeyde mü'minin kalbi kötülük yapmaz: Allah için yapılan ihlâslı amel, emir sahibine nasihat, İslâm cemaatinden ayrılmamak. Onların duaları, ardından onları korur.

²⁷⁵ Tahâvî, Ahmet, *Ahkâmu 'ul-Kur'an*, C.2, s 121-124; Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, C. 4, s. 238; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.4, s.137.

²⁷⁶ Tahâvî, *Ahkâmu 'ul-Kur'an*, C.2, s. 121; (Buhârî'nin İbn Abbas'a dayandırdığı bir rivâyette bayramın birinci günü deniliyor.) Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 132.

²⁷⁷ Tahâvî, *Ahkâmu 'ul-Kur'an*, C.2, s. 125.

²⁷⁸ Askalânî, *Büluġu'l-Meram Tercüme ve Şerhi (Selamet Yolları)*, Terc. Ahmet Davutoġlu, Sönmez Neş. 2. Baskı, İstanbul 1970, C.2, s. 567.

²⁷⁹ Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 61.

- Kimin yanında bir emanet varsa onu sahibine iade etsin. Câhiliye Dönemi'ne ait her şey kaldırılmıştır, ayaklarımın altındadır. İlk kaldırdığım kan davası, İyas b. Rebia b. el-Haris'in kan davasıdır. O, Beni Sa'd kabilesinden süt emmekte idi. Huzeyl kabilesi onu öldürdü. Câhiliye Dönemi'ne ait faizler de kaldırılmıştır, ayaklarımın altındadır, fakat anaparanız sizindir. İlk kaldırdığım faiz Abbas b. Abdulmuttalib'in (ö.31/652) faizidir.

- Kadınlar konusunda Allah'tan korkun. Siz onları Allah'ın emaneti olarak aldınız, onların namuslarını Allah'ın kelâmı ile helâl kıldınız.²⁸⁰ Sizin onlar üzerindeki hakkınız, yokluğunuzda yatağınızı kimseye çiğnetmemeleridir. Eğer bunu yaparsalar, aşırı gitmeden dövebilirsiniz. Onların sizin üzerinizdeki hakkı, rızıklarını ve giyinme ihtiyaçlarını güzel bir şekilde karşılamaktır.²⁸¹

- Ey insanlar! Rabbiniz birdir, babanız da birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap olana, kırmızı tenlinin siyah tenliye, siyah tenlinin kırmızı tenliye takvadan başka hiçbir üstünlüğü yoktur.²⁸²

- Ey insanlar! Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Varise vasiyette bulunmak caiz değildir. Çocuk yatağa aittir. Zina eden için mahrumiyet vardır. Her kim kendi babasından başkasının nesebine bağlı olduğunu iddia eder veya mevlâsından başkasını mevlâ edinirse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun. Allah, onun farz ve nâfile hiçbir ibadetini kabul etmesin.

-Şeytan bu memleketinizden sonsuza kadar umudunu kesmiştir fakat basit görüp önemsemediğiniz kötü ameller de onu hoşnut eder. Dininizde basit gördüğünüz kötü amellerden de sakının.

²⁸⁰ Allah'ın kelâmı (*kelimetullah*) lafzını Müslim şöyle açıklar: Bu Allah'ın "*Hanımlardan hoşunuza gidenlerle nikâhlanın*" (Nisa, 4/3) âyetinin gereğini yerine getirmektir.

²⁸¹ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 132; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 567; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1103.

²⁸² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.5, s. 411. (Veda Hutbesi metnindeki bu paragrafa temel hadis ve siyer kaynaklarından sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde rastlanmıştır. Buhârî, Müslim, Ebu Davud, İbn Mâce, Tirmizî, İbn İshak, İbn Hişam, İbn Kesir, Vâkidî ve Taberî'nin konuyu ele aldığı rivâyetlerde bu satırların yer almadığı görülmüştür.)

- Size bıraktığım şeye sarılırsanız asla sapıtmazsınız. Bu, Allah'ın kitabıdır.²⁸³
- Size beni soracaklar, ne diyeceksiniz? Orada bulunan sahabeler;
- Bize tebliğ yaptın, vazifeni yerine getirdin, bize nasihat ettin diye şahitlik ederiz, dediler. Sonra Allah'ın Elçisi, elini yukarı kaldırıp cemaat üzerine eğerek üç defa;
- Allahım! Şâhit ol, Allahım! Şâhit ol, Allahım! Şâhit ol, dedi.²⁸⁴

2.3.2. Hz. Peygamber'in Mina Hutbesi

Hz. Peygamber'in Mina hutbesi metnini, Buhari'nin (ö.255/870) *es-Sahih*, İbn Kesir'in (ö.774/1373), *el-Bidâye*, Vakidî'nin (ö.206/822) *Kitabu'l-Meğâzi* adlı eserlerinde yer alan rivâyetleri derleyerek sunmak istiyoruz.²⁸⁵

Allah'ın Elçisi şöyle buyurdu:

- Sözümlü iyi dinleyin ve akledin. Bilmiyorum, belki de bu seneden sonra sizinle bir daha burada buluşamayacağım. Hz. Peygamber şöyle bir soru ile başladı:

- Ey insanlar! Bu günün hangi gün olduğunu biliyor musunuz? Orada hazır bulunanlar;

- Allah ve Elçisi daha iyi bilir, dedik. Biz böyle dedikten sonra sustu. Biz, bu güne asıl adından başka bir ad vereceğini sandık. Sonra şöyle dedi:

- Bu kurban bayramı günü değil midir? Orada hazır bulunanlar;

- Evet, öyledir, dedik. Sonra şöyle sordu:

- Bu ay, hangi aydır?

- Allah ve Elçisi daha iyi bilir, dedik. Biz böyle dedikten sonra sustu. Biz, bu güne asıl adından başka bir ad vereceğini sandık. Sonra şöyle dedi:

- Bu ay, *Zilhicce Ayı* değil midir?

- Evet, dedik. Sonra şöyle sordu:

²⁸³ İbn İshak, İbn Hişam ve Taberî'nin eserlerinde bu cümle "*Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti*" şeklinde geçmektedir. Bkz. İbn İshak, *Siret*, s. 671; İbn Hişam, *Siret*, C.4, s. 249; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Müluk*, C.3, s. 151.

²⁸⁴ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 132; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 567; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1103; İbn İshak, *Siret*, s. 671; İbn Hişam, *Siret*, C.4, s. 248-249; Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 56, 61; Tahavî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C. 2, s. 125-128.

²⁸⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 630; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1110. (Bu hutbe, alimlerden İmam Şâfi'ye ve İmam Buhârî'ye göre bayramın birinci günü, Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî 'ye göre bayramın ikinci günü öğleden sonra okunmuştur. Bayramın birinci günü yapılan işlerin yoğunluğu dikkate alındığında Mina hutbesinin ikinci günü okunduğunu söyleyenlerin iddiası daha isabetli görünüyor.

- Bu şehir, hangi şehirdir?
- Allah ve Elçisi daha iyi bilir, dedik.

Biz böyle dedikten sonra sustu. Biz, bu güne asıl adından başka bir ad vereceğini sandık. Sonra şöyle dedi:

- Bu, kutsal şehir değil midir?
- Evet, dedik. Sonra sözüne devamla şöyle dedi:

- Doğrusu, kanlarınız, mallarınız; bu günün, bu ayın ve bu beldenin kutsallığı gibi kutsaldır. Bu kutsallık, Rabbinize kavuşacağınız güne kadar devam edecektir. Şimdi ben size tebliğ ettim mi? diye sordu.

-Evet, dedik.

- Allah'ım! Şahit ol. Burada hazır bulunanlar, hazır bulunmayanlara tebliğ etsinler. Çünkü kendisine tebliğ edilen nice kimse vardır ki; burada sözlerimi dinleyenlerden daha iyi anlar. Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirler gibi olmayın. ²⁸⁶

- Sonra Rabbinize kavuşacak ve yaptıklarınızdan sorulacaksınız. Dikkat edin, tebliğ ettim mi? “Evet.” dedik. Allah'ın Elçisi, “Şahit ol ya Rab!” dedi.

- Dikkat edin, Câhiliye Dönemi'nden kalma fâizler kaldırılmıştır. Câhiliye Dönemi'nden süregelen kan davaları da kaldırılmıştır. İlk kaldırdığım kan davası, İyas b. Rebia b. el-Haris'in kan davasıdır. Müslümanın kanı müslümana haramdır. Müslümanın malı da müslümana haramdır, ancak kendi rızası ile verirse bu başka.

- Ey insanlar! “Nesi (haram ayların ertelenmesi yerinin değiştirilmesi) sadece küfürde ileri gitmektir. Çünkü onunla kâfir olanlar saptırılır. Allah'ın haram kıldığı (ayı) bir yıl helâl sayarlar, bir yıl haram sayarlar. Böylece Allah'ın haram kıldığı sayısını denk getirip Allah'ın haram kıldığını helâl yaparlar.” ²⁸⁷ Zaman, Allah'ın yeri ve göğü yaratığı günkü gibi devam etmektedir. Sene on iki aydır. Bu aylardan dördü haram aylardır. Bu dört haram ayın üçü, birbirinin ardından gelir. Bunlar; *Zilkade*, *Zilhicce* ve *Muharrem* aylarıdır. Bir de *Cemaziyelâhir* ile *Şâban* ayları arasındaki *Mudar* kabilesinin ayı *Receb Ayı* vardır. ²⁸⁸ Bir ay yirmi dokuz ya da otuz gündür. Tebliğ ettim

²⁸⁶ İbn Kesir, *el-Biâye*, C.7, s. 632.

²⁸⁷ Nesî âyeti için bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Tevbe 9/37.

²⁸⁸ Recep ayının Mudar kabilesi ile ilişkilendirilmesinin sebebi şudur: Rebia ve Mudar, akraba olmalarına rağmen zamanla aralarına düşmanlık girmiş iki kabiledir. İslâm'dan sonra Rebia kabilesi Müslüman olmuş Mudar kabilesi müşrik kalmıştır. Rebia kabilesi Mudara'a muhalefet olsun diye haram ay olarak Recep yerine Ramazan ayını haram ay kabul etmişti fakat Mudar Recep ayının hürmetine dokunmamıştı. Hz. Peygamber de Mudar'ın yaptığının doğru olduğuna işaret etmek üzere Mudar kabilesinin ayı Recep,

mi? Şahit ol ya Rab!

Kadınların sizin üzerinizde, sizin de kadınlarınız üzerinde hakkı vardır. Siz onları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Namuslarını Allah'ın kelâmı ile helâl kıldınız. Kadınlar konusunda Allah'tan korkun ve onlara iyi davranın.²⁸⁹

Şeytan bu memleketinizden sonsuza kadar umudunu kesmiştir fakat basit görüp önemsemediğiniz kötü ameller de onu hoşnut eder. Müslüman Müslümanın kardeşidir. Bütün mü'minler kardeşler. Müslümanın müslümana kanı ve malı haramdır. İnsanlarla “*Lailahe illallah*” deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu söylediklerinde canlarını ve mallarını korumuş olurlar, hesapları ise Allah'a kalmıştır. Nefsinize zulmetmeyin, benden sonra küfre dönüp birbirinizin boynunu vurmayın. Size bıraktığıma tâbî olursanız sapıtmazsınız. Bu Allah'ın kitabıdır. Tebliğ ettim mi? diye sordu. “Evet, ey Allah'ın Elçisi” dediler.” O da, “Şahit ol ya Rab!” dedi.²⁹⁰

- Burada bulunanlar, bulunmayanlara tebliğ etsinler. Çünkü kendisine tebliğ edilen nice kimse vardır ki; burada sözlerimi dinleyenlerden daha iyi anlar. İbn Ömer'in (ö.72/693) rivâyetine göre Allah'ın Elçisi, konuşması esnasında bu sözü söyleyip durdu. Sonra şöyle dedi:

-Bu, *hacc-ı ekber* günüdür. Böyle dedikten sonra şöyle demeye başladı:

-Allah'ım! Şahit ol. Bundan sonra insanlarla vedalaştı. İnsanlar, bu “Veda Haccı”dır, dediler.²⁹¹

İmam Müslim (ö.261/875), Ümmü Husayn'ın şöyle dediğini rivâyet eder: “Veda Haccı”nda Resûlullah (s.a.s.) ile birlikte haccettim. Üsame b. Zeyd (ö.54/674?) ile Bilal'den (ö.18/640) biri, Resûlullah'ın devesinin yularını tutmuş, diğeri de arkada onu elbisesi ile perdeleyerek güneşin hararetinden koruyordu. Böylelikle gelip *Akabe Cemresini* taşıladı. Resûlullah, çok şeyler anlattı. Sonra onun şöyle dediğini işittim:

- Eğer üzerinize burnu kesik -zannedersem siyahî dedi- bir köle emir tayin edilir ve o da sizi Allah'ın kitabı ile yönetirse, onun emrini dinleyin ve ona itaat edin.

İbn Kesir (ö.774/1373), Hz. Peygamber'in bu konuşmayı cemrelerin yanında irad etmiş olması, konuşmayı kurban bayramının birinci gününde, *Akabe Cemresini* taşıladıktan sonra ve *tavaftan* önce yaptığı ihtimalini akla getirmektedir. Ama Onun,

nitelemesini yapmıştır. (Sifil, Ebubekir, *Böyle Sestlendiler, Allah Resûlü ve Hulefa-i Raşidin'den Hitabeler*, Semerkand yay. İstanbul 2012, s. 57.)

²⁸⁹ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1112-1113.

²⁹⁰ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1113.

²⁹¹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 132.

tavaftan ve Mina'ya dönüp cemreleri taşıdıktan sonra da bu hutbeyi irad etmiş olması muhtemeldir, demektir.²⁹²

Sonra Cemre'yi taşlamayı unutan bir adam, bunun hükmünü sorunca Allah'ın Elçisi, şu cevabı verdi:

- Şimdi cemreyi taşı. Bunun bir sakıncası yok. Bir başkası gelip:

- Ey Allah'ın Elçisi, *tavafi* unuttum, dedi. Hz. Peygamber buna da:

- (Şimdi) *tavaf* et ve bunun bir sakıncası yoktur, diye cevap verdi. Bir başkası geldi ve kurban kesmeden önce tıraş olduğunu söyledi. Ona da;

- (Şimdi) kurban kes, bunun bir sakıncası yok, dedi. O gün kendisine *menâsikin* takdim ve tehiri hakkında her ne sordularsa cevabında: "*Sakıncası yok, sakıncası yok.*" (*Lâ be'se, lâ harece*) dedi. Sonra şöyle buyurdu:

- Allah günahları affetti, ancak müslümanın gıybetini yaparak, ona küfrederek, ona herhangi bir haksızlık yaparak, hukukunu çiğneyen ve borç alan kimse bundan müstesnadır. İşte günahkâr olanlar ve helak olanlar bunlardır.

Allah her ne dert indirmiş ise, onun için mutlaka bir devâ indirmiştir. Yalnız ihtiyarlık bundan müstesnadır.

İmam Ahmed b. Hanbel (ö.239/855), Ebu Ümame el-Bahili'nin (ö.86/706) şöyle dediğini rivâyet etmiştir:

Veda haccında Allah'ın Elçisi'nin şöyle dediğini işittim:

- Doğrusu Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Mirasçıya vasiyet etmeye gerek yoktur. Çocuk yatağa aittir. Zinâ eden için mahrumiyet vardır. Onların hesaplarını görmek Allah'a aittir. Her kim kendi babasından başkasının nesebine ait olduğunu iddia ederse kıyamet gününe kadar devamlı olarak Allah'ın lâneti onun üzerine olsun. Kadın, kocasının izni olmadan kendi evinden kimseye bir şey vermesin. Denildi ki:

- Ey Allah'ın Elçisi, yiyecekte mi vermeyelim?

- O bizim mallarımızın en üstünü ve kıymetlisidir, buyurdu Bundan sonra Allah'ın Elçisi şöyle buyurdu:

- Ödünç olarak alınan şey sahibine verilir. Emanet mal, iâde edilir. Borç ödenir. Kefil, borcu ödemekle yükümlüdür.

- Büyük günahlar, dörttür: Allah'a şirk koşmak, Allah'ın haram kıldığı bir canı

²⁹² İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 635.

haksız yere öldürmek, zina yapmak ve hırsızlık yapmak.²⁹³

İbn Hazm (ö.455/1064), Veda haccıyla ilgili olarak Üsame b. Şerik'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Veda haccında Allah'ın Elçisi hutbe okurken şöyle diyordu:

- Annene, babana, kız kardeşine, erkek kardeşine, sonra en yakınına, sonra sırasıyla yakınlarına iyi davran. Bir kavim gelip şöyle dedi:

- Ey Allah'ın elçisi! Benu Yerbu kabilesi bizi öldürdü (bizimle savaştı). A, İlah'ın Elçisi onlara cevaben şöyle dedi:

- Hiç bir kişi, başkasına karşı cinayet işlemesin.²⁹⁴

Oradaki insan grupları içinden bir adam şöyle dedi:

- Bize ne tavsiye edersiniz? Hz. Peygamber şöyle cevap verdi:

- Rabbinize ibadet edin, beş vakit namazınızı kılın. Bir aylık (Ramazan) orucunuzu tutun. Emirlerinize itaat edin. Böylece Rabbinizin Cennetine girin."²⁹⁵

İbn Kesir'in (ö.774/1373), Hz. Peygamber'in bayramın ikinci günü Mina'da yaptığını rivâyet ettiği konuşma metni de yukarıdaki metin birebir aynıdır.

Hz. Peygamber'in *Zilhicce*'nin yedinci günü yapmış olduğu konuşma metni kaynaklarda yer almamaktadır, bunun haccın *menâsikine* dair bilgilendirme konuşması olduğu rivâyet edilmiştir. O, Mekke'den ayrılmadan önce de bir konuşma daha yapmış, dönüş yolculuğu hakkında bilgi vermiştir.²⁹⁶

Hz. Peygamber'in gerek Arafat'ta ve gerekse Mina'da yapmış olduğu konuşmalar, İslâm'ın temel prensiplerini ve dünya görüşünü beyan eder. Bu konuşmalar, yirmi üç yıllık davetin ve irşadın bir nevi mecmuudur.

Söz konusu konuşmaların içerik olarak aynı, temas edilen hususlar itibarıyla da birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Bu durumu iki ihtimalle açıklayabiliriz:

1- Hz. Peygamber hem Arafat'ta hem de Mina'da önemine binaen muhteva olarak aynı konulara temas etme gereği duymuştur.

2- Konuşmaları ezberleyip rivâyet edenler, aradaki muhteva benzerliği sebebiyle her iki konuşmayı ve yeri birbirine karıştırmış ve bu şekilde rivâyet etmiş olmalıdır.

²⁹³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. 7, s. 630-634.

²⁹⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 637-638.

²⁹⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s., 641.

²⁹⁶ Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, C.4, s. 238.

2.4. Hz. Peygamber'in Haccı ile Müşrik Arapların Yaptığı Haccın Mukayesesi

Çalışmamızın giriş kısmında da değindiğimiz gibi Hz. İbrahim'e haccı Cebrail öğretmişti. Hz. Peygamber de Hz. İbrahim'in yapmış olduğu hac *menâsikini* edâ etti. Müşrikler, Hz. İbrahim'in mânevî miras olarak bıraktığı dinî geleneği takip ettiklerini söylese de O'nun dininde tarihî süreçte şekil ve anlam yönünden bir takım değişiklikler yapmışlardı. Yazılı kültürün olmadığı, sözlü kültürün hâkim olduğu, bilgi ve haberlerin dilden dile rivâyet yoluyla nakledildiği bir toplumda zamanla bir takım değişikliklerin yaşanması sosyolojik anlamda imkân dâhilindedir.

Hz. Peygamber, müşriklerin hacca karıştırdığı şirke dair unsurları ve uygulamaları ortadan kaldırmış, tevhide uygun olan uygulamalara ise dokunmamıştır. Câhiliye Dönemi haccı ile Hz. Peygamber'in haccı arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları maddeler halinde inceleyecek olursak şunları söyleyebiliriz:

1- Mekkeli müşrikler, Allah inancını ve Hz. İbrahim'in öğrettiği dinî geleneği hiçbir zaman kaybetmediler, aksine buna sahip olmayı kendileri için varlık sebebi saydılar. Mekkeliler, her zaman Kâbe'ye ve Kâbe'ye gelen hacılara hizmet etmeyi kendileri için en büyük şeref saydılar. Mekkeliler, haremde yaşadıkları ve Kâbe'ye hizmet ettikleri için kendilerini *ehlullah*, (Allah'ın yakını) olarak görüyor bu yönleri ile de diğer insanlardan üstün olduklarını düşünüyorlardı.²⁹⁷ Kâbe'de şirke dair birçok uygulama olmakla birlikte Kusay tarafından tesis edilen Kâbe'ye ve hacılara yönelik hizmetler, Câhiliye Dönemi'nde yerli yerince îfâ ediliyordu. İslâm'ın bölgeye hâkim olmasından sonra da Kâbe'nin ziyaretçilerine yönelik hizmetler aynen devam etmiştir. Günümüzde de bu hizmetlerin yerine getirilmesi Mekke yönetiminin meşruiyetinin temeli ve varlık sebebi sayılmaktadır.

Kâbe'ye ve Kâbe'yi ziyarete gelen hacı ve umrecilere hizmet etmek İslâm'dan sonra da en faziletli işlerden sayılmıştır. Ayyaş İbn Ebi Rebia'dan (ö.12/634) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

²⁹⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 265.

“Bu ümmet Kâbe’ye saygı hususunda gösterdiği hayırlı hizmetine devam edecektir. Eğer bir gün bunu kaybederse helak olurlar.”²⁹⁸

2- Câhiliye Dönemi’nde putlar adına ihrama giriliyordu. İhrama herkes evinde, evindeki putu selamlayarak giriyor ve hacca her kabile, kendi putlarının bulunduğu yerden başlıyordu. Sakif kabilesi Taif’deki *Beytü’l-Lat*’ı, Medine’liler *Zülhulassa*’daki (buraya *Müşellel* de deniliyor) *Beytü’l-Menat*’ı ziyaret ederek hacca başlıyorlardı. Mekkeliler de ihrama evlerinde girmiş olsalar da Arafat yakınlarındaki *Beytü’l-Uzza*’yı ziyaret etmeyi haccın mneasikinden sayıyorlardı.²⁹⁹ İslam’da ihrama sadece, Hz. Peygamber tarafından belirlenen mikat yerlerinde girilmesi şartı getirilmiştir.³⁰⁰

3- Kâbe inşa edildiği günden beri Mekke’de hac ibadeti ve Kâbe etrafında *tavaf* mütemadiyen yapılmıştır. Fakat Araplar adeta Kâbe’nin binasına ve etrafındaki putlara tapınmaktaydılar. Mekke dışında çıktıklarında yanlarında tapınmak için Mekke’den taş götürmeleri de buna işaret etmektedir. Allah *Kureyş Sûresi*’nde, “*Bu Beyt’in (Kâbe) sahibine ibadet etsinler.*” buyurarak, ibadet araçlarına ve yerlerine değil bizzat o yerin sahibine ibadet yapılmasını istemiştir.

4- Câhiliye Dönemi’nde *tavafın* önemli bir yeri vardı. Araplar el ele tutuşarak, ıslık çalarak, şarkı söyleyerek *tavaf* yaparlardı. Kur’an’da müşriklerin bu yersiz uygulamalarının ahiretteki karşılığının acıklı bir azap olduğu haber verilmiştir.³⁰¹ Müşrikler tavafa, *İsafi* selâmlayarak başlıyorlar, yedi defa döndükten sonra *Naile*’yi selâmlayarak tamamlıyorlardı ve *tavaf* için belli bir zaman ve yer gözetmiyorlardı.³⁰² Müşrikler, bir zamanlar Safa ile Merve tepelerinde bulunan *İsaf* ve *Naile*’yi de *tavaf* ederlerdi. Kâbe’yi *tavaf* etmek, İslâm’dan sonra sadece Allah için olmak kaydıyla haccın farz olan *menâsiki* arasında yer almıştır. Hz. Peygamber, *tavafı* ve *sa’yi* Allah’a dua ederek ve Onu zikrederek yaptı. Hz. Peygamber’in, “*Ye’cüc ve Me’cüc’ün çıkmasından sonra da Kâbe’de mutlaka hem hac hem de umreye devam edilecektir.*”³⁰³ sözü, Kâbe’nin kıyamete kadar hac ve ibadet merkezi olarak kalacağına işaretir.

²⁹⁸ Askalânî, İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, C.4, s. 96.

²⁹⁹ Ali Cevad, *Târîhu’l-Arab Kable’l-İslâm*, C.4, s. 351.

³⁰⁰ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 7-10; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 2.

³⁰¹ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Enfal 8/35.

³⁰² Ali Cevad, *Târîhu’l-Arab*, C.4, 354-355.

³⁰³ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 47; Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, C.4, s. 103.

5- Hac, daima hac ayı olan *Zilhicce Ayı*'nda yapılmıştır ancak Araplar, hac mevsiminin yazın sıcak günlerine denk gelmesi ya da büyük panayır günlerine yakın olması durumunda “*nesi*” (haram ayı erteleme) yaparlardı. Hz. Peygamber, Arafat ve *Mina*'da yapmış olduğu konuşmalarda *nesi* uygulamasını, *Tevbe Sûresi* 37. âyete atıf yaparak küfürde aşırı gitmek olduğunu bildirmiştir ve *nesi* uygulaması ilga edilmiştir.

6- Mekke ve civarında yaşayan her kavmin kendine has *menâsiki* ve *telbiyesi* vardı. *Telbiyeye* kendi putlarının adını eklemişlerdi.³⁰⁴ Okudukları *telbiyeyi*, putun işittiğine ve anladığına inanıyorlardı.³⁰⁵ Hz. Peygamber, şirke ait her türlü inanç, düşünce ve uygulamayı şiddetle yasaklamış, *tevhid* inancını yerleştirmeye çalışmıştır. Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe putlardan temizlenmiştir. *Cin Sûresi* 18. âyette³⁰⁶ de beyan edildiği gibi mescitlerde Allah'tan başkasına dua edilmesi yasaklanmıştır.

7- Mekkeliler, harem ehli olmaları hasebiyle kendilerini imtiyazlı addediyorlar, bu imtiyazı “*ehl-i hums*” (yiğit, cesur, kahraman) olarak nitelendiriyorlardı. Mekkelilerin dindarlarına da “*Ahmesî*” deniliyordu.³⁰⁷ Mekkeliler, kendilerine tanıdıkları bu imtiyazdan hareketle hac ibadetinde bir takım değişikliğe gittiler. *Humslular*, Kâbe'yi elbise ve ayakkabı ile *tavaf* edebilir, *Humus ehli* olmayanlar ise eğer *Saruret Haccı* yapacaksa (daha önce hac yapmayan ya da *ifrad* haccı yapan kimse) erkek olsun kadın olsun ya çıplak *tavaf* yapmak ya da *ahmesî olan* birinin elbisesini kiralamak zorundaydı.

Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) hac emirliği esnasında nâzil olan *Tevbe Sûresi*'nin ilk yirmi âyetini bildirmek üzere elçi olarak gönderilen Hz. Ali (ö.40/661), Hz. Peygamber'in talimatıyla artık bu seneden sonra Kâbe'nin çıplak *tavaf* edilemeyeceğini ve Câhiliye Dönemi'ne ait geleneklere göre hac yapılamayacağını ilân etmiştir.³⁰⁸

8- Grup halinde *tavaf* yapan Câhiliye Dönemi Arapları *tavaf* esnasında ip, bez ya da elbise ile ellerinden birbirlerine bağlanırlardı. Bu uygulamaya şahit olan Hz.

³⁰⁴ Ali Cevat, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, C.4, s. 353.

³⁰⁵ Ali Cevat, *Târîhu'l-Arab*, C.4, s. 375.

³⁰⁶ Âyet meâlen şöyledir: *Mescitler şüphesiz Allah'ındır. O halde Allah ile birlikte kimseye dua (kulluk) etmeyin.*

³⁰⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 265.

³⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C.7, s. 229.

Peygamber, elleri birbirine bağılı bir şekilde *tavaf* edenleri böyle yapmaktan men etmiştir.³⁰⁹

9- *Hums ehli* olanlar ihrama girdiklerinde süzme peynir, eritilmiş yağ, yayık ayranı ve harem bitkisi yemezler, fazla yemek yemezler, yünlü ve kıllı elbiseler giymezler, yün eğirmezler, dokumazlar, haram aylara hürmet ederler, kimseye zulmetmezlerdi Kâbe'yi elbiseleri ile *tavaf* ederlerdi. İslam'da yeme içme konusunda hacca mahsus bir kısıtlama getirilmemiş, giysi olarak da erkekler için iki parça sade bezden ibaret olan *ihram* giysisi şartı getirilmiş, ihramlının kadına yaklaşması, günah işlemesi ve kavga etmesi yasaklanmıştır. Kadınların ihram giysisi ise tesettüre uygun (yüz açık) olan normal elbiseleridir.³¹⁰

10- Câhiliye Dönemi'nde ve İslâm'ın ilk yıllarında ihrama niyet ettikleri zaman evin kapısından çıkmazlar, ihramdan çıktıklarında da evin kapısından girmezler, bunu uğursuzluk sayarlardı, evlerinin arkasından açtıkları bir delikten girip çıkarlardı. Kur'an'da müşriklerin hac dönüşü eve arkadan girmelerinin iyi bir davranış olmadığı belirtilmiştir.³¹¹

11- *Hums ehli*, *Hill* Bölgesi'nde olan hiçbir şeyin haremdeki gibi saygıya layık olmadığına inanıyorlardı. Bu sebeple Arafat, *Hill* Bölgesi'nde olduğundan *vakfe* için oraya gitmiyorlar, Müzdelife'de *vakfe* yapıyorlar, bayram sabahı güneş doğduktan sonra Müzdelife'den ayrılıyorlardı.³¹² “*Arafat'tan ayrılıp (Müzdeliye'ye) akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı anın.*”³¹³ âyetinin bir gereği olarak Hz. Peygamber Arife günü Arafat'a giderek *vakfe* yapmış, namaz kılmış ve dua etmiştir. Sahabeden Cübeyr b. Mutim (ö.59/678), Hz. Peygamber'i Arafat'ta görünce “*O humstendir, neden buraya geldi ki?*” şeklinde şaşkınlığını ifade etmiştir.³¹⁴

³⁰⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 66.

³¹⁰ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/197.

³¹¹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/189

³¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 270-274.

³¹³ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/198.

³¹⁴ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 91.

12- Müşrikler, güneşe tapanlardan etkilenerek Müzdelife'den güneş doğduktan sonra ayrılmayı kural haline getirmişti. Hz. Peygamber, güneş doğmadan önce Müzdelife'den ayrıldı.³¹⁵

13- *Amr b. Luhay*, Mina'nın değişik yerlerine yedi put dikmiş, tazim için her birine üçer taş olmak üzere toplam yirmi bir taş atılmasını haccın menâsiki haline getirmişti. *Sufe*'den biri *Nefr* gününde gelir taş atar, ardından diğerleri taş atmaya başlardı. Aynı şekilde tazim için bazı büyüklerin mezarı da taşlanırdı. İslam bu geleneği kaldırmış, sadece şeytanı sembolize eden üç cemreye tazim için değil, tahkir için taş atma uygulaması getirmiştir. Hz. Peygamber, şeytan taşlamayı her hangi bir şahsın öncülüğüne gerek duymadan yaptı.³¹⁶

14- Müşrikler, hac esnasında putları öpüyor, yüzlerini sürüyor ve onları selamlıyorlardı ve bunu tanrıya yaklaştıran bir amel olarak görüyorlardı. Hz. Peygamber, sadece *Hacerulesved*'i öptü, bunun dışındakilere değer vermedi. Hz. Peygamber'in *Hacerulesved*'i öpmesini, Hz. İbrahim'in hatırasına saygının bir gereği olarak görmek gerekir.

15- Câhiliye Dönemi'nde kurbanlar, Mina'da değil Kâbe'nin yakınında putları adına kesilir, kurban kanı Kâbe'nin duvarlarına sürülürdü.³¹⁷ Hz. Peygamber kurbanını Mina'da yalnızca Allah'ın adı ile kesti, kestiği kurbanı kendisi yedi ve arkadaşlarına da ikram etti. Mina günleri denilen bayram günlerinin üç gününü Mina'da geçirdi.³¹⁸ Müşrikler, Kurban Bayramının ilk üç gününde Mina'dan ayrılıp Mekke'ye gelmeyi günah sayardı. Kur'an, bu günlerde Mekke'ye dönmek isteyenlere kolaylık sağladı: "*Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönmek isterse ona bir günah yoktur.*"³¹⁹

16- Müşrikler, hac ibadetini bitirdikten sonra Mina'da toplanarak Allah'tan sadece dünyalık nimetler istiyorlar, "*Ya Rabbi, bize yağmur yağdır, bol nimet, çok evlat ver.*" diye dua ediyordu. Bazıları da birbirlerine karşı nutuk atarak, ataları ile övünüyor,

³¹⁵ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 100.

³¹⁶ Ali Cevad, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, C.4, s. 383-386.

³¹⁷ İbn Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 47.

³¹⁸ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 75.

³¹⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/203.

benim atam, fakirleri doyurur, kimsesizleri korur vb. sözlerle üstünlük taslıyorlardı.³²⁰ Kur'an'da müşriklerin bu ırkçı ve kaba tutumları ve sırf dünyevi istekleri eleştirilmiş, bunun yerine hem dünya hem de ahiret iyiliği istemeleri tavsiye edilmiştir.³²¹

17- Câhiliye Dönemi'nde, hac mevsiminde büyük panayırlar kurulurdu. Hac mevsimi, Araplara ticaret için bir fırsat doğururdu. Müslümanlar câhiliye uygulaması olduğu için hac mevsiminde ticarete pek sıcak bakmıyorlardı. *Bakara Sûresi* 198. âyetle, “*Rabbimizin lütfunu aramanızda size bir günah yoktur.*” beyanı ile hac mevsiminde ticaret yapmada bir sakınca olmadığı belirtilmiştir.³²²

18- Müşrikler, Mekke'de ticarî canlılığın hac ayları dışında da devam etmesi için hac aylarında umre yapmayı yasaklamışlar, hac aylarında umre yapmayı en büyük günahlardan saymışlardı. Böylece hac ayları dışında da Mekke'ye ziyaretçilerin gelmesini amaçlıyorlardı.³²³ Hz. Peygamber, “*Umre kıyamete kadar hacca dâhil olmuştur.*”³²⁴ hadisi ile Câhiliye Dönemi'ne ait hac aylarında umre yapma yasağını kaldırmış, hayatında yapmış olduğu dört umreyi de müşriklerin batıl inançlarını yıkmak için hac ayı olan *Zilkâde Ayı*'nda yapmıştı.³²⁵ Hz. Peygamber'in veda haccında, hac ile birlikte yapmış olduğu umre, *Zilhicce Ayı*'nda eda edilmiş olsa da ihrama *Zilkâde Ayı*'nda girdiği için bu da *Zilkâde* umresi sayılmıştır. Aynı şekilde Cirâne umresi için Şevval ayının sonunda yola çıkmış olsa da ihrama *Zilkâde Ayı*'nda girdiği için bu da *Zilkâde Ayı*'nda yapılmış bir umre kabul edilmiştir.³²⁶

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, hacda şirke bulaştırılmış nesne ve fiilleri ve Kureys'e imtiyaz kazandıran uygulamaları kaldırmıştır. İnsanların ihram kıyafeti ile eşit bir konumda (efendi köle yan yana omuz omuza) ibadetlerini eda edebileceği bir ortam hazırlanmıştır.

³²⁰ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.1, s. 212; Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, C.1, s. 318.

³²¹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/200.

³²² Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 369.

³²³ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 95.

³²⁴ Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 89; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.4, s. 175.

³²⁵ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 79.

³²⁶ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 92-94.

2.5. Hz. Peygamber'in Haccı ile Günümüzde Yapılan Haccın Mukayesesi

Hz. Peygamber haccını, büyük bir hac kâfilesi ile birlikte edâ etti. Onu binlerce kişi yakından takip etti. Hz. Peygamber'in arkadaşları haccın *menasikini*, ya ondan bizzat duyarak ya da gözlemleyerek öğrendi. Hz. Peygamber'in hac *menasiki* ile ilgili söylediği sözler ve uyguladığı fiiller daha sonraki yüzyılda yapılan hadis tedvini çalışmalarında kayıtlara geçti. Hacla ilgili rivâyetleri değerlendiren fakihler, bu rivâyetlerden hükümler çıkardılar. Müslümanlar da tâbî olduğu fakihin mezhebi doğrultusunda hac görevini îfâ etmeye devam etti. Hz. Peygamber'in haccı ile günümüzde eda edilmekte olan hac ibadeti karşılaştırıldığında şunlar söylenebilir:

a) İctihat farkı sebebiyle ortaya çıkan farklı uygulamalar:

1- Kûfe fukahası ve Hanefiler, *kıran* haccı yapan kişinin, umre için *tavaf* ve *sa'y*, hac için de ayrıca *tavaf* ve *sa'y* yapması gerektiğine hükmetmişlerdir ve Hz. Peygamber'in de böyle yaptığı görüşündedirler. İbn Kayyım (ö.750/1350), Darekutni'nin (ö.385/995) bu konudaki rivâyeti zayıf addeder (*metruku'l-hadis*).³²⁷ Hz. Peygamber *kudüm tavafını* yaptıktan sonra yaptığı *sa'y*den başka bir *sa'y* yapmamış,. Hz. Âişe'ye (ö.57/678) de *ifada tavafından* sonra yaptığı *sa'yin* yeterli olduğunu belirterek “*Yaptığın tavaf ve sa'y hem haccın hem de umren için yeterli olur.*” buyurmuştur.³²⁸ Hz. Aişe umresini hac *menâsiki* tamamlandıktan sonra yapmıştı. Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'ye yapmış olduğu bu açıklama, muhtemelen O'na hanımlar tarafından sorulan bir sorunun cevabıdır.

2- Bayramın ilk üç gününü (Mina günleri) Mina'da geçirmenin lüzumu, duruma göre Mina'da bulunmama cevazı ve orada bulunmamanın müeyyidesinin ne olacağı hususunda da farklı hükümler ortaya konmuştur. Mâlikîler, özürsüz Mina'da gecelemedenlerin her gece için bir kurban kesmesi gerektiğini söylerler. İmam Şâfi (ö.204/820) ise Mina'da gecelemeği terk edenin her bir gece için bir fakiri doyurması

³²⁷ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 140-141.

³²⁸ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 17 (132); Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 102 (947-948).

gerektiğini söyler. Hanbelî ve Hanefilere göre ise Mina'da geceleme mazeretsiz olsa dahi bir şey gerekmez.³²⁹

Günümüzde yapılan hac ibadeti ile Hz. Peygamber'in haccı arasında *ahkâm* ve *menâsik* bakımından hac ibadetinin fasit olmasına yol açacak ve sapma denilebilecek düzeyde bir farklılıktan söz edilemez. Günümüzde hacda görülen farklılıklar ise daha ziyade içtihat farkından kaynaklanmaktadır ve haccın sıhhatini etkileyecek düzeyde değildir. Diyanet İşleri Başkanlığı Hac Organizasyonunda, hac ve umrelerde din görevlisi ve kabile başkanı olarak görev yapmış biri olarak bu konudaki değerlendirmemi tecrübe ve gözlemlerimden hareketle yapacağım.

b) Günümüzde eda edilen hac ibadet ile ilgili bazı tespitler ve öneriler:

1- Hz. Peygamber *Zilhicce*'nin 6. günü hac için Mekke'ye gitmiş ve aynı günün 14. günü Mekke'den ayrılmıştır. Hz. Peygamber'in hac vesilesi ile Mekke'de geçirdiği süre dokuz gündür. Hac *menâsikin* zamanında eksiksiz yerine getirilebilmesi için Arife gününden bayramın 3. gününe kadar en az 4 gün gereklidir. Günümüzde ise hacılar, bir haftadan bir buçuk aya kadar uzun bir zamanı hac sezonunda Mekke'de geçirmektedir. Bu süreye ziyaret maksadı ile gidilen Medine'de geçirilen sekiz gün de dâhildir. Suudi Arabistan yönetiminin hac için bir kişiye ömürde bir defa vize vermesi sebebiyle hacılar, bir daha gelememe ihtimaline karşın kutsal beldede olabildiğince uzun süre kalmayı arzulamaktadırlar. Mekke'de bir haftadan fazla kalma durumu, haccın bir gereği değildir, hac organizasyonu yapanların planlaması ile alakalı bir sonuçtur.

2- Günümüz hacıları çoğunlukla *temettu* haccına niyet etmekle birlikte *kıran* hatta *ifrad* haccına niyetlenenler de vardır. Bu uygulama da Hz. Peygamber'in *temettu* haccı için yaptığı teşvike uygundur.

3- Türkiye'den giden hacılar, bir daha gelemeyecekleri için Arafat'a çıkıştan önce ve sonra neredeyse her gün bir umre, birkaç *tavaf* yapmak için yoğun bir çaba içerisine girmektedirler. Hacdan dönen hacılar, hac hatıralarını anlatırken bazıları söz gelimi on umre, 40 *tavaf* yaptığını, bazıları on beş umre 50 *tavaf* yaptığını anlatarak,

³²⁹ Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, C.4, s. 240.

çok sayıda umre ve *tavaftan* bahisle kutsal yolculuğu çok iyi değerlendirdiğini îmâ etmektedirler. Hacıların çokça umre ve *tavaf* yapmalarında hacıların başında bulunan grup hocaları ve kabile başkanlarının da önemli bir etkisi vardır. Hz. Peygamber'in haccına baktığımızda, onun hac içinde bir umre yaptığını (*kıran*), bu mevsimde başka da umre yapmadığını, *kudüm*, *ziyaret* ve *veda tavafi* olmak üzere üç *tavaf* yaptığını, *kudüm tavafi* yaptıktan sonra Arafat'tan dönüncüye kadar Kâbe'ye uğramadığını görüyoruz.³³⁰ Hz. Peygamber'in, Mina'da kaldığı gecelerde Mekke'ye gelerek nafîle *tavaf* yaptığı da rivâyet edilmiştir.³³¹ Hacıların Mekke'de kaldıkları süre içerisinde boş zaman geçirmektense *tavaf* ve umre yapmaları elbette yapılacak en güzel işlerdendir ancak, bayramın ilk günlerinde farz olan *ziyaret/ifada* tavafi yapılması ve hemen dönecek olanların veda tavafi yapmaları sebebiyle izdihama sebebiyet vermemek için bayramın dördüncü gününe kadar nafîle tavaftan imtina edilmelidir. Günümüz hacıların hac ve umreyi sayıca abartmalarına karşın şunlar söylenebilir:

Zilhicce'nin ilk gününden itibaren (Bayrama on gün kala) metafi alanı çok yoğun olduğundan, yoğunluğu daha fazla artırmamak için bu ayın ilk gününden 15. gününe kadar nafîle umrelere ara verilmelidir ve günlük bir *tavaf* ile yetinmek isabetli olacaktır. Nafîle umre ve *tavafta* kemiyetten ziyade keyfiyete bakılması, sayıdan ziyade kutsal beldede oluşan manevi atmosferin hissedilmeye çalışılması, haccın maksadına daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

4- Müzdelife'den sünnete uygun olarak sabah namazını müteakip ayrılan hacıların aynı anda *Cemerât*'a (Şeytan taşlama yeri) gelmesi sonucu oluşan izdihamda 1990'lı yıllardan itibaren farklı yıllarda binlerce hacı vefat etmiştir. Yine 2015 yılı hac sezonunda *Cemerât*'a şeytan taşlamaya gidilirken oluşan izdihamda 700 küsur hacı vefat etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Hac Organizasyonu, hacıların can güvenliği için İmam Şâfi'nin (ö.204/820) içtihadını nazarı itibara alarak gece yarısından sonra, bazen de İmam Mâlik'in (ö.179/795) içtihadını nazarı itibara alarak gecenin üçte birinden sonra Müzdelife'den hareket edilebileceğini kabile başkanlarına söylemekte, kabile başkanları da bu tavsiyeye çoğunlukla uymaktadır. Müzdelife'de vakfeye ayrılmış olan yerler, aynı anda dört milyon hacının akşam ve yatsı namazlarını kılarak ve istirahat

³³⁰ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1099-1100.

³³¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*. C.3, s. 654.

ederek bir gecesini burada geçirebileceği bir kapasiteye sahip değildir. Bu sebeple müçtehit imamların görüşlerinden yararlanmak, hacda sevk ve idareyi kolaylaştırmakta ve yaşanması muhtemel faciaları önlemektedir.

5- Hacıların çoğu (özellikle Türkiye'den giden hacılar) bayram günlerinde Mina'da kalmak yerine Mekke'de otelde kalmaktadır. Her ne kadar Mina'da on binlerce kurulu çadır, kalmak isteyenler için hazır bekletilse de milyonlarca hacıyı barındıracak kapasitede değildir. Bayram günlerinde hacıların, barınma, beslenme ve temel ihtiyaçlarını mahallinde karşılamaları da imkân dâhilinde olmadığından Mekke'de otelde kalmak bir zaruret olmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hanefi ve Hanbelîlere göre Mina'da geceleme sünnettir ve terk edene de her hangi bir ceza öngörülmemiştir.

Hz. Peygamber'in eda ettiği hac ile günümüzde yapılan hac ibadeti arasında, carî zarurettten kaynaklanan, daha çok Müzdelife ve Mina'da ortaya çıkan uygulama farkından söyleyebiliriz.

6- Hacda, temelde makam ve mevkiye, soy ve sopa ve mâlî imkâna göre bir ayırım ve imtiyaz söz konusu değildir ancak günümüzde bazı hacılar, ödediği parayı, zamanının darlığını ve işlerinin yoğunluğunu ileri sürerek ayrıcalık istemekte ve bu istekler imkânlar ölçüsünde karşılanmaktadır. Hac günlerinde Arafat'tan Mekke'ye kadar şimdilik bir hatta sefer yapan trenler şayet hasta ve yaşlı taşıyorsa bunu anlamak mümkündür. Ancak bu trenlerde imtiyazlı kimseler taşıyorsa bunun da haccın ruhuna uygun olmadığını söylemek gerekir.

7- İhramla şeklen eşitlenmelerine rağmen bazı hacıların beyninde ve kalbinde önemli ve çok özel insan duygusu taşıması, tavafta, sa'yda ve diğer yerlerde protokol üyesi gibi hareket etmesi de haccın ruhu ile bağdaşmayan tutumlardır.

8- Hacdan dönen hediye beklentisi sebebiyle hacının kendisini psikolojik olarak hediye almak zorunda görmesini ve hacda alacağı hediyelere kafa yormasını, çarşı pazar dolaşp alacağı hediyeye zaman ayırmasını, en önemlisi de kutsal beldeden gelen eşyaya kutsî bir değer atfedilmesini, haccın maksadından ve ruhundan uzaklaştıran yaklaşımlar olarak değerlendirmek mümkündür.

3. HZ. PEYGAMBER'İN UMRELERİ

Umre; ibadet maksadıyla ihrama girip Kâbe'yi ziyaret etmektir. *Umre*, ihrama girip, Kâbe'yi *tavaf* ve Safa-Merve tepeleri arasında *sa'y* yaparak ifa edilen bir ibadettir. Kaynaklarda hacca "*hacc-ı ekber*" (büyük hac), umreye de "*hacc-ı asğar*" (küçük hac) denilmiştir.³³² Umrenin hac gibi belli bir zamanı yoktur.

Hz. Peygamber tamamı *Zilkâde Ayı*'nda olmak üzere hicretten sonra toplam dört umre yapmıştır. Bunlar;

- 1- Hudeybiye umresi,
- 2- Kadâ Umresi (*Umretu'l-Kadıyye*),
- 3- Cîrâne Umresi,
- 4- Kıran haccı ile birlikte yapmış olduğu umre.³³³

Hz. Peygamber'in sadece iki umre yaptığını belirten rivâyetler de vardır.³³⁴ Bu rivâyetle onun dört umre yaptığı yönündeki rivâyeti şöyle telif edebiliriz:

Hz. Peygamber'in iki umre yaptığını söyleyenler, Hudeybiye umresinden sonra ertesi yıl yapılan "*Kaza Umre*"sini önceki yıl tamamlanamayan umrenin kazası sanmıştır. Ebu Hanife (ö.150/767) bu görüştedir. İmam Mâlik (ö.179/795) ise bu umreye, önceki yıl Hudeybiye'de müşriklerle antlaşma yapıldığı için *Umretu'l-Kadıyye* (hüküm umresi) denildiğini söyler. Bu umreye isim olan "*kadâ*" kelimesi, borcunu ödemek anlamındaki "*kadâ*"dan değil, "*mukadat*"(antlaşma) anlamındaki kelimedenden türemiştir. Hz. Peygamber'in dört umre yaptığını dair çok sayıda rivâyeti nazarı itibara aldığımızda bu görüş tercihe şayan görünmektedir. Zira Hudeybiye umresine katılan 1400 kadar sahabeden bazıları ertesi yıl yapılan umreye katılmamıştır. Şayet bu umre önceki yıl tamamlanamayan umrenin kazası olmuş olsaydı onların da katılması gerekirdi.³³⁵

³³² Mehmet Boynukalın, "Umre" DİA, TDV yay. İstanbul 2011, C.40, s. 150-151; İsmail Karagöz vd. *Hac İlmihali*, s. 191.

³³³ Buhârî, *es-Sahih*, "Umre", 2, "Meğâzî", 35.

³³⁴ Buhârî, *es-Sahih*, "Umre", 2.

³³⁵ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 90-91.

Hız. Peygamber'in iki ya da üç umre yaptığını haber veren rivâyetlerde de³³⁶ onun veda haccı esnasında yapmış olduğu umresi sayılmamıştır.³³⁷

Hız. Peygamber'in kendisine vahiy gelmeye başladıktan sonra Mekke'de kaldığı on üç yıl içerisinde umre yaptığını dair bir rivâyete rastlanmamıştır. Yine O'nun Mekke'den çıkıp *mikât* yerine giderek ihrama girdiği de vâkî değildir. Sahabeden de böyle yapana rastlanmamıştır. Yalnızca Hız. Âişe, özel durumu sebebiyle hacda umre yapamamış olmanın verdiği üzüntüye binaen Allah'ın Elçisi eşinin gönlünü almak için erkek kardeşi Abdurrahman ile birlikte onu Tenim'e göndererek umre yapmasını temin etmiştir. Hız. Peygamber'in bir sene içerisinde iki umre yaptığı da vâkî değildir.³³⁸

3.1. Hudeybiye Umresi

Hız. Peygamber, Medine'de hicretin VI. yılında bir rüya görmüştü. Rüyasında Kâbe'ye girdiğini, Kâbe'nin anahtarını eline aldığını, saçını tıraş ettirdiğini görmüş, bunu Kâbe'yi ziyaret edeceğine yormuştu. Umre için hazırlıklar yapıldı ve Hız. Peygamber 1400 kadar ashabı ile birlikte umre yapmak üzere yola çıktı. İçlerinde, biri Hız. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme olmak üzere dört tane de hanım vardı. *Zülhuleyfe*'de ihrama girdiler.

Hız. Peygamber ve arkadaşları, yolculuk silahı olan kılıçtan başka yanlarına silah almadılar. Umrenin haram ayda yapılıyor olması da bir güvence idi. Haram ayda savaşmak müşrikler nezdinde de büyük günah sayıldığından Kureyş, sadece umre için gelmiş olan silahsız müslümanlarla savaşmayı göze alamazdı. Umrecilerle savaşmak ya da onları ibadetten alıkoymak bütün Araplar nezdinde büyük bir itibar kaybı olurdu. Eğer Hız. Peygamber ve arkadaşları umre yapmaya muvaffak olurlarsa, bu durumda da Kureyş'ten korkmadıklarını hatta onlara meydan okuduklarını göstermiş olacaktı. Mekkeliler de bu durumu kendi aralarında tartışarak kendilerince karşı bir strateji geliştirmeye çalıştılar.³³⁹ Dolayısı ile bu umrenin, ibadet olmasının yanında stratejik bir yönü de vardı.

³³⁶ Ebu Davud *es-Sünen*, "Menâsik", 79; Buhârî, *es-Sahih*, "Umre", 2.

³³⁷ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 91.

³³⁸ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 94-97.

³³⁹ Celaledin Vatandaş, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, C.2, s. 331-332.

Uumre kafilesi, Mekke'ye 22 km. mesafedeki Hudeybiye Mevkii'nde Mekkeli müşrikler tarafından durduruldu. Hz. Peygamber, amaçlarının sadece umre yapmak olduğunu söylese de Mekkeliler buna izin vermedi. Hz. Peygamber ile Mekkeliler arasında diplomatik görüşmeler yapıldı ve bir antlaşma metni imzalandı. Bu antlaşmaya göre Hz. Peygamber ve ashabı bu sene umre yapamayacaklar, Medine'ye geri dönecekler, Kâbe'yi ancak ertesi yıl ziyaret edebileceklerdi. Bu durum, yıllardır ana yurdundan uzak yaşayan ve vatan özlemi çeken Mekkeli muhacirleri son derece üzmüştü. Hz. Peygamber, kurbanını keserek ve tıraş olarak ihramdan çıktı, ashabı da gönülsüz de olsa bu hususta ona tâbiî oldu.³⁴⁰ Bu umre yolculuğunda Hz. Peygamber ve ashabı, Kâbe'yi ziyaret edip *tavaf* yapamamış ve Safa ile Merve arasında sa'y yapamamış olsalar da bu bir umre sayılmıştır. Çünkü Hudeybiye'de kesilen kurbanlar, tamamlanamayan *menâsik*in cezası hükmündedir.³⁴¹

3.2 Kadâ Umresi

Hz. Peygamber hicretin VII. yılında *Rebiyülevvel Ayı*'nda Hayber'den Medine'ye döndükten sonra birkaç ay vakit geçirdi. *Zilkâde Ayı* girince *Kadâ* umresini yapmak üzere 2000 arkadaşı ile birlikte umre yolculuğuna çıktı, beraberinde 60 büyükbaş hayvan götürdü. Bu umreye, "*Umretü'l-Kadâ*" denmesinin sebebi, bu umrenin geçen yıl Mekkelilerle yapılan antlaşma çerçevesinde yapılıyor olmasındandır. Bu umreye "*umretü'l-kısas*" da denilmiştir. *Kadâ* kelimesi, *mukadat* (antlaşma) kökünden türetilmiş bir kelimedir. Hz. Peygamber ile Mekkeli müşrikler arasında yapılan antlaşmaya göre Müslümanlar, ertesi sene kılıçlar kınında olduğu halde Mekke'ye gelip umre yapacak ve orada üç günden fazla kalmayacaktı.³⁴² *Fetih Sûresi*'nin 27. âyeti, bu umreye işaret eder:

“Andolsun ki Allah, Peygamberinin rüyasının doğru çıkardı. Allah dilerse güven içinde kiminiz başlarınızı tıraş ederek, kiminiz saçlarınızı kısaltmış olarak korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size

³⁴⁰ Buhârî, *es-Sahih*, “Meğâzî”,35; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 572; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.6, s. 206.

³⁴¹ Ebu Davud *es-Sünen*, “Menâsik”, 79; Buhârî, *es-Sahih*, “Umre”, 2; Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, C.4, s. 266-270.

³⁴² Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 731.

yakın bir fetih verdi.”³⁴³

Müşrikler, Medine'nin havasının hicret eden müslümanlara iyi gelmediğini, bu yüzden zayıf düşüklerini aralarında konuşuyorlardı. Hz. Peygamber bu algıyı yıkmak için ihramda sağ omzu açtırdı (*ıztıba*) ve *tavafin* ilk üç şavtında *remel* (hareketli yürüyüş) yaptı, “*Böyle yapın ki Mekkeliler sizde bir zaaf görmesinler.*” dedi.

H. Peygamber, aynı zamanda amcası Abbas'ın (ö.31/652) da baldızı olan Meymune hanımla (ö.51/671) evlenmek istedi. Abbas bu evliliğe aracılık etti ve izdivaç gerçekleşti. Hz. Peygamber, aralarında bir kaynaşmaya vesile olması için evlilik vesilesi ile Mekkelilere bir düğün yemeği vermek istemişse de Mekkeliler, üç günlük sürenin dolduğunu ileri sürerek müslümanlardan hemen Mekke'yi terk etmelerini istediler.³⁴⁴

3.2. Cirâne Umresi

H. Peygamber, hicretin VIII. yılında Mekke'nin fethinden sonra Huneyn Gazvesinde elde edilen ganimetleri Cirâne'de bekletirken gece umre yapmaya karar verdi. Mekke ile Taif arasında Mekke'ye 29 km. mesafedeki Cirâne mevkiinde niyet ederek ihrama girdi, geceleyin Mekke'ye girdi, umresini yaptı, sabaha doğru Cirâne'ye geri döndü. Hz. Peygamber bu umresini gece kimseye haber vermeden yaptığı için insanların çoğuna gizli kaldı.³⁴⁵

³⁴³ Fetih, 48/27.

³⁴⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.6, s. 373-391; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 731.

³⁴⁵ Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 92; Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 80; Nesâî, *es-Sünen*, “Hac” 104.

İKİNCİ BÖLÜM

NÜZUL SÜRECİ BAĞLAMINDA KUR'AN'DA HAC ÂYETLERİ, HACCIN ANLAM VE HİKMETLERİ

1- HAC ÂYETLERİNİN NÜZUL ORTAMI VE KRONOLOJİSİ

Kutsal yerler, toplumun dînî hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve hayata anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duyar. Mekke ve çevresi, tarih boyunca dünyada kutsal sayılan, kutsal olduğu için saygı duyulan ve ziyaret edilen müstesna şehirlerdendir. Mekke'nin kutsallığı Kur'an ile de sabittir.³⁴⁶ Mekke, Allah tarafından mübarek kılınmış bir şehirdir.³⁴⁷ Hz. İbrahim'in duası ile de Allah tarafından burası güvenli ve bereketli bir belde haline getirilmiştir. ³⁴⁸ Mekke'ye Allah'ın verdiği kutsal değer, kurucusunun Hz. İbrahim ve Hz. İsmail oluşu, orada Allah'a yaklaşmak ve günahlardan arınmak için hac ibadetinin yapıyor oluşu, bu mekânı başka yerlerden farklı ve önemli kılmakta ve insanların oraya olan rağbetini artırmaktadır.

Kutsal kelimesinin Arapça karşılığı olan *kutsiyet* kelimesi Kur'an'da on yerde geçmekte, Yüce Allah'a, kutsal yerlere ve Cebrail olarak anlaşılan *ruhu'l-küdüse* izafe edilmektedir.³⁴⁹ Kutsiyetin bilinmesi için belirli dînî öğretilere, korunması için de bir takım kurallara ve ritüellere, gerekmesi halinde müeyyidelere ihtiyaç vardır.

1.1. Kutsal Bir Belde Olarak Mekke

Hz. İbrahim, Allah'tan aldığı emirle eşi Hacer ile İsmail'i Mekke'ye götürerek şu anda Kâbe'nin bulunduğu yerin hemen yakınına ıssız haldeki vâdiye bıraktı.³⁵⁰ Böylece Hz. Hacer ve Hz. İsmail, Mekke'nin ilk sâkini ve bir bakıma kurucusu oldular. Hz. İbrahim, Mekke'nin ilk sâkini olan eşi ve çocuğunu oraya bırakıp giderken Allah'a şöyle dua etti:

“Hani İbrahim şöyle demişti: ‘Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı puta tapmaktan uzak tut.’ ³⁵¹ *“Ey Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe) yanında ziraat yapılmayan bir*

³⁴⁶ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Âl-i İmran 3/96; İsrâ 17/1.

³⁴⁷ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, İsrâ 17/1; Âl-i İmran 3/96.

³⁴⁸ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, İbrahim 14/35,37.

³⁴⁹ Murat Oltulu, *Kur'an'da Haram Kelimesinin Semantik Analizi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara ty. s.124.

³⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye* C.1, s. 357-362.

³⁵¹ *Kur'an-ı Kerim*, İbrahim 14/ 35.

vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönünü onlara meyledici kıl, meyvelerden bunlara rızık ver. Umulur ki şükrederler.”³⁵²

Allah, Hz. İbrahim’in Mekke’nin güvenli/emin ve bereketli belde olması yönündeki duasını kabul buyurmuştur. Mekke’ye harem denilmesi, buranın güvenli oluşunu ifade eder. *Bakara Sûresi*’nin 191 ve 192. âyetlerinde, *Neml Sûresi*’nin 91. âyetinde, *Kasas Sûresi*’nin 57. âyetinde, *Ankebut Sûresi*’nin 67. âyetinde ve *Tin Sûresi*’nin 3. âyetinde Mekke’nin “emin” bir belde olduğu ve burada savaş yapmanın yasak olduğu bildirilmiştir. Mekke’nin “emin” belde olduğu hususu Medine Dönemi’nde de vurgulanmıştır. Medine Dönemi’nde ilk nâzil olan *Bakara Sûresi* 126. âyette ve Medine’de üçüncü sırada nâzil olan *Âl-i İmran Sûresi* 97. âyette bu hususa tekrar değinilmiştir.

Bakara Sûresi 127. ve 128. âyetlerde ise Allah’ın emri doğrultusunda Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail ile birlikte Kâbe’yi inşa ettiği, yaptığı işi makbul sayması, neslinden Allah’a itaat eden bir ümmet çıkarması ve ibadet yerlerini ve usullerini (*menâsik*) göstermesi için dua ettiği haber verilmektedir. Kâbe’nin inşası tamamlandıktan sonra Allah Hz. İbrahim’e, haccı ilân etmesini emretmiştir. Bu ilâhi emre *Hac Sûresi* 27 âyette değinilmektedir.

Hac Sûresi 26. âyette Allah’ın Hz. İbrahim’e Kâbe’nin yerini hazırladığından bahisle, hiç kimseye ortak koşmadan *tavaf* edenler ve ibadet yapanlar için Allah’ın evini (*Beytullah*) temiz tutması emredilmiştir. Aynı emre *Bakara Sûresi* 125. âyette de değinilmiş, *Mescid-i Haram*’da bulunan *Makam-ı İbrahim*’in namazgâh edinilmesi istenmiştir.

Neml Sûresi 91. âyette Mekke’nin Allah tarafından *harem* (dokunulmaz, bazı fiillerin yasak olduğu) bölge ilân edildiği haber verilir: “*Ben bu şehrin Rabbine kulluk etmekle emrolundum, O burayı (Mekke) sayđı değer (harem) kılmıştır.*” Kur’ân’da iki yerde Mekke’nin “*harem*” (dokunulmaz) şehir,³⁵³ beş yerde “*emin*” (güvenli) şehir,³⁵⁴

³⁵² *Kur’an-ı Kerim*, İbrahim 14/37.

³⁵³ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Neml 27/91; Kasas 28/57.

³⁵⁴ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 126; Âl-i İmran 3/97; İbrahim 14/35; İsra 17/1; Kasas 28/57; Ankebut 29/67.

kılındığı beyan edilir. Allah, *Beled* ve *Tin* Sûrelerinde Mekke'ye yemin eder.³⁵⁵ *En'am Sûresi* 92. âyette de Mekke'nin, şehirlerin anası (*Ümmü'l-Kura*) olduğu bildirilmiştir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz âyetlerden, Mekke'nin Allah tarafından kutsal belde haline getirildiğini, Kâbe'nin Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından Allah'ın emrine istinaden inşa edildiğini, Hz. İbrahim'in duası ve Allah'ın lütfu ile Mekke'nin bereketli bir belde haline geldiğini, Mekke'nin Allah'a yaklaşma ve arınma yeri kılındığını öğrenmiş bulunuyoruz.

Mekke'nin ve Kâbe'nin kutsallığı, hem Mekke'nin sâkinleri hem de Arap Yarımadası'nın sâkinleri tarafından asırlar boyu hiç tereddütsüz kabul edilmiş, saygı duyulmuş, bu inanış Mekke'nin şehir olarak gelişmesinin de önünü açmıştır. Mekke'nin Yemen'den *Akabe* Körfezine kadar uzanan ticaret yolu üzerinde kilit noktada olması, insanların güvenli şehir olan Mekke'ye rağbeti, buradaki hızlı insan sirkilasyonu, Mekke civarında her yıl kurulan *Ukaz*, *Mecenne* ve *Zülmecaz* panayırları buranın, ticarî, kültürel ve sosyal faaliyetlerin oldukça dinamik olduğu bir merkez haline gelmesine yol açmıştır.³⁵⁶ Mekke, hem maneviyatın hem de sosyal hayatın merkezi oluşu dolayısı ile Kur'an'da da "*Ümmü'l-Kura*" (şehirlerin anası) olarak nitelendirilmiştir.³⁵⁷

Kâbe'nin kutsiyeti Allah tarafından tescillidir. Zira Allah, Kur'an'da iki yerde Kâbe'ye verdiği önemi belirtmek için mecâzî anlamda "*evim*"³⁵⁸ demiştir. *Kureyş Sûresi* 4. âyette "*Bu evin Rabbine kulluk edin*" emri ile Allah, Kâbe ile arasında bir âidiyet bağı kurmaktadır. Kur'an'da yedi yerde "*Mescid-i Haram*" terkibi geçer,³⁵⁹ bu terkip de güvenli, dokunulmaz mescit anlamını ifade eder. Kur'an'da dört yerde geçen "*el-Beyte'l-Harem*" terkibi de Kâbe'nin dokunulmaz ve güvenli bir yer oluşuna işaret eder.³⁶⁰ *Âl-i İmran Sûresi* 96. âyette ise Kâbe'nin âlemlere bereket ve hidâyet (yol gösterici) olduğu belirtilmektedir.

³⁵⁵ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, *Beled* 90/1; *Tin* 95/3.

³⁵⁶ Ahmet Önkal vd. *Hz. Peygamberin İzinde*, DİB yay. Ankara 2015, s. 22.

³⁵⁷ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, *En'am* 6/92.

³⁵⁸ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, *Bakara* 2/125; *Hac* 22/26.

³⁵⁹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, *Bakara* 2/191, 217; *Tevbe* 9/19, 28; *Hac* 22/25, *Fetih* 48/25.

³⁶⁰ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, *Mâide* 5/2, 97; *Enfal* 8/34; *İbrahim* 14/37.

Bu kutsal şehir Mekke’de Allah’ın nişanları (*şeaîr*) vardır, bunlara da Allah’ın özel değer atfetmesi sebebiyle saygı gösterilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda *Mâide Sûresi* 2. âyette, *Hac Sûresi* 30. ve 32. âyetlerde Allah’ın hükümlerine, emir ve yasaklarına saygı gösterilmesi istenmektedir. Emin ve güvenilir şehir Mekke’de, oraya giren ve orada yaşayanların can ve mal güvenliği teminat altındadır. Açık saldırı olmadığı sürece düşmana silah çekilmez, savaş yapılmaz. Mekke’nin harem bölge olması bunu gerektirir.

1.2. Mekke’de Vahyin Muhatapları

Mekke’deki idarî, siyasî ve sosyal yapının temelinde kutsal değerler yer alıyor, orada hayat, kutsal değerlere göre tanzim ediliyordu. Mekke toplumu, kitaplı olmasa da yine menşei ilâhî olan, yüzyıllardır rivâyet yoluyla tevarüs edilen, merkezinde Allah inancının ve kutsal mekânların olduğu hurafelerle karışık dînî bir hayat yaşamaktaydı.

Tarihi süreçte putperest (paganist) bir toplum haline gelen Mekkeliler, kutsallık atfettikleri putları Kâbe’ye ve kutsal yerlere koymuşlardı. Mekke civarında yaşayan kabilelerin putları da Kâbe ile aidiyet bağı oluşması için temsilen oraya konulmuştu. Böylece putlar Mekke toplumunun ve civar kabilelerin varlık sebebi ve ortak paydası haline gelmişti. Çalışmamızın giriş kısmında da ele aldığımız gibi, kutsal beldenin sâkini olmak, Mekke’ye gelen hacılara hizmet etmek, Mekkelilerin hem geçim kaynağı hem de iftihar vesilesi idi.

Arap Yarımadası’nda ve Mekke’de çöl şartlarının bir gereği olarak güçlü bir devlet yapısı yoktu. Her kabilenin varlığını koruması, kendi içinde kan bağına dayalı güçlü bir dayanışmaya, dış saldırılara karşı da cesur ve savaşçı olmalarına bağlı idi. Bir olayda haksız da olsa kendi kabilesinden olanın tarafını tutarlardı. Bu durum İziutsu’nun tespitine göre Mekke döneminde bir ölçüde Hz. Peygamber’in de işine yaramış, Ebu Talip ve Haşim Oğulları’dan bir kısmı inanmasalar da ona destek olmuştu. Câhiliye Dönemi Arapları; dayanışma, dürüstlük, cesaret, cömertlik vefa vd. İslâm’ın da değer verdiği insanî erdemleri bilen ve kendi içinde yaşayan kimselerdi fakat bu erdemler kabilenin içinde kalıyordu. Kabileyi ve kabileciliği aşan bir iyilik anlayışları yoktu. Hz. Peygamber, inanca dayalı bir kardeşlik dayanışmasının temelini atmış, inanç

bağının kan bağından üstün olduğunu bildirmiş, insanî erdemlerin yaşanmasında ilkesel davranmalarını istemiş ve insanî erdemlerin tahakkukunu evrensel boyuta taşımıştır.³⁶¹

Mîlâdî 610 yılından itibaren Hz. Peygamber, tebliğ etmeye başladığı vahiyle birlikte Arap toplumunun İslâm'ın ruhuna aykırı olan geleneksel kabileci anlayışını, hayata bakışını, kutsal algısını tamamen değiştirmeye çalıştı. Bunun sonucu olarak da Hz. Peygamber ile Mekke'nin yerleşik düzeninde söz sahibi olanlar arasında başlangıçta gerilim ve ardından çatışma yaşanması kaçınılmazdı. Zira Hz. Peygamber'e iman etmeleri halinde, kan bağı ile elde ettikleri dayanışmanın kaybolacağını, inanç bağının bunu temin edemeyeceğini sanıyorlardı ayrıca onlara imtiyaz sağlayan kutsal yerlerin hâmilîği ve geçim vasıtası olan hac gelirleri Allah'ın Elçisi'mim sevk ve idaresinde olacaktı. Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı statükoyu savunmak için ileri sürdükleri argümanları görünüşte onunki gibi kutsaldı ve değerliydi. Kâbe'ye ve hacılara hizmet, zaten yapa geldikleri işlerdendi, ayrıca kutsal saydıkları çok sayıda putları da vardı. Arap toplumuna, özellikle de Kureyş kabilesine göre böylesine saygın hizmetleri ancak kabilenin itibarlı sayılan kimseleri sahiplenebilirdi. Kendileri sözüm ona saygın ve güçlü bir konumda iken Mekke'nin dînî hayatını, din ile ilgili işlerin sevk ve idaresini, bu alandaki bütün imkân ve yetkilerini bir yetime devretmeleri onlar açısından olacak iş değildi. Bu sebeple Mekke'de Hz. Peygamber ve ona iman eden müslümanlarla şehrin müşrik toplumu arasında başlangıçtan itibaren giderek artan gerilimli bir ortam oluştu.

Müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı çıkma sebeplerinin başında geleneksel dînî inanç ve yaşantılarını koruma çabası geliyordu. Onlar, kökeni Hz. İbrahim'e kadar dayanan dînî yaşantılarının değişikliğe uğramasından kaygı duyuyorlardı, oysa kendileri Hz. İbrahim'in dini üzerinde birçok değişiklik yapmıştı. Kur'an'da müşriklerin, ilâhî davete direnç göstermeleri ile ilgili şöyle buyruluyor: *“Onlara Allah'ın indirdiğine ve Elçisine gelin denildiği zaman ‘Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter’ derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?”*³⁶²

³⁶¹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay. 2. Baskı, İstanbul 1991, s.88, 90, 126.

³⁶² *Kur'an-ı Kerim*, Mâide 5/104.

Müşriklerin, Mekke ve Kâbe'nin değeri konusunda en ufak bir tereddütleri olmasa da burada yapılan ibadetlerin şekline, hacla ilgili ritüellere ve hacılara götürülecek hizmetlere kendilerinden kattıkları hurafeler Hz. Peygamber tarafından eleştirildi. Bu konuda gelen vahiyler bu ortamı aslına döndürme amacına mâtuf idi. Mekke'nin ve Kâbe'nin kutsallığına, hac ile ilgili işlere, bu hususta müşriklerin yaklaşımlarına işaret eden âyetleri, yukarıda kısaca değindiğimiz nüzul ortamını ve sosyo-psikolojik yapıyı nazarı itibara alarak incelediğimizde hacla ilgili âyetler daha anlaşılır hale gelecektir.

Müşrikler, yüzyıllardır söz sahibi oldukları Kâbe ve hac hizmetleri ile ilgili olarak geleneksel inanç ve yaklaşımlarını Hz. Peygamber'in risaletinin başlamasından sonra da sürdürmüşler, kendi inanç esaslarına muhalif gördükleri mü'minleri de Mekke'nin fethine kadar Kâbe'yi *tavaf* etmekten zaman zaman alıkoymuşlardır. Allah, müşriklerin bu haksız ve yersiz tutumuna Mekkî ve Medenî birçok âyette temas etmiştir.³⁶³

Müşriklerin de Mekke'yi kutsal bir şehir olarak benimsemeleri ve sahiplenmeleri sebebiyle Mekke, müslümanlarla müşrikler arasında paylaşılabilen ortak bir değerdir. İslam geldikten sonra müşriklerin, aynı zamanda ana yurtları olan Mekke'de yaşamaya devam edebilmeleri ve bu yerlere hizmet etme onurunu taşıyabilmelerinin tek bir şartı vardı: Müslüman olmak ve aslına dönmek. Mekkelilerden bir kısmı Hz. Peygamber'in tebliğ sürecinde hidayet yolunu tercih ederek müslüman olmuş, birçoğu da Mekke'nin fethine kadar geleneksel inançlarıyla yaşamaya devam etmiştir.

Mekkelilerden müslüman olmayanların ya da İslâm'ı tam olarak özümseyememiş olanların geleneksel dînî yaşantıları hicretin IX. yılında *Tevbe Sûresi* ile bildirilen ültümatoma kadar devam etti. Hz. Ebu Bekir'in hac emirliği esnasında Hz. Ali tarafından duyurulan ültümatomla müşriklere dört ay daha süre verilmiş, ardından Mekke, şirke dair her ne varsa bütün unsurlardan temizlenmiştir.

Özetle belirtmek gerekirse, Mekke'de Hz. İbrahim'den miras kalan dini öğreti ve hayata, tarihi süreçte birçok batıl inanış ve hurafe karıştırılmış, bu durum Hz. Peygamber'in risaletinin başlamasından sonra da Mekke'nin fethine, hatta hicretin IX. yılına kadar devam etmiştir. Hz. Peygamber'in, istemeyerek de olsa ana yurdunu terk

³⁶³ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/217; Fetih 48/25.

ederek yeni vatan araması, son tahlilde hem ümmetin ortak vatanını şirkten arındırmak için güç oluşturma, hem de yeni tesis edilen yerlerle “*ümmü’l-kura*”nın stratejik konumunu tahkim etme hedefine yönelik idi.

1.3. Medine’de Vahyin Muhatapları

Çalışmamızda ele aldığımız haccın *ahkâm* ve *menâsikine* dair âyetlerin Medine’de, kutsal yerlerle ilgili âyetlerin ise daha çok Mekke’de nazil olduğu görülmektedir. Mekke’de vahyin muhatabı, Hz. Peygamber, Müslümanlar ve müşrikler idi. Medine’de ise vahyin muhatabı, Hz. Peygamber, müslümanlar, münafıklar ve yahudilerdir. Medenî sûrelerde müşriklerin inanç ve yaşantılarını eleştiren âyetler az da olsa mevcuttur. Medine Dönemi’nde ortamın da elverişli olması hasebiyle, İslâm’ın sosyal hayata ilişkin hükümleri teşri kılındı ve uygulamaya konuldu.³⁶⁴

Medine’nin sâkinleri Evs ve Hazreç kabilesinden olan Araplardan ve Beni Nadir, Beni Kureyza ve Beni Kaynuka kabilelerinden olan Yahudilerden oluşuyordu. Akabe biatlarından sonra Medine’de İslâm dini hızla yayılmış, Evs ve Hazreç kabilesinin çoğu müslüman olmuştu.

Hicretten önce Medine’de de kaos hakimdi. Evs ve Hazreç kabileleri arasında süre gelen kan davası sebebiyle Medine yaşanmaz hale gelmişti. İslâm’ın Medine’de yayılması ve Hz. Peygamber’in buraya hicreti, Medineli Araplar için adeta bir can simidi oldu.³⁶⁵

Medineli Araplar da Mekkeli Araplar gibi müşrik bir toplum idi, onlar da Mekke’ye ve Kâbe’ye saygı duyuyor, umre ve hac için Mekke’ye gidiyorlar, putları *Menat* için ihrama giriyorlardı fakat Mekkeliler gibi kutsal yerleri sahiplenme ve temsil etme konumunda değillerdi. Aksine değer verdikleri beldenin yeni davetçileri onların hayatına anlam katacak güzel şeyler söylüyordu. Bu sosyolojik olgunun da etkisi ile Medineli Arapların Müslüman olması hiç de zor olmadı.

³⁶⁴ Bkz. Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Neş. İstanbul 1987, I,42-44.

³⁶⁵ Nebi Bozkurt, M: Sabri Küçükaşçı, “Medine”, DİA, TDV yay. Ankara 2003, C.28, s. 305-311; Ahmet Önkal vd., *Hz. Peygamberin İzinde*, s. 78-79.

Öte yandan Medine'nin diğer sakinleri olan Yahudiler kitaplı bir toplum idi, Hz. Musa'ya ve Onun getirdiği Tevrat'a inanıyorlardı. Hz. Peygamber'in kullandığı din diline, vahiy ve Cebrail kavramlarına hiç de yabancı değillerdi. Medine Dönemi'nde nazil olan sûre ve âyetlerde Hz. Musa, Tevrat, tarihte kalan yahudilerin iyi ve kötü hallerine dair verilen örneklere aşına olmalarına rağmen Medine Yahudilerinin çoğunluğu İslâm'ı benimsemediler, Yahudilerin önde gelen liderleri ve din bilgileri, Hz. Peygamber ile teolojik tartışmalara girerek geleneksel inançlarını savunmayı tercih ettiler. Yahudiler, Müslümanlara açıkça muhalefet etmelerine rağmen sıcak çatışmaya girmekten sakındılar, öte yandan münafıkları ve müşrikleri destekleyerek müslümanları zor durumda bırakacak hamleler yapmaya çalıştılar.³⁶⁶

Medine'de vahyin muhatabı olan, yer yer Medenî sûre ve âyetlere konu olan bir diğer sosyal grup da münafıklar idi. Evs ve Hazreç kabilesinden sayıları 300 civarında olduğu tahmin edilen münafıklar, Yahudilerin de cesaretlendirmesi ile onlara nispeten daha korkak ve sinsice faaliyetlerini yürütüyorlar, dedikodu yaparak Müslümanları itibarsızlaştırma politikası güdüyorlardı. Münafıkların hainlikleri, Uhud savaşına hazırlık aşaması gibi kritik anlarda gün yüzüne çıkıyordu. Münafıkların, Yahudilerle dayanışma hali, yer yer can sıkıcı işlere yol açsa da tarihi sonuçlar doğuracak mahiyette değildi.³⁶⁷

Hız. Peygamber, Medine'de öncelikle dînî hayatın merkezi, dinin ve toplumun kurumsal temeli olan bir mescid inşa ettirdi (Mescid-i Nebevi). Hicretten sonra Evs ve Hazreç kabileleri birbirleri ile din kardeşi olarak kolayca kaynaştılar, Hz. Peygamber, her Medineli müslüman ile Mekkeli muhaciri kardeş yaparak, hem kısa vadede muhacirlerin barınma sorununu çözdü, hem de orta ve uzun vadede insanlığa örnek olacak bir dayanışmanın ve ümmet modelinin temelini atmış oldu. ³⁶⁸

Medine'de nâzil olan hac âyetleri topluca ele alındığında şunlar söylenebilir:

³⁶⁶ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev. Mehmet Yolcu, Yarıncı yay. 6. Baskı, İstanbul 2015, C.2, s. 352-369.

³⁶⁷ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Âl-i İmran 3/156, 157,166, 167, 168; Tevbe 9/56, 57.

³⁶⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C.1, s. 190-192; Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sire*, Tec. Ali Nar, Orhan Aktepe, Gonca yay. İstanbul 1986, s. 201-204; Neni Bozkurt, M.Sabri Küçükbaşçı, "Medine", DİA, TDV yay. Ankara 2003, C.28, s. 306-307.

Haccın vücubiyeti, *Âl-i İmran Sûresi* 97. âyetle sabit olmuştur. Haccın *menâsikine* dair hükümlerden bir kısmı *Bakara Sûresi*'ndedir ve en fazla hac âyeti bu sûrede yer almaktadır. *Mescid-i Haram* terkibi, ilk Medenî sûre olan *Bakara Sûresi*'nin 191 ve 217. âyetlerinde zikredilmiş, daha sonra da ikinci Medenî sûre olan *Enfal Sûresi* 34. âyette, nüzul itibarı ile 109. Medenî sûre olan *Fetih Sûresi*'nde ve son nâzil olan sûrelerden *Tevbe Sûresi*'nin 19. ve 28. âyetlerinde tekrarlanmıştır. *Fetih* ve *Tevbe* Sûrelerinde kutsal yerlerle ilgili müşriklere uyarılar yer alır. Kur'ân'da Kâbe için kullanılan "*el-Beyte'l-Haram*" terkibi ve hacda yasak davranışlar, son inen sûrelerden olan *Mâide Sûresi* 2. ve 97. âyetlerde geçmektedir. Bu veriler bize Kâbe, Mekke ve civarı ile ilgili âyetlerin Mekkî ve Medenî sûrelerde bütünlük içinde işlendiğini gösteriyor.

1.4. Hac Âyetlerinin Kronolojik Tahlili

Hac ibadeti, hac ayları, haram aylar, hac yapılan yerler ve bu yerlerin önemine dair Kur'ân'da 67 âyet bulunmaktadır. Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki namaz, oruç ve zekât ibadetlerinde olduğu gibi hac ibadetinin de bütün *ahkâm* ve *menâsiki* ayrıntılı bir şekilde Kur'an'da yer almaz. Zira Kur'an bir hac rehberi değil bir tezkir (hatırlatma) kitabıdır. Diğer ibadetlerde olduğu gibi hac ibadetinin *ahkâmı* ve *menâsiki*ne dair Kur'an'da bazı hükümler olsa da tam olarak ne şekilde tatbik edileceği Hz. Peygamber tarafından uygulamalı olarak gösterilmiştir.

Çalışmamızın bu bölümünde hac âyetlerinin nüzul dönemini ve mümkünse yılını karineler yolu ile tespit etmeye çalışacağız. Fakat âyetlerin iniş dönemi ve yılını tam olarak tespit etmek bir yana farklı rivâyetler sebebi ile bazı sûrelerin nüzul dönemini dahi tespit etmek tam olarak mümkün olamamaktadır. Hac âyetlerinin en çok yer aldığı *Bakara* ve *Âl-i İmran* sûrelerinin nüzulü Medine Dönemi'nde on yıla yakın bir sürede tamamlanmıştır. Bu sebeple nüzûlü birkaç yıla yayılan bu sûrelerin âyetleri hakkında kesin olarak şu zamanda inmiştir demek pek mümkün olamamakta, ancak karineler ve rivâyetlerin ışığında yaklaşık bir kanaat hâsıl olmaktadır.

Sûre ve âyetlerin kronolojisini çalışırken doğal olarak öncelikle sebab-i nüzûle (âyetin iniş sebebi) bakmamız gerekiyor ancak tefsirlerde bir âyetle ilgili birkaç sebab-i

nüzûl anlatıldığı gibi bir sebab-i nüzûl birkaç âyet için de söz konusu olabiliyor. Kur'an'da hakkında hiçbir nüzûl sebebi rivâyet edilmeyen çok sayıda âyet ve sûre de mevcuttur. Bu durumda yaşayan canlılar ve âyetin manası nüzul sebebi kabul edilir.³⁶⁹

Sûre ve âyetlerin kronolojisini tespit çalışmasında başvurulacak diğer bir yol da anlamdan yola çıkarak yapılabilecek tespitlerdir. Bu da son tahlilde araştırmacının kişisel çaba ve kanaati ile yapıldığından öznel bir değerlendirme olur ve isabetli olması halinde en fazla diğer isabetli yorumlar kadar bir değer ifade eder.

Bu konuda diğer bir zorluk da Mekkî sûrelerin içinde Medenî, Medenî sûrelerin içinde de Mekkî âyetlerin bulunmasıdır.³⁷⁰

Hac âyetlerinin kronolojini; âyetlerin iniş dönemiyle ilgili rivâyetlere en çok yer veren İzzet Derveze'nin (ö. 1404/1984) *et-Tefsiru'l- Hadis*, Kurtubî'nin (ö.671/1272) *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Suyûtî'nin (ö.910/1505) *el-Itkan*, Fahreddin Razî'nin (ö.606/1210) *Mefatihü'l-Ğayb*, Câbirî'nin *Fehmu'l-Kur'an*, M. Ali Sabûnî'nin *es-Saffetü't-Tefâsir* ve Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eserlerinde yer alan âyetlerin sebab-i nüzûlüne dair verilen bilgilerden yararlanarak tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken, âyetlerin iniş sırası ile ilgili rivâyetlerden, muhtevalarından ve bağlamlarından hareketle değerlendirmeler yapacağız.

1.4.1. Hac Âyetlerinden Mekkî Olanlar

Mekkî Sûrelerin nüzûl sırasına ana hatları ile göz atacak olursak şunları söyleyebiliriz:

Mekke'ye yemin edilen sûrelerden *Tin Sûresi* Mekkî'dir, Suyûtî, Derveze ve Meydânî'ye göre 28. *Beled Sûresi* 35. Câbirî'ye göre ise *Tin Sûresi* 26, *Beled Sûresi* 34. sıradadır. “*Bu evin Rabbi*” ifadesinin geçtiği *Kureyş Sûresi* de Mekkî bir sûredir, nüzûl sırası Suyûtî, Derveze ve Meydânî'ye göre 29, Câbirî'ye göre 27'dir. Mekke'nin “*harem*” oluşunu teyit eden âyetler, *Neml* ve *Kasas* sûrelerinde yer almaktadır. Suyûtî,

³⁶⁹ Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulumi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul bty. s. 163; Cemaleddin el-Kasımî, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, Çev. Sezai Özel, İz. Yay. İstanbul 1990, s.25.

³⁷⁰ Celaledin es- Suyûtî, *Muhtasaru el- Itkan fi Ulumi'l-Kur'an*, İhtisar ve Talik: Salahaddin Arkadan, Daru'n-nefais, Beyrut 1987, s. 56; Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, s. 179.

Derveze, Câbirî ve Meydânî'ye göre *Neml Sûresi* 48. *Kasas Sûresi* ise 49. sırada nâzil olan Mekkî sûrelerdir. *Mecid-i Haram* terkibinin geçtiği ilk Mekkî sûre *İsra Sûresi*'dir ve nüzûl itibarı ile Suyûtî, Derveze ve Meydânî'ye göre 50, Câbirî'ye göre 86. sıradadır.

Mekke'nin “şehirlerin anası” olduğunu bildiren âyet de Mekkî olan *En'am Sûresi*'ndedir. Bu sûre, nüzûl sırası itibarı ile Suyûtî ve Derveze'ye göre 55, Câbirî'ye göre ise 54. sûredir.³⁷¹ Allah söz konusu âyette şöyle buyurmuştur: “*Bu (Kur'an), ümmü'l-kura (Mekke) ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz ve kendinden öncekileri doğrulayıcı mübarek bir kitaptır. Ahirete inananlar buna inanırlar ve onlar namazlarına devam ederler.*”³⁷²

Allah, Kur'an'da değer verdiği ve insanların yararına sunduğu varlıklar üzerine yemin eder: Güneşe, aya, geceye, gündüze, Mekke şehrine vd.³⁷³ Mekke'nin Allah tarafından kutsal şehir, harem ve emin belde kılındığı, sadece Mekke sakini müşrikler tarafından değil aynı zamanda Mekke civarında yaşayan kabileler tarafından da bilinmekte ve saygı duyulmaktaydı. Mekke, bir ticaret merkeziydi, Mekkeliler yazın Taif'e, Şam'a, kışın Yemen'e giderek ticaret yaparlardı. O halde onlara düşen putları aracı kılmadan yalnızca Kâbe'nin sahibine (*Rabbe hâzel beyt*) kulluk etmektir.³⁷⁴ Fakat onlar bunu ve bu yerlerin gerçek sahibini hakkı ile takdir edemediler.³⁷⁵

Tefsirlerde *En'am Sûresi*'nin 91. âyetinin başında yer alan “*Allah'ı gereği gibi tanımadılar.*” meâlindeki beyanın Yahudi âlimlerinden Mâlik b. Sayf hakkında nâzil olduğu ve bu âyetin de Medenî olduğu bilgisine yer verilir.³⁷⁶ *En'am Sûresi*'nin tamamının Mekkî olduğu ve bir seferde Mekke'de nazil olduğu tartışmasıdır.³⁷⁷ Dolayısı ile bu âyet de Mekkî olmalıdır. Mekkeliler, Hz. Peygamber'e indirilen vahyin doğru olup olmadığını bazen bilgi bakımından kendilerinden üstün gördükleri yahudilere soruyorlardı. Yahudi bilgin ve lider Mâlik b. Sayf, sırf Hz. Peygamber'e olan haseti ve buğzu sebebiyle kendi peygamberini ve bütün peygamberleri inkâr edercesine

³⁷¹ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis ve Câbirî*, M.Abid *Fehmu'l-Kur'an*'da sûrelerin nüzul sırası, adı geçen tefsirlerin fihristlerinde ve sûre başlarında belirtilmiştir.

³⁷² *Kur'an-ı Kerim*, En'am 6/92.

³⁷³ *Kur'an-ı Kerim*, Şems 91/1-7; Leyl 92/1-2; Duha 94/1-2; Beled 90/1; Tin 95/3.

³⁷⁴ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Kureş 106/1-4.

³⁷⁵ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, En'am 6/91.

³⁷⁶ Razî, *Mefatihü'l-Ğayb*, C.8, s. 79.

³⁷⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.3 s. 197.

“Allah hiçbir beşere bir şey indirmedir.”³⁷⁸ dedi. Böyle bir açıklama kitapsız bir toplum olan müşriklerin de işine geliyor, Hz. Peygamber’e karşı kendilerini savunmak için bir argüman elde etmiş oluyorlardı. “Allah’ı gereği gibi tanımadılar.” beyanı, âyetin siyak ve sibakını göz önüne aldığımızda hem gerçeği çarpıtan yahudi bilgin, hem de yahudiye danışan ve Allah’ın Mekkelilere sunduğu nimetlerin farkında olmayan Mekke’li müşrikler hakkında olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.³⁷⁹

Kutsal belde ve hac ibadetinin yapıldığı yerlerle ilgili Mekke’de nâzil olan âyetlerin, Mekkelilere farkında olmadıkları nimetin gerçek sahibini hatırlatma mahiyetinde olduğu görülüyor. Hz. Peygamber, risaletinin ilk yıllarında müşriklerin de benimsediği kutsal değerlere sahip çıkarak müşrikleri içine düştükleri batıl inanışlardan ve hurafalardan uzaklaştırmaya ve temsil etmekle iftihar ettikleri kutsal geleneğin kökenindeki tevhide döndürmeye çalışmıştır.

İbrahim Sûresi’nin 35 ve 37. âyetleri, haccın sebebi olan Kâbe ve Kâbe’nin bulunduğu şehir Mekke’nin kuruluşu ve ilk sâkinleri hakkında bilgi verir. Mekke Dönemi’nin sonlarına doğru indiği anlaşılan bu sûrede Hz. İbrahim meâlen şöyle diyor: “Hani İbrahim şöyle demişti: ‘Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı puta tapmaktan uzak tut.’”³⁸⁰ “Ey Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem’inin (Kâbe) yanında ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönlünü onlara meyledici kıl, meyvelerden bunlara rızık ver. Umulur ki bu nimetlere şükrederler.”³⁸¹

Hz. İbrahim’in Mekke’ye gelişi, çocuklarını burada bırakması, onlar için dua etmesi olayına ilk olarak *İbrahim Sûresi*’nde temas edilmektedir. Hz. İbrahim’in Kâbe’yi inşası, temiz tutması, haccı ilânı vb. haberlere ise *Hac Sûresi* ve *Bakara Sûresi*’nde değiniliyor. *İbrahim*, *Hac* ve *Bakara* sûrelerinde yer alan bu bağlamdaki bilgiler birbirini tamamlar mahiyetindedir. Suyûtî (ö.910/1505)’nin İbn Abbas’a (ö.67/687) dayandırdığı rivâyete göre *İbrahim Sûresi* Mekke’dir, nüzûl sırası itibarı ile Suyuti’ye göre 70, Derzeze’ye (ö. 1404/1984), Câbirî (ö. 201) ve Meydânî’ye göre 72.

³⁷⁸ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, En’am 6/91.

³⁷⁹ Taberi, *Camiu’l-Beyan*, 11/524; Ebu’l-Al’â Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, Terc. Kurul, İnsan yay. İstanbul 1996, I, 575.

³⁸⁰ *Kur’an-ı Kerim*, İbrahim 14/35.

³⁸¹ *Kur’an-ı Kerim*, İbrahim 14/37.

sûredir.³⁸² Abdurrahman Hasen Habenneke el- Meydânî'nin Mekkî sûrelerle ilgili tespit ettiği nüzûl sırası da aşağı yukarı Câbirî ile aynıdır.³⁸³

Mekke'nin “emin” belde oluşunu teyit eden sûrelerden *Ankebut Sûresi*, Suyûtî, Derveze ve Meydânî'ye göre 85, Câbirî'ye göre 88. sırada nâzil olan Mekkî sûrelerdendir. *Ankebut Sûresi*'nde Allah, müşriklerin basiretsizliğini şöyle eleştiriyor: “Çevrelerindeki insanlar kaçırılırken bizim (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz bir bölge yaptığımızı görmediler mi? Halâ batıla inanıp Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar?”³⁸⁴

Mekke'de sosyal hayat, Hz. İbrahim'in eşi ve çocuğunu buraya bırakması, bu kutsal vâdinin bereketli bir yer olması için dua etmesi, Allah'ın da bu duayı kabul etmesi ile başlamıştır. Mekkeliler de bu durumu çok iyi biliyorlardı, hatta Hz. İbrahim'in dini üzere olduklarına inanıyorlardı. Allah, onların din bakımından Hz. İbrahim ile alakalarının olmadığını şöyle bildirmiştir: “De ki: “Rabbim beni doğru yola iletti. Dosdoğru dine, Allâh'ı birleyen İbrâhim'in dinine. O, ortak koşanlardan değildi.”³⁸⁵ Böylece Mekke'li müşriklere, Hz. İbrahim'in manevi mirasını temsil etme hakkına kendilerinin değil, Hz. Peygamber'in ve ona inananların layık olduğu mesajı veriliyor.

Mekke'de nâzil olan kutsal belde ve hac mekânları ile ilgili âyetlere topluca baktığımızda, Mekke Dönemi'nde Mekkelilerin şirkten, Kâbe'nin de putlardan temizlenmeye çalışıldığı, İslâm'ın merkezi olan Mekke'nin İslâmî hayata ve tevhid üzere yapılacak hacca hazırlandığı söylenebilir.

Mekkî sûrelerde daha çok harem bölgesinin kutsiyeti ve müşriklerin ibadetlerinde ve geleneksel işlerinde bölgenin kutsiyetine yakışmayan uygulamaları, Medenî sûrelerde ise tevhid esaslı hac ibadeti ve onun menâsiki işlenmiştir.

Hac ibadeti ve menasiki ile ilgili âyetler, genellikle *Bakara*, *Al-i İmran*, *Enfal İbrahim* ve *Hac Sûrelerinde* yer almaktadır. Bu sûrelerden *İbrahim Sûresi*'nin Mekkiliği

³⁸² Suyuti, *ed-Dürri'l-Mensur*, Daru Hicr, Mısır, 2003, C.8, s. 486; Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I,15; M.Abid, Câbiri, *Fehmu'l-Kur'an*, Daru'l-Beyda, el-Mağrib, 2008, C.2, s. 232.

³⁸³ Bkz. Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke, *Mearicu't-Tefekkür ve Dakaiku't-Tedebbür*, Daru'l-Kalem, Dımeşk 2000.

³⁸⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Ankebut 29/67.

³⁸⁵ *Kur'an-ı Kerim*, En'am 6/161.

hususunda ihtilaf yoktur. Keza *Bakara*, *Al-i İmran* ve *Enfal* Sûrelerinin Medeniliği de tartışmasızdır ancak *Hac Sûresi* ihtilaflıdır. Sûrelerin nüzûl yeri itibarı ile durumu böyle olmakla birlikte âyetler konusunda çok farklı ve derin ihtilaflar vardır.

Aşağıda Mekkî hac âyetlerinin ve kutsal mekânlarla ilgili âyetlerin kronolojik taplosu sunulmuştur (Tablo:1). Medenî olan hac âyetlerinin ve kutsal mekânlarla ilgili âyetlerin kronolojik taplosuna da ilgili konunun sonunda yer verilecektir (Tablo:2).

Mekke ve Hac ile İlgili Mekkî Âyetlerin Kronolojik Tablosu

SÛRE	ÂYET/LER	DÖNEMİ	KONUSU	KAYNAĞI
Tin Sûresi Nüzul Sırası: 28	3	Mekki	Mekke'ye yemin	Derveze (II,163), Kurtubî (XX,75), Râzî,(XXX,8), Sabunî (III,577) Suyûtî, (XV, 506)
Kureyş Sûresi, Nüzul Sırası: 29	3	Mekki	Kâbe, evin sahibi: Allah	Suyûtî (15,669), Derveze (II,167), Râzî, (XXX,103)
Beled Sûresi Nüzul Sırası: 35	1-2	Mekki	Mekke'ye yemin	Derveze (II,253), Kurtubî (XX,40), Sabuni (III,560), Râzî (XXX,180)
Araf Sûresi, Nüzul Sırası: 39	26, 27, 28, 31, 32	Mekkî	Kâbe'yi çıplak tavaf etmekten men	Derveze (II, 369) Ateş,(III,3 09) Râzî, (XIVI 16)
Neml Sûresi Nüzul Sırası: 48	91	Mekkî	Mekke-Harem	Suyutî, (XI, 420), Derveze (III, 305), Kurtubî (XIII,163), Râzî, (XXIV, 222)
Kasas Sûresi Nüzul Sırası 49	57	Mekkî	Mekke- Harem	Suyutî (II,495), Kurtubî (XIII, 198), Râzî (XXV,3)
İsra Sûresi, Nüzul Sırası: 50	1	Mekki	Mescid-i Haram	Suyutî (IX, 139), Râzî (XX,146), Derveze (III, 351)
En'am Sûresi, Nüzul Sırası: 55	92	Mekkî	Şehirlerin anası Ümmü'l-Kura	Suyuti ,(VI,130), Râzî (XIII,85), Kurtubî (VII, 27), Derveze IV, 63),
İbrahim Sûresi, Nüzul Sırası: 72	35, 37	Mekkî	Hz. İbrahim'in Duası,	Derveze (V, 239), Câbirî'ye göre 72, Suyuî'ye göre 70. sûredir. (VIII,486)
Ankebut Sûresi Nüzul Sırası: 85	67	Mekkî	Güvenli şehre yemin	Suyutî (11, 571), Derveze (V, 504), Râzî (XXV,94)

Tablo 1: Mekkî Âyetler

1.4.2. Hac Âyetlerinden Medenî Olanlar

Hicretten sonra (m. 622) Medine’de nâzil olan âyet ve sûreler Medenî olarak adlandırılır. Mekke’nin fethinden sonra ve Veda Haccı esnasında Mekke’de nâzil olan âyet ve sûreler de Medenî sûre kabul edilir. Uzun sûreler, uzun âyetli sûreler, münafıkların, yahudilerin eleştirildiği sûreler, içinde “*Ey iman edenler*” (*Ya eyyühellezine ameneu*) hitabı ile başlayan âyetlerin yer aldığı sûreler Medenîdir. Ahkâm âyetleri, hudud ve feraize dair âyetler de Medenî sûrelerde yer alır.³⁸⁶

1.4.2.1 Bakara Sûresi’ndeki Hac Âyetlerinin Tahlili:

Bakara Sûresi’nde hacla ilgili toplam 17 âyetin alt konularına topluca baktığımızda, haccın ahkâm ve menâsikinin 158, 189, 196, 197,198, 199, 200, 203. âyetlerde, Kâbe’nin toplanma ve güven yeri olduğu, Mescid-i Haram’a hizmet ve Hz. İbrahim’in bu yerlere duasının 124, 125,126. âyetlerde, Kâbe’nin inşası 127, Kâbe’nin kible oluşu 144, 149,150. âyetlerde yer aldığı görülür. Mescid-i Haram’da savaş yasağına 191. ve 192. âyetlerde, Mescid-i Haram’dan alıkoymanın vebaline ise 217. âyette değinilir. *Bakara Sûresi* ulemanın ekserisine göre Medine’de nâzil olan ilk sûredir, nüzûl sırası itibarı ile Suyuti’ye ve Meydani’ye göre göre 87, Derveze’ye göre 92, Câbiri’ye göre 91. sûredir, ancak sûrenin tamamlanması on seneye yakın sürmüştür.³⁸⁷ Kur’ân’ın son inen âyeti olduğu rivâyet edilen 281. âyet, veda haccı sırasında Mina’da nâzil olmuştur.³⁸⁸ Söz konusu âyet meâlen şöyledir: “*Allah’a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının.*”³⁸⁹

Bakara Sûresi 124,125, 127,127 ve 128. âyetlerde Allah’ın Hz. İbrahim’i insanlara önder yapacağı va’di, Kâbe’nin Allah tarafından ibadet merkezi yapıldığı, Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail ile yapmış olduğu Kâbe inşasını kabul buyurması, buranın emin belde olması ve neslinden Allah’a kulluk eden bir ümmet çıkarması için dua

³⁸⁶ Suyuti, *el-Itkan*, C.1, s. 35.

³⁸⁷ Deveze, *et-Tefsiru’l-Hadis*, C.5, s. 212; Mesut Okumuş, *Kur’an’ın Kronolojik Okunuşu*, Araştırma yay. Ankara, 2009, s. 270, Ateş, *Yüce Kuran’ın Çağdaş Tefsiri*, C.5, s. 5.

³⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, C.2, s.2; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, C.1, s. 85.

³⁸⁹ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/281.

etmesi hususlarına değiniliyor. Bu âyet grubundan önce *Bakara Sûresi* 109. âyetten itibaren genelde ehl-i kitap, özelde ise yahudilerin mevcut durumları ve İslâm'a yaklaşımları söz konusu ediliyor. Yahudilerin inanç, yaşam ve müslümanlara karşı tavırları ile ilgili değerlendirmeler Kâbe'nin İslâm'ın kiblesi olarak tayin edildiğini haber veren *Bakara Sûresi* 144, 149 ve 150. âyete kadar devam ediyor. Bu sûrenin 109. âyetinden 150. âyetine kadar toplam 42 âyeti bir bütün olarak ele aldığımızda ve 124 ila 128. âyetlerde söz konusu olan Hz. İbrahim'e Allah'ın va'di, Kâbe'nin kutsiyeti, toplanma yeri ve burada yapılacak ibadetlerle ilgili bilgileri siyak ve sibakı ile birlikte değerlendirdiğimizde kutsal yerlerin ve değerlerin asıl sahibinin kim olduğu ve bunu temsile en fazla kimin layık olduğu hususunda İsrailoğullarına bir cevap verildiğini söylemek mümkün olmaktadır.³⁹⁰

Mekkeli müşrikler gibi Yahudiler de Hz. İbrahim'in soyundan geldiklerini ve onun mavevî mirasçısı olduklarını iddia ediyorlardı. Allah, İbrahim (a.s)'ın yolundan gidenlere liderlik vermişti. Hicazlı ve Adnanlı Araplar da, İsrailoğulları da Hz. İbrahim'in soyundandır. İsrailoğulları haktan saptıkları için imamet (liderlik) ve risalet Hz. Muhammed (s.a.s)'a geçmiştir.³⁹¹ Bu âyetler aynı zamanda yakında açıklanacak olan yeni kiblenin dînî ve tarihî meşruiyetini temellendiriyor. *Bakara Sûresi*'nin “*Doğu da Allah'ındır, Batı da. Nereye dönerseniz dönün Allah'ın zatı oradadır.*” meâlindeki 115. âyeti ve Kâbe'nin İslâm'daki önemine işaret eden yukarıda bahsi geçen âyetler, aynı zamanda insanları kiblenin Mescid-i Aksa'dan Kâbe'ye çevrilmesi olayına hazırlamıştır.³⁹²

Hz. Peygamber, hicretten sonra 16 ya da 17 ay Kudüs'e *Mescid-i Aksa*'ya yönelerek namaz kılmıştı.³⁹³ Yahudiler bu durumu kendi haklılıklarına delil sayıyorlar “*O, hem bize muhalefet ediyor, hem de kalkıp kiblemize dönüyor, biz olmasak nereye döneceğini bilmeyecekti.*” diyorlardı. Bu durum ise Hz. Peygamber'i üzüyor, Kâbe'nin kible olmasını arzuluyordu. Kâbe'nin kible olması, onun müşrik Araplar nezdinde de kutsiyeti tartışmasız bir yapı olması, hatta Arapların varlık sebebi olması sebebiyle

³⁹⁰ Deveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s. 238.

³⁹¹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.1, s. 234.

³⁹² İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenzil*, C.2, s. 26.

³⁹³ Buhârî, *es-Sahih*, “Salât”, 31.

birleştirici bir unsur olabilirdi.³⁹⁴ Müslümanlarla müşrik Araplar arasında ortak değer konumundaki Kâbe'nin kible olması, onlarla yakınlık kurmak ve iletişim kanallarını açık tutmak için yeni bir stratejik hedef olacaktı. *Bakara Sûresi*'nin 144, 149 ve 150. âyetleri, Kâbe'nin Allah tarafından Müslümanların kiblesi olarak tayin ve tespit edildiğini haber vermiştir: “(Ey Muhammed), Biz senin yüzünü göğre doğru çevirmekte olduğunu görüyoruz. Şimdi seni memnun olacağın bir kibleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Harama çevir. (Ey Müslümanlar) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Kitap verilenler, onun Rabbinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Allah onların yapmakta olduğundan habersiz değildir.”³⁹⁵

Kâbe'nin kible oluşunu haber veren âyetlerin hem öncesinde hem de sonrasında yahudilerin tutumlarından bahsedilmektedir. Böylece Allah, Kâbe'nin *Mescid-i Aksa*'dan kendi katında daha önemli olduğunu, *Bakara Sûresi*'nin 125. âyetinde Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından kendi emri doğrultusunda inşa edildiğini haber vererek ve Kâbe'nin önemini böylesine önemli tarihî bir gerekçeye dayandırarak açıklamaktadır.³⁹⁶

Kıblenin Kâbe'ye dönüştürüldüğüne dair gelen vahiy, Hz. Peygamber Medine'de *Beni Selem* mescidinde namaz kılariken Recep Ayı'nın ortalarında bir Pazartesi günü öğle ya da ikinci vaktinde namaz kıldırırken nâzil olmuştu. Bunun üzerine Hz. Peygamber namazın iki rekâtını *Mescid-i Aksa*'ya, iki rekâtını ise Kâbe'ye yönelerek kıldırmıştır.

Kible'nin tahvili ve Kâbe olarak tespiti, hicretten 16 veya 17 ay sonra hicretin II. yılında gerçekleşmiştir.³⁹⁷ Buna göre *Bakara Sûresi*'nin 109-150 âyetlerini konu bütünlüğü içinde ele alırsak, Kâbe ve buraların önemine dair 124-128. âyetlerin ve Kâbe'nin kible olarak tahvil ve tespitine dair 144, 149 ve 150. âyetlerin hicretin II. yılında nazil olduğunu söyleyebiliriz. Hak dinin temsili ve hak dine en yakın ve en layık olanın kim olduğu hususunda Yahudilerle yapılan tartışmalara istinaden *Bakara Sûresi*'nin 109. âyetinden itibaren yahudilere verilen cevaplar ve yöneltilen eleştirilerin

³⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.4, s. 120-121.

³⁹⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/144, Ayrıca aynı sûrenin 149 ve 150. âyetlerinde de “Yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.” emri tekrarlanmaktadır.

³⁹⁶ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s.252.

³⁹⁷ Buhârî, *es-Sahih*, “Salât”, 31, “Tefsir”, 18; Müslim, *es-Sahih*, “Mesâcid”, 11-12.

akabinde Kâbe'nin kible olarak tayin edilmiş olması, yahudilerin Hz. Peygamber'e karşı kendi haklılıklarını ispat için ileri sürdükleri son delili de ellerinden almış oldu.

Kible, müslümanları ortak bir noktada buluşturma, aynı hedefe yöneltme ve şekil bakımından birlik ve beraberliği sağlama gibi çok önemli dînî ve sosyal fonksiyon icra eder. Kible, tevhidin en belirgin sembolüdür. İbadet için bu kibleye yönelen, İslâm ümmetinin bir üyesi olduğunu da ilân etmiş olur. Hz. Peygamber kiblenin dindeki yerini şöyle beyan etmiştir: *“Kim bizim namazımızı kılar, kiblemize yönelir, kestiğimiz hayvanın etini yerse o, Allah ve Resûlünün güvencesi altındaki müslümandır. Allah'ın verdiği güvenceyi bozmayın.”*³⁹⁸

Bakara Sûresi 217. âyette de *“Mescid-i Haram'ı ziyarete mani olma”*, haram aylarda savaşmak, Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek gibi büyük günahlar arasında sayılıyor. Hz. Peygamber, Abdullah b. Cahş komutasında sekiz kişiyi hicretten onyediy ay sonra gazaya gönderdi. Abdullah b. Cahş, Recep Ayı'na girip girmediklerini tam olarak kestirmeden yolda kaşılaştıkları üç Kureyşli ile çatışmaya girdi, birini öldürdü, ikisini ise esir aldı. Bu durum, Kureyş nezdinde sert eleştirilere yol açtığı gibi, müslümanlardan da bu yapılanın doğru olup olmadığını soranlar oldu.³⁹⁹ Buna göre haram aylarda savaşmanın ve Mescid-i Haram'ı ziyaretten alkoymanın büyük günah olduğunu beyan eden bu âyetin kiblenin tahvili âyetinden hemen sonra inmiş olduğu söylenebilir.

Kur'ân'da Medine Dönemi'nde hac *menâsik*inden bahseden ilk âyetin, Safa ve Merve tepelerinin Allah'ın nişanlarından (*şair*) olduğunu haber veren âyet olduğu anlaşılıyor.⁴⁰⁰ *Bakara Sûresi*'nin 158. âyeti, meâlen şöyledir: *“Şüphesiz Safa ile Merve, Allah'ın nişanlarındandır. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir.”*⁴⁰¹

³⁹⁸ Buhârî, *es-Salim*, “Salât”, 28.

³⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C.6, s. 21; Nasıruddin Ebi Said el-Kâdî Beydavi, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dersaadet, İstanbul bty. C.1, s. 117.

⁴⁰⁰ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s. 269.

⁴⁰¹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/158.

Medineliler, İslâm'dan önce *Menat* adlı putlarının adını zikrederek Safa ile Merve arasında zorlukla *sa'y* yaparlardı. İslâm'dan sonra zaman zaman fırsat bulduka Mekke'ye giderek umre yapan Medine'liler, Safa ve Merve arasında *sa'y* yapmanın Câhiliye Dönemi'ne ait bir gelenek olduğunu düşünerek *sa'y* yapmak istemediler. Bunun üzerine Allah, Safa ve Merve'nin Allah'ın nişanlarından olduğunu belirterek bunu yapmalarında bir sakınca olmadığını bildirdi. Enes b. Mâlik de (89/709) “Biz, ‘*Inne's-Safa ve'l-Mervete'* ayeti nâzil oluncaya kadar Safa ile Merve arasında tavaf yapmayı Câhiliye Dönemi âdeti zannederdik.” demiştir.⁴⁰² Bu âyet hakkında Derveze'nin, hac menâsikiyle ilgili inen ilk âyet olduğu yönündeki tespitini nazarı itibara aldığımızda bahse konu âyetin hicretin III. veya IV. yıllarında nâzil olduğunu söyleyebiliriz.

Haccın menâsikinden bir kısmı, *Bakara Sûresi*'nin 189, 196 ila 203. âyetleri arasında zikredilir. *Bakara Sûresi* 189. âyette hilalin, insanlar ve özellikle hac için bir vakit ölçüsü olduğu bildiriliyor ve ardından müşriklerin hacca karıştırdıkları hurafelerden olan “*hac dönüşü evlere arkadan girme*” uygulamasının yersizliğine temas ediliyor: “*Sana hilâlleri soruyorlar. De ki, onlar insanlar için ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik asla evlere arkalarından gelip gitmeniz değildir, gerçek iyilik Allah'tan korkmanın iyiliğidir. Evlere kapılardan girin, Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.*” Bu âyet bağlamında takva, Fahreddin Râzî (ö.606/1210) tarafından “*Haramları terk etmek ve vâcipleri yerine getirmek*” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁰³

Bakara Sûresi 191. âyette ise “*Mescid-i Haram'da onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın*” ikazı ile Harem Bölgesi'nin dokunulmaz ve güvenilir vasfının korunması isteniyor. *Bakara* 196. âyette ise hac menâsikinden bir kısmı zikredilmektedir: “*Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın. Eğer engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Kurban yerine varıncaya kadar da başlarınızı tıraş etmeyin. İcinizden hastalanan veya başından bir rahatsızlığı bulunan (tıraş olmak zorunda kalan) fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse,*

⁴⁰² Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 80; Abdurrahman b. Ebi Bekir, *es-Suyûtî, ed-Dürri'l-Mensur*, Tahkik: Merkez Hicre, Daru Hicre, Mısır, 2003. C.2, s. 88.

⁴⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.5, s. 137.

kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünde tam on gün oruç tutar. Bu, ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'tan korkun ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin.”⁴⁰⁴

Müfessirlerin çoğunluğu Hz. Peygamber ve beraberindeki yol arkadaşlarının umre yapmak üzere hicretin VI. yılında çıktığı yolculukta Hudeybiye’de müşrikler tarafından engellenmeleri ve geri dönmek durumunda kalmaları üzerine bu âyetin nâzil olduğunu söylerler. Müfessirlere göre bu âyetin başında yer alan “*Tamamlayın (etimmu)*” emri hac ve umreyi farz kılan mutlak bir emir değildir, Hudeybiye’de yarım kalan ziyaretin tamamlanması emredilmektedir.⁴⁰⁵ Fakat İzzet Derzeze (ö.1404/1984) bu âyetin, hacla ilgili bazı hükümlere yer vermesi, geleneksel hacla ilgili bazı hükümlerin iptal edildiği, bazı hükümlerin ise yeni dönemde de geçerli olduğunun vurgulanması dolayısı ile Hudeybiye’den çok önce nâzil olmuş olması gerektiği kanaatindedir ve müfessirlerin bu konudaki rivâyetlerinin sahih hadis kaynaklarında yer almadığını söylemektedir. Derzeze, *Bakara Sûresi* 189. ilâ 203. âyetlerin anlam yönünden bir bütün olması hasebiyle bir defada peş peşe inen âyetler silsilesi olduğunu söyleyebiliriz, demektedir.⁴⁰⁶ Ancak Derzeze’nin bu kanaati pek isabetli görünmüyor. Zira âyette yer alan “*eğer engellenirseniz*” (*fe in uhsirtüm*) ibaresinden sonra “*kolayınıza gelen bir kurban (gönderin)*” emrinin yer alması, âyetin Hudeybiye’de vâki olan engellemeyle ilgili olduğuna işaret ediyor. Hz. Peygamber de bu emre istinaden Hudeybiye’de kurbanını kesmiş ve ihramdan çıkmıştır. Buna göre biz de bu konuda yaptığımız analizler neticesinde *Bakara Sûresi* 189. âyetten itibaren 203. âyete kadar hac fiilleri ile ilgili âyetlerin Hudeybiye musalahasından sonra hicretin VI. ya da VII. yılında nâzil olmasının kuvvetle muhtemel olduğu kanaatine ulaşmış bulunuyoruz.

Konumuz olan âyetteki “*mehil*” kelimesinin “*ism-i zaman*” ya da “*ism-i mekân*” olarak okunması durumuna göre fakihler farklı hükümler çıkarmışlardır. Kelimeyi “*ism-i mekân*” olarak okuyan Ebu Hanife’ye (ö.150/767) göre, engellenen kimsenin kurbanının kesileceği yer harem bölgesidir. Hacdan ya da umreden engellenen kişi,

⁴⁰⁴ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/196.

⁴⁰⁵ Sabûnî, *Ravâiu’l-Beyân fi Tefsiri Âyati’l-Ahkâm*, C.1, s. 242; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C.2, s. 704; Beydavî, *Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil*, C.1, s.110; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, C.1, s. 202; Kurtubî, *el-Cûmiu li Ahkâmi’l-Kuran*, C.2, s. 248. Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, C.1 s. 340.

⁴⁰⁶ Derzeze, *et-Tefsiru’l-Hadis*, C.6, 340,241.

Harem Bölgesi'ne gönderdiği kurban kesilinceye kadar ihramdan çıkamaz. “*Mehil*” kelimesini “*ism-i zaman*” olarak okuyan İmam Şâfi (ö.204/820) ve ona tâbî olanlar, engellenen kimsenin kurban kesme yeri, engellendiği yerdir, kurbanını keser ve ihramdan çıkar, demişlerdir.⁴⁰⁷ Nitekim Hz. Peygamber de Hudeybiye'de engellendiği zaman bulunduğu yerde kurbanını kesmişti. Umre ya da hac için Harem Bölgesi'ne gitmesi engellenen kimsenin kurbanını göndermesi de oldukça zordur. Bu sebeple *muhsarın* engellendiği yerde kurbanını kesmesi yönündeki fetvanın tercih edilmesi, hem sorunun kolayca çözülmesi, hem de Hz. Peygamber'in uygulamasına muvafık olması bakımından daha uygundur.⁴⁰⁸

Bakara Sûresi 197. âyette hac aylarına ve bazı hac yasaklarına işaret ediliyor: “*Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrama girerek) haccı (kendisine) gerekli kılarsa, hac esnasında kadına yaklaşmak, günah işlemek ve kavga etmek yoktur.*” Bu âyette söz konusu olan hac aylarının, hangi aylar olduğu ulema arasında ihtilaf konusu olmuştur. İbn Abbas (ö.67/687), Ebu Hanife (ö.150/767), İmam Şâfi (ö.204/820), Ahmet b. Hanbel (ö. 241/ 855) ve kadim ulemanın ekseriyetine göre âyette işaret edilen belli aylar, *Şevval* ve *Zilkâde* ayları ile *Zilhicce Ayı*'nın ilk on günüdür, İbn Ömer (ö.72/693), Kâtâde (ö.118/735), İmam Mâlik (ö.179/795) ve bir kısım ulemaya göre ise hac ayları *Şevval*, *Zilkâde* ve *Zilhicce Ay*'larının tamamıdır.⁴⁰⁹ Bu döneme “hac mevsimi” denir. Âyetin devamında ihramlıya, kadına yaklaşma, küfürlü konuşma ve tartışma fiillerinin yasak olduğu bildirilmiştir. Böylece hacı adayının ihrama girip hacca niyet ettiği andan itibaren sözlerine, tutum ve davranışlarına ve beşeri ilişkilerine dikkat etmesi gerektiği hatırlatılmıştır.⁴¹⁰ Bu yasaklar, nefsânî duyguları kontrol ederek kişinin bütünü ile Rabbine yönelmesini temin etmeyi amaçlıyor.

Bakara Sûresi 198. âyet, Câhiliye Dönemi'nde konulan hacda ticaret yasağını kaldırılmış, yine bu dönemde Kureyş'in Arafat'a gitmeme geleneği iptal edilerek Müzdelife'ye Allah'ı anmak üzere Arafat'tan akın edilmesi emredilmiştir: “(*Hac*

⁴⁰⁷ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 251-252; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kuran*, C.1, s. 174-176; Cessas, Ebu Bekir Ahmet, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Tahkik: Muhammed Sadık Gamhavi, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1992, C., s. 339-340.

⁴⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.5, s. 161; Sabûnî, *Revâiu'l-Beyan*, C.1, s. 250.

⁴⁰⁹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, C.3, s. 444-447; İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1 s. 187; Tahavâ, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 7.

⁴¹⁰ Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, C.1, s. 313,

mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu aramanızda bir sakınca yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve Onu, size gösterdiği şekilde anın.” Câhiliye Dönemi'nde Kureyş kabilesi ve onların yakın müttefikleri Mekke ehli (*hums ehli*) olmakla imtiyazlı olduklarını düşünüyorlar, bu sebeple harem bölgesi dışında kaldığı için Arafat'a çıkmıyorlar, Müzdelife'ye gitmekle yetiniyorlardı. Âyetin sonunda söz konusu olan sapıklık, Arafat'a gitmeme ve hacda yapılan diğer câhilî gelenekler olmalıdır. Yine Câhiliye Dönemi'nde hac günleri başladığında ticaret yapmak günah sayılırdı. Hac günlerinde ticaret yapanlar için “*Bunlar hacc değil, dac*”⁴¹¹ denilirdi. Müslümanlar da hem eski geleneğin etkisi hem de namazda olduğu gibi ibadet esnasında, ibadet harici işlerle uğraşmanın günah olacağı düşüncesi ile hacda ticaretten imtina etmişlerdi.⁴¹²

Bakara Sûresi 199, 200, 201 ve 202. âyetlerde ise hac ibadetini bitirdikten sonra Allah'ın adının anılması, Kur'an'da usûlü öğretildiği şekilde dua edilmesi isteniyor. *Bakara* 203. âyette geçen “sayılı günler” in ne olduğu âyette belirtilmemiş ancak hadislerde açıklanmıştır. İbn Abbas (ö.67/687), *Hac Sûresi* 28. âyette geçen “belirli günler” den maksadın kurban bayramının birinci günü de dâhil olmak üzere *Zilhicce*'nin ilk on günü, “sayılı günler” in ise hacıların Mina'dan ayrıldıkları bayramın üçüncü gününün sonuna kadarki teşrik günleridir, demiştir.⁴¹³ Geçen rivâyette teşrik günleri, bayramın üçüncü gününün sonuna kadar denilse de bayramın dördüncü günü ikinci vakti de teşrik gününe dâhildir. Bu günler aynı zamanda Mina'da şeytan taşlama günleridir.⁴¹⁴ Hacda şeytan taşlamak ve kurban kesmek Araplar arasında bilinen ve uygulanan bir *menâsik* idi. Ancak Araplar, şeytan taşlamanın sebebini tam olarak bilmiyorlardı. Allah, bunu kendi adının anılmasına vesile kılmıştır.⁴¹⁵

Bakara Sûresi'nin 199. âyetinde Allah'tan mağfiret dilenmesi, 200. âyette ise “*Hac ibadetinizi tamamlayınca babalarınızı andığımız gibi, hatta ondan daha güçlü bir şekilde Allah'ı anın*” hatırlatmaları yapılmaktadır. Müşrikler, hac ibadetini bitirdikten sonra Mina'da toplanarak Allah'tan sadece dünyalık nimetler istiyorlar, “*Ey Rabbimiz,*

⁴¹¹ Dac, rastladığı her şeyi mal edinmeye çalışan kimse anlamına geliyor, *ed-decace* (tavuk) lafzından türemiştir. (Râzî)

⁴¹² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.5, s. 185.

⁴¹³ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 202.

⁴¹⁴ Yazır *Hak Dini Kur'an Dili*, C.2, s. 730.

⁴¹⁵ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s. 359.

bize yağmur yağdır, bol nimet, çok evlat ver.” diye dua ediyordu. Bazıları da birbirlerine karşı nutuk atarak, ataları ile övünüyor, benim atam, fakirleri doyurur, kimsesizleri korur vb. sözlerle üstünlük taşıyorlardı.⁴¹⁶ Müşriklerin bu tutumu söz konusu âyetle eleştirilmiş, Allah katında doğru olan yaklaşım beyan edilmiştir. ⁴¹⁷ Böylece Câhiliye Dönemi’nde Arapların hacdan sonra Mina’da toplanarak babaları ile övünmeleri, kavimlerinin meziyetlerinden bahisle birbirlerine üstünlük taslama mahiyetindeki ırkçı söylemler yasaklanmıştır. Müşriklerin asabiyet odaklı beşeri ilişkilerine karşılık Allah tarafından müslümanlara daha insanî, anlamlı ve kapsamlı bir dua örneği verilmiştir: “Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru, derler.” ⁴¹⁸

1.4.2.2. Enfal Sûresi: Mescid-i Haramı Temsil Etme Hakkı

*Bakara, Âl-i İmran ve Hac Sûrelerinde, Kâbe’nin bânasının Hz. İbrahim olduğu, burada bulunan Makam-ı İbrahim’deki ayak izlerinin Hz. İbrahim’e ait olduğu ve beldenin kutsiyetine dair zikredilen âyetlerin temas ettiği hakikatler, söz konusu âyetlerin muhatabı olan Araplar tarafından çok iyi biliniyordu. Mekkeliler, nerede olduklarının ve neyi temsil ettiklerinin farkında idiler. Onlar kendilerini Mescid-i Haram’ın velisi olarak görüyorlardı bu sebeple de *Beytullah*’ın müsafirlerine hizmette, izzet ve ikramda kusur işlememeye özen gösteriyorlardı. O vakte kadar Kâbe ziyaretleri tam bir özgürlük içinde devam etmişken müşrikler, *Enfal* 34, *Hac* 25 ve *Fetih* 25. âyetlerde de işaret edildiği gibi müslümanlara duydukları kin ve öfke duygusu ile onları Kâbe’yi ziyaretten alıkoymuşlardı.⁴¹⁹ Kanaatimizce müşrikler bu tutumları ile haddi zatında hem asırlardır özenle sürdürdükleri gelenekleri ile ters düşmüşler, hem de kutsal beldelerde bulunma ve burayı temsil etme meşruiyetini *Enfal Sûresi* 34. âyete göre kaybetmişlerdir:*

“Onlar, Mescid-i Haram’ın velileri olmadıkları halde (mü’minleri) oradan geri çevirirken Allah onlara ne diye azab etmeyecek? Oranın gerçek velileri (temsilcileri)

⁴¹⁶ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, C.1 s. 212; Hayreddin Karaman vd. *Kur’an Yolu*, DİB yay. Ankara 2006, C.1, s. 318.

⁴¹⁷ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/200.

⁴¹⁸ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/201.

⁴¹⁹ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed*, C.2, s. 198-199.

*takva sahiplerinden başkası değildir. Fakat onların çoğu bilmez.(34) Onların Beytullah yanındaki namazları ıslık çalmak ve el çırpmaktan başka bir şey değildir.(35)”*⁴²⁰

Tefsirlerde *Enfal Sûresi*'nin *Bakara* ile *Âl-i İmran Sûreleri* arasında Medine'de hicretin ilk yıllarında Bedir savaşından sonra indiği rivâyet edilir.⁴²¹ Fahreddin Râzî (ö.606/1210), Kurtubî (ö.671/1272) ve bazı müfessirlere göre de *Enfal Sûresi* Medenîdir⁴²² ancak 30 ila 36. âyetlerin Mekkî olduğu rivâyet edilmiş olsa da bu rivâyet söz konusu âyetlerin siyak ve sibakı ile uyumlu olması sebebi ile şüpheli bulunmuştur.⁴²³ Üzerinde durduğumuz 34 ve 35. âyetlerin anlamı göz önüne alındığında, en azından söz konusu âyetlerin Hz. Peygamber'in umre için yola çıktığı ve Hudeybiye'de engellendiği hicrî VI. yılda inmiş olabileceğini de söylemek mümkündür.

1.4.2.3. Âl-i İmrân Sûresi: Haccın Farz Kılmışı

Âl-i İmran Sûresi 96. âyette Kâbe'nin ilk ev (mâbed) olduğu haber veriliyor: “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbed), Mekke'deki (Kâbe)'dir.” Hz. Ali'ye, bu âyete istinaden Kâbe'nin dünyadaki ilk ev olup olmadığı sorulmuş, O da “Hayır, Kâbe, insanlar için konulmuş, rahmet ve hidayet kaynağı olan mübarek bir ev olması itibarı ile ilk evdir.” demiştir.⁴²⁴ Kâbe bu vasfı ile sadece ilk ev değil, bir benzeri olmayan eşsiz bir evdir. Devamındaki âyette, Kâbe hakkında kısa bilgi verildikten sonra gücü yetenlerin burayı ziyaret etmesinin Allah'ın kulları üzerindeki hakkı olduğu bildiriliyor:

“Orada apaçık deliller, İbrahim'in makâmı vardır. Oraya giren güvene erer. Yoluna gücü yeten herkesin o evi haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim nankörlük ederse bilsin ki Allah bütün âlemlerden müstağnidir.”

Müfessirlerin çoğunluğuna göre hac ibadeti, *Âl-i İmran Sûresi*'nin 97. âyeti ile farz kılınmıştır Tefsir kaynaklarında *Âl-i İmran Sûresi* 97. âyetin tefsiri bağlamında haccı

⁴²⁰ *Kur'an-ı Kerim*, Enfal 8/34-35.

⁴²¹ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.7, s. 7; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, C.3, s. 115.

⁴²² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.15, s. 117; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.7, s. 229.

⁴²³ Şihabuddin Alûsî, *Tefsiru Rûhu'l-Meânî*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut Bty. C.9, s. 157; Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.7, s. 7-8.

⁴²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C.1, s. 387.

eda etmenin şartları arasında; “*Yoluna güç yetirme*” (*istitaat*) şartı önemli bir yer tutuyor. *İstitâat*, hacca gidip dönünceye kadar yetecek miktarda yiyecek (*zâd*) ve gidip gelmeyi temin edecek bineğe (*râhile*) mâlik olmak, yoluna güç yetirmek şeklinde yorumlanmıştır. Tefsir kaynaklarında hacca giden kişinin geride bıraktığı ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin temel ihtiyaçlarını de yola çıkmadan önce temin etmesi gereğine de temas edilmiştir. Kişi, kendi imkânları ile hacca gider, başkası kendisine hacca gidip gelme masrafını vermiş olsa bunu kabul etmesi gerekmez, hatta kendi çocuğu dahi yol masrafını verse Ebu Hanife (ö.150/767) ve İmam Mâlik’e (ö.179/795) göre kabul etmesi gerekmez, İmam Şâfi’ye göre gerekir, çünkü çocuğu onun bir parçasıdır, onun vermesinde minnet olmaz, der.⁴²⁵

Konumuz olan âyet âlimlerin çoğunluğuna göre hicretin IX. yılında nâzil olmuştur.⁴²⁶ Kurtubî (ö.671/1272), bu âyetin hicrî IX. yılda indiğini haber veren rivâyetlerin daha sahih olduğunu söylemekle birlikte hicrî III. yılda nâzil olduğu yönündeki bir rivâyete de yer verir.⁴²⁷ İbn Âşur (ö.1391/1973) ve Vehbe Zühaylî (ö.1436/2015), bu âyetin hicrî III. yılda indiğini belirtir.⁴²⁸ Ezrakî (ö.224839) de, hicretin IX. yılında hac farz kılınınca Allah Resûlü, Hz. Ebu Bekir’i (ö.13/634) Mekke’ye gönderdi, Ona hac *menâsikini* öğretti, Arafat’ta *vakfe* yapmasını da emretti, rivâyetini nakletmektedir.⁴²⁹

Söz konusu âyetin hicrî III. yılda nâzil olduğu rivâyetlerini doğru kabul ettiğimizde haccın menâsikinden bir kısmını ihtiva eden *Bakara Sûresi*’nin 196. âyetinden önce, hicrî IX. yılda nâzil olduğu yönündeki rivâyetleri esas aldığımızda ise söz konusu âyetten sonra nâzil olduğu ortaya çıkmaktadır. Haccın vücubiyetine delil sayılan *Âl-i İmran Sûresi* 97. âyetin nüzul tarihini ele alan hemen hemen bütün müfessirler, bu konudaki ihtilaflara değinmekte ve net bir tarih vermemektedirler ancak, sûrenin hicri II. veya III. yılda nâzil olmaya başladığı göz önüne alınacak olursa, söz

⁴²⁵ Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.2, s. 308; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, C.2, s. 83.

⁴²⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, C.6, s. 37; İbn Âşur, *et-Tahrir, ve’t-Tenzil*, C.4, s. 21; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, C.4, s. 92.

⁴²⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, C.4, s. 93.

⁴²⁸ İbn Âşur, *et-Tahrir ve’t-Tevir*, IV, 21; Vehbe b. Mustafa, Zühayli, *et-Tefsiru’l-Münir*, Daru’l-Fikri’l-Muasır, Beyrut h.1418, C.4, s. 16.

⁴²⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 269.

konusu âyetin hicretin III yılında Uhud savaşından sonra nâzil olduğunu söyleyen İbn Aşur ve Vehbe Zühayli'nin tespitleri daha makul görünüyor.

Âl-i İmran Sûresi'nde Bedir ve Uhud savaşlarının sonuçlarına değinilmektedir. (122, 123,126,139,140,143,144,149,154, 161,165.173.âyetler) Bedir savaşı hicretin II. Uhud savaşı ise III. yılında gerçekleşmiştir. Buna göre bu sûrenin de hicri II. yıldan itibaren nâzil olduğunu söylemek mümkündür.⁴³⁰

1.4.2.4. Hac Sûresi: Haccın İlânı, Haccın Faydaları ve Kurban

Hac *Sûresi*'nin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu müfessirler arasında tartışmalıdır.⁴³¹ Sûrenin muhtavasına bakıldığında hem Mekkî hem de Medenî sûrelerin özelliklerini taşıdığı görülür. Sûre, daha çok Mekkî sûrelerde görülen “*Ya eyyühennas*” (*Ey insanlar*) hitabı ile başlar, bu hitap sûrede dört defa geçmektedir. Sûrede secde âyeti vardır, bu da Mekkî sûrelere has bir özelliktir. Hac *Sûresi*'nin 17. âyetinin yanısıra 77. âyetinin de secde âyeti olduğu, bu yönü ile iki secdeli bir sûre olarak diğer sûrelerden faziletli olduğu rivâyet edilir.⁴³² Ukbe b.Amir, Hz. Peygamber'e *Hac Sûresi*'nde iki secde mi var? diye sormuş, Allah'ın Elçisi de “*Evet, secde yapmayacak olan bu âyetleri okumasın.*” buyurmuştur.⁴³³

Hac Sûresi'nin adına bakarak bu sûrenin hacca dair bütün ilâhî emirleri ihtiva eden müstakil bir hac *sûresi* olduğu düşünülmemelidir. Bu sûrede hac muhtevalı 14 âyet (25-37. âyetler ve 67. âyet) bulunmaktadır. *Hac Sûresi*'ndeki konumuzla ilgili âyetlere topluca baktığımızda, Kâbe'nin ibadet merkezi kılınması (25), Mescid-i Haram'da yapılacak hizmetler (26), haccın ilân edilmesi (27), haccın faydaları (28), hacca yapılacak hazırlıklar (29) ve hacda kesilecek kurban (34,36) gibi alt konularının söz konusu olduğu görülür.

⁴³⁰ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ani'l-Hakim*, ed- Daru'l-Beyda, Mağrib 2008, C.3, s. 135-136.

⁴³¹ Bedreddin, ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Tahkik, Muhammed Ebu'l- Fadl İbrahim Daru İhyai Kutubi'l-Arabiyeye, Beyrut, 1957, C.1, s. 188.

⁴³² Suyûfî, *ed-Dürri'l-Mensur*, C.10, s. 394.

⁴³³ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Kitâbu Sucudi'l-Kur'an”, 1402; Ebu Davud, söz konusu hadisin isnadının sağlam olmadığını dipnot olarak vermiştir. Türkiye'de basılan ve Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafı İnceleme Kurulu tarafından incelenerek mühürlenmiş mushaf baskılarında *Hac Sûresi* 77. âyetinin secdeli olduğuna dair sayfa kenarında bir işaret bulunmaz. Suudi Arabistan baskılarında ise bu âyetle ilgili secde işaretinin yer aldığı görülür.

Hac Sûresi'nin ilk üç sayfası ve diğer sayfalarda geçen birçok âyet Mekkî sûreleri anımsatmaktadır. Sûrenin 71. âyetinde putlara tapanlar zalim olarak nitelendirilmekte, 73 ve 74. âyetler de ise putların basit ve âciz bir nesne olduğu belirtilmektedir. Bu tema da daha çok Mekkî sûrelerde yer alır. Medine'nin yerlileri olan Evs ve Hazreç kabilelerinin de İslâm'dan önce putperest olduğu göz önüne alınırsa şirke dair eleştirilerin Medine'de de söz konusu olması mümkündür.

Kurtubî (ö.671/1272) ve Râzî (ö.606/1210), *Hac Sûresi* 19. ila 24. âyetlerin Medenî, kalanının Mekkî olduğunu kaydederler.⁴³⁴ Beğavî (ö. 516/1123), İbn Kesir (ö.774/1373), Hazin (ö.741/1341), Zemahşerî (ö.528/1134) de eserlerinde ⁴³⁵ *Hac Sûresi*'nin Mekki olduğunu söylerler. İzzet Derveze (ö.1404/1884) ve M.Abid el-Câbirî (ö.1431/2010), *Hac Sûresi*'nin Mekkî olduğunu fakat içinde Medenî âyetlerin de olduğunu söylemişlerdir.⁴³⁶ Kurtubî, sûrenin Mekki olduğunu belirttiikten sonra cumhura göre sûrenin Mekkî ve Medenî âyetlerden müteşekkil bir sûre olduğunu belirtir ve bu daha doğrudur, der.⁴³⁷

İzzet. Derveze, güvendiğimiz mushafta *Hac Sûresi*'nin Medenî olduğu rivâyet edilir fakat sûrenin ihtiva ettiği âyetler üslup bakımından çoğunlukla Mekkîdir, bununla birlikte bazı âyetlerin Medenî olma ihtimali vardır, der.⁴³⁸ Câbirî de sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşu üzerine yapılan ihtilaflara değinir fakat biz Mekkî olduğu yönündeki rivâyetleri tercih ediyoruz, der. Câbirî (ö.1431/2010), bu sûrenin, Mekke'de inen son sûre olabileceğini hatta hicret esnasında Mekke ile Medine arasında yolda nâzil olmasının da muhtemel olduğunu belirtir.⁴³⁹

⁴³⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.12, s 3; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.23, s 3. (Râzî tefsirinin başlığında sûrenin Medenî olduğu, dipnotta ise Ebu's-Suud'un Fahreddin Râzî tefsirinde *Hac Sûresi*'nin Mekkî olduğunu söylediği kaydediliyor.

⁴³⁵ Ebu Mahmut Beğavî, *Mealimu't-Tenzil*, Daru't-Tayyibe, 1997, byy. C.5, s. 361; Alaeddin,Hazin, *Lübabu't-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, C.3, s. 247; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, C.3, s. 141.

⁴³⁶ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6 s. 8.

⁴³⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.7, s. 3; İbrahim Abdüsselam Edibolu, *Sûretü'l-Hac*, Byy.1995, s.10.

⁴³⁸ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s. 8.

⁴³⁹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, C.2, s. 366.

Öte yandan cihada izin veren âyet (39), kurbanı dair âyetler (34,36,37) Medine Dönemi'ne mahsus hükümlerdir. 77. âyet de “*Ya Eyyühelelzine âmenû*” (Ey İman edenler) hitabı ile başlamaktadır, bu da Medeni sûrelere ait bir özelliktir.

Merdevî'nin İbn Abbas'tan yaptığı rivâyette *Hac Sûresi* Medenî, Mücahid'in İbn Abbas'tan yaptığı rivâyete göre ise Mekkî'dir. İbn Münzir de Katade'den yaptığı rivâyete istinaden sûrenin Medenî olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁰ Suyûtî de *Hac Sûresi*'nin Medenî olduğunu söyleyenlerdendir.⁴⁴¹ Ğaznevî (ö.?) bu çok ilginç bir sûredir, bu sûrede, *Mekkî*, *Medenî*, *Leylî* (Gece inen âyet), *Neharî* (gündüz inen âyet), *Silmî* (barış dönemi), *Harbî* (savaş dönemi), muhkem-müteşabih, nâsih- mensuh âyetler mevcuttur, âyetler muhtelif yerlerde ve zamanlarda nâzil olmuştur, demektedir.⁴⁴²

Hac Sûresi'nin nüzul yeri hakkında yukarıda verdiğimiz onlarca rivâyetten sonra biz de cumhurun görüşü doğrultusunda, sûrenin çok sayıda Mekki âyet ihtiva eden Medenî bir sûre olduğu yönündeki görüşü tercih ediyoruz. Kurban ve cihaddan bahseden âyetler göz önüne alınırsa sûredeki Medenî âyetlerin hicretin ilk yıllarında nâzil olduğu söylenebilir.

Hac Sûresi'nde hac ibadeti ve hac yapılan kutsal yerlerle ilgili âyetlere gelince, 25. âyette, insanlar için eşit buluşma yeri (kıble-mabed) kılınan Mescid-i Haram'dan insanları zulümle alıkoyanlara acıklı bir azap tattırılacağı uyarısı yapılmakta, ardından Hz. İbrahim'in Allah'ın Mescid-i Haramla ilgili talimatları zikredilmektedir:

“*Hani biz İbrahim'e, Kâbe'nin yerini, 'Bana hiçbir şey ortak koşma, evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rukû ve secde edenler için temizle' demiştik.(26), İnsanlar arasında hacca ilan et ki, gerek yaya olarak ve gerekse uzak yollardan yorgun argın develer üzerinde sana gelsinler.(27)*” Haccın ilân edilmesi emrinin Hz. İbrahim'e mi yoksa Hz. Peygamber'e mi verildiği müfessirler arasında tartışılmıştır. Rivâyete göre ilk defa Hz. İbrahim, Allah'ın emrine istinaden Ebu Kubeys dağına çıkararak insanları hacca davet etmiştir. Hasan Basri (ö.109/728), Beydavî ve bazı müfessirler bu hitabın

⁴⁴⁰ Alûsî, *Teġsiru Ruhu'l-Meânî*, C.17, s. 109-110.

⁴⁴¹ Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensur*, C.10, s. 394.

⁴⁴² Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.12, s 3; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, C.3, s. 592; Edibolu *Sûretü'l-Hac*, s.10.

aynı zamanda Hz. Peygamber'e olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴³ Âyetin siyak ve sibakından ilk muhatabın Hz. İbrahim olduğu anlaşılrsa da, aynı emrin Hz. Peygamber'e de tekraren verildiği söylenebilir. Hz. Peygamber veda haccında bu âyetin gereğini yerine getirmiş ve haccı duyurmuştur.⁴⁴⁴

“*Tâ ki, kendileri için bir takım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula ve fakire de yedin.*” (28) Kâbe'nin inşası tamamlandıktan sonra Allah Hz. İbrahim'e, haccı ilân etmesini emretmiştir. Bu ilâhi emre *Hac Sûresi* 27 âyette değinilmiştir. Ardından gelen âyet, “*harf-i cer*” ile başlamakta, adeta önceki âyetin açıklaması sadedinde haccın bir takım faydalarına değinmektedir, fakat bu faydaların neler olduğu âyette açıklanmamıştır. Haccın faydaları, haccın hikmetleri başlığı altında ileride değineceğimiz hususlar, İbn Abbas'tan (ö.67/687) nakledilen bir rivâyette de belirtildiği gibi dünyevî ve uhrevî olarak insanı geliştiren meziyetlerdir. Haccın uhrevî faydaları, Allah'ın rızası ve mağfireti, dünyevî faydaları ise hacının Allah'ın nişânelerini görerek elde ettiği ahlakî ve ticarî bir takım menfaatlerdir.⁴⁴⁵

Hac Sûresi 28. âyetle, Câhiliye Dönemi'nde putlara sunulan kurban etlerinden yeme yasağı kaldırılmış ve kurbanda önemli olanın hüsn-i niyet ve Allah'ın emrine itaat olduğu hususlarına vurgu yapılmıştır. Âyette geçen belirli günler (*eyyam-ı malumat*) Ebu Hanife'ye göre *Zilhicce Ayı*'nın ilk on günüdür.⁴⁴⁶

Hac Sûresi 29. âyette, “*Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Ev'i (Kâbe) tavaf etsinler.*” buyruluyor. Âyette geçen “*tefes*” kelimesine, bazı müfessirler Tirmizî (ö.278/892) hadisine istinaden⁴⁴⁷ *menâsik*, hac menâsikinin tamamı manasını vermişler ancak bu kelime daha çok, hac *menâsikin*in tamamlanmasından sonra tıraş olmak, kirlerden temizlenmek ve elbise giymek

⁴⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.23, s. 29; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, C.3, s. 611.

⁴⁴⁴ Beydavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, C.2, s. 87; Şekânî, *Fethu'l-Kadir*, C.3, s.505; Hasan Tahsin Feyizli, *Fezû'l-Furkan Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Server İletişim, 4. Baskı, İstanbul 2007, s. 334.

⁴⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.5, s. 3398; Mehmet Vehbi Konyalı, *Hülasatu'l-Beyan*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1968, C.9, s. 3531, 3544.

⁴⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C.3, s. 153.

⁴⁴⁷ Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 57.

anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁸ “O Eski Ev’i tavaf etsinler” âyetinde kastedilen *tavaf* ise kurban kesmekle telafi edilemeyen *ifada / ziyaret tavafıdır*.⁴⁴⁹

Hac Sûresi, 33, 34 ve 37. âyetleri, önceki âyetlerle birlikte değerlendirdiğimizde hacda kesilecek kurbanın yararı ve hikmeti, daha genel düşündüğümüzde ise kurban ibadetinin Allah katındaki değerine dair bilgilerle karşılaşırız:

“Onlarda size belli süreye kadar yararlar vardır. Nihayet varacakları yer o Kadim Ev’dir.(33) Biz her ümmete kurban ibadeti koyduk ki, kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine Allah’ın adını ansınlar. İlahınız tek bir İlah’tır, öyleyse O’na teslim olun, Allah’ın emirlerine samimiyetle teslim olanları müjdele.”(34)

Hac Sûresi 34. âyette geçen “*Mensek*” kelimesi, *menâsik* kelimesi ile aynı köktendir. *Mensek*, *nesike* fiilinin mastarıdır, kurban kesmek anlamına gelir, bu kelimeye kurban kesme yeri ve usûlü anlamları da verilmiştir.⁴⁵⁰ *Mensek* kelimesine daha geniş anlamda, kurban kesme yeri, ibadetlerin yapılacağı yer ve hac yapılacak yerler manaları da verilmiştir.⁴⁵¹

Hac Sûresi 37. âyette, kurban ve diğer ibadetlerin özü olan ihlas ve samimiyete vurgu yapılıyor: “Onların ne etleri ne de kanları Allah’a ulaşır. Ona sadece sizin takvanız ulaşır. Sizi hidayete erdirmesinden dolayı, Onu saygı ile anasınız (adını yüceltesiniz). İyileri müjdele.”(37) Câhiliye Dönemi’nde Araplar, kestikleri kurbanları, putlar önündeki sunaklara bırakıyorlar, kanını da Kâbe’nin duvarlarına sürüyorlardı. Allah, bu yapılan işlerin yersizliğine temas ederek, Allah’ın rızasına ancak “takva” ile ulaşılabilceği belirtilmiştir.⁴⁵²

Sûrenin 67. âyetinde ise *menâsikin* îfa edileceği yerlerin belirlendiğinden bahisle; “Biz her ümmete tâbi olduğu bir ibadet yolu tayin ettik. O halde orada ibadetlerinizi yapın.” buyrulmuş fakat bu yerlerin nereler olduğu ayrıntılı bir şekilde açıklanmamıştır.

⁴⁴⁸ Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensur*, C.10 s. 463; Isfahânî, *el-Müfredât*, s.99

⁴⁴⁹ İbn Rüşd, *Bidayetü’l-Müctehid*, C.2, s. 85.

⁴⁵⁰ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.747.

⁴⁵¹ Şevkânî, *Fethu’l-Kadir*, C.3, s. 616.

⁴⁵² Zemahşerî, *el- Keşşâf*, C.3, s. 159; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, C.6, s. 28.

1.4.2.5. Fetih Sûresi: Mescid-i Haramdan Alkoyma

Fetih Sûresi'nin 25. ve 27. âyetlerinde, Hudeybiye'de Hz. Peygamber'in ashâbı ile birlikte umre yapmalarının engellenmesinden bahsedilmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber, rüyasında Kâbe'yi ziyaret ettiğini gördüğünü söylemiş, bunu umre yapabileceği şeklinde yorumlamış, sahabe de bunun mutlaka gerçekleşeceğine inanarak heyecanlanmıştı. Hz. Peygamber ve beraberinde 1400 civarında sahabe umre yapmak üzere yola çıkmışlar, ihrama girmişler, Hudeybiye'ye geldiklerinde ise müşrikler tarafından durdurulmuşlardı.⁴⁵³ Bu olaya *Fetih Sûresi* 25 ve 27. âyetlerde şöyle temas edilmiştir:

“Onlar, inkâr edenler ve sizi Mescid-i Haram'ı ziyaretten ve (ibadet amacıyla) bekletilen kurbanlıkları yerlerine ulaşılmaktan alıkoyanlardır.”(25) “Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.”(27)

Hudeybiye'de müşriklerle yapılan görüşmeler ve antlaşma neticesine göre Hz. Peygamber ve beraberindeki arkadaşları o sene umre yapamamışlar, bir sene sonra yeniden umre için gelmek üzere anlaşmışlardı. Bu antlaşmanın müslümanlar açısından tarihi bir zafer olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Müfessirler, *Fetih Sûresi* 27. âyetin sonunda yer alan “*yakın bir fetih*” ifadesini (*fethan gariba*) Hudeybiye Antlaşması olarak yorumlamışlardır. Yakın fethin, Hudeybiye'den sonra gerçekleşen Hayber'in fethine işaret olabileceği de söylenmiştir.⁴⁵⁴ Hudeybiye Antlaşması, Mekke'nin fethine doğru giden süreci de hızlandırmıştır. *Fetih Sûresi* 25. ve 27. âyetlerin, anlamından ve sebab-i nüzûlünden hareketle⁴⁵⁵ Hudeybiye Antlaşması'nın yapıldığı hicrî VI. yılda nâzil olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz.

⁴⁵³ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C.7, s. 356; Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu, Ankara,2010, s. 341.

⁴⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, C.22, s. 259; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C. 7, s. 360.

⁴⁵⁵ Beydavî, *Envâru't-Tenzil*, C.2, s. 411; Sabûnî, *es-Safvetü't-Tefasir*, C.3, s. 225.

1.4.2.6. Mâide Sûresi: Şeâire Saygı ve İhram Yasakları

Mâide Sûresi, 2. ve 97. âyetlerde şeâire saygı, 95 ve 96. âyetlerde ise ihramlının dikkat etmesi gereken hususlara değinilmiştir.

Mâide Sûresi 2. âyet meâlen şöyledir: “*Ey iman edenler! Allah’ın (koyduğu) nişanelerine haram aya, kurbanı, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram’a yönelmiş kimselere saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Sizi Mescid-i Haram’dan çevirmeleri sebebi ile bir topluma karşı beslediğiniz kin, sizi saldırıya sevk etmesin. İyilik ve takva üzere yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın.*”

Kur’ân-ı Kerîm’de “*şeâirullah*” (Allah’ın nişanları) olarak sayılan şeyler; Kâbe civarındaki Safa ile Merve tepeleri,⁴⁵⁶ Meş’ar-i Haram,⁴⁵⁷ haram aylar,⁴⁵⁸ Kâbe’ye gönderilen nişanlı (*kılade*) kurbanlar⁴⁵⁹ ve genel anlamda hacda belli başlı nişanlardır.⁴⁶⁰ Hacda ziyaret edilen yerlerin ve ifa edilen fiillerden her birinin sembolik bir anlamı vardır. Şeâir terimi, daha çok haccın sembolik yönünü ifade eden bir anlam alanına sahiptir.

Mâide Sûresi 97. âyette şeâirin faydaları zikredilmiştir. “*Allah, Kâbe’yi, Beyt-i Haram’ı (güvenli evi), haram ayı, hac kurbanını ve (kurbanlıklara asılan) gerdanlıkları, insanların belini doğrultmaya (geçim vesilesi) sebep kıldı....*”

Bu âyette ifade edilen “*insanların belini doğrultma sebebi*” (*kıyamen linnas*), *Hac Sûresi* 28. âyette de işaret edilen fakat detayı verilmeyen faydalardır. İnsanın arınmasına vesile olan haccın manevî faydaları yanında muhtemel bazı maddî faydaları da şunlar olabilir: Hac mevsiminde Arap Yarımadası’nda yaşayan farklı kabileler, haram ayların sağladığı güvenli ortamdan da yararlanarak Mekke civarında kurulan panayırlara gelerek ticaret yapıyorlardı. Hacca gelenler de bu vesile ile ihtiyaçlarını görme imkânına sahip oluyorlardı. Panayırlar, şiirlerin okunduğu, etkili hitabelerin

⁴⁵⁶ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/158.

⁴⁵⁷ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/198.

⁴⁵⁸ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/194.

⁴⁵⁹ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Mâide 5/2.

⁴⁶⁰ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Hac 22/32.

yapıldığı bir kültür şölenine de dönüşüyordu. Yine bu vesile ile farklı kişi ve kabileler bir araya geliyor, tanışıyor, kaynaşıyor, yeni dostluklar ve ittifaklar kurulmasına vesile oluyordu. ⁴⁶¹

Mâide Sûresi 95. ve 96. âyetlerde ise ihramlı için haram ve mübah olan davranışlardan, avlanma yasağından ve avlanma yasağını ihlal edene getirilen müeyyideden bahsedilir: “Ey iman edenler! İhramlı iken (karada) av hayvanı öldürmeyin. Kim (ihramlı iken) onu kasten öldürürse (kendisine) bir ceza vardır. (Bu ceza), Kâ'be'ye ulaştırılmak üzere, öldürdüğünün dengi olup, içinizden iki âdil kimsenin takdir edeceği bir kurbanlık hayvan veya yoksulları yedirmek suretiyle keffaret yahut onun dengi oruç tutmaktır. (Bu yaptığı işin kötü sonucunu tatması içindir. Allah, geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.(95) Hem size hem de yolculara fayda sağlamak üzere deniz avı yapmak ve onu yemek size helal kılındı. İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı. Huzurunda toplanacağınız Allah'a karşı gelmekten sakının.(96)”

Tefsirlerde *Mâide Sûresi*'nin, (3. âyet hariç) fetihten sonra Medine'de indiği rivâyeti bilgisine yer verilir.⁴⁶² Bu âyetler muhtemelen Hz. Peygamber'in hac için yola çıktığı günlerde inmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde de işlendiği üzere Allah, mü'minleri yabanî bir avla denemiştir. Tirmizî'nin *Mâide Sûresi*'nin bir defada inen son sûre olduğu şeklinde rivâyeti⁴⁶³ pek makul bulunmamıştır, zira sûrede yahudilerle gizlice dostluk kuranlardan bahsedilir. Oysa Medine'de Hz. Peygamber'in son yıllarında yahudi kalmamıştı. *Mâide Sûresi*'nin, müfessirlerin çoğunun beyanının hilâfına içerdiği konulara nazaran daha geniş bir zaman diliminde Hudeybiye'den sonra vahyedilmiş olması muhtemeldir. ⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, C.1, s. 218-219.

⁴⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 600; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C. 6, s. 22.

⁴⁶³ Tirmizî, *es-Sünen*, “Tefsir”, 6.

⁴⁶⁴ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.9, s. 8-9; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.2, s. 448.

1.4.2.7. Tevbe Sûresi: Müşriklere İhtar, Haram Aylar ve Nesî

Medenî âyetlerden buraya kadar üzerinde durduğumuz âyetler, müslümanları tevhid üzere yapılacak olan hacca hazırlamıştır. Hz. Ebu Bekir'in (ö.13/634) hac emirliği esnasında nâzil olan *Tevbe Sûresi*'nin ilk yirmi âyeti, Mekke'nin statüsü ve hac ibadeti hakkında son noktayı koymuş, bu hususta hükmün ve yetkinin gerçek sahibininin de kim olduğunu tereddüde mahal bırakmayacak şekilde açıklamıştır.

Tevbe Sûresi'nin ilk âyetleri nâzil olduğunda Hz. Ebu Bekir emirliğindeki hac kafillesi *Zülhuleyfe*'yi geçmişti. Bu âyetler, Hz. Peygamber ile antlaşmasını bozan ve haccı hâlâ Câhiliye Dönemi alışkanlıklarına göre yapan müşriklere ultimatoma mahiyetinde olduğundan en kısa zamanda ilân edilmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi (ö.40/661) *Tevbe Sûresi*'nin ilk yirmi âyetini tebliğ etmek üzere görevlendirdi, açıklamayı Mina'da yapmasını tembih etti.⁴⁶⁵ *Tevbe Sûresi*'nin Mescid-i Haram'da hizmet etme, onu imar etme hakkını ve orada kimlerin bulunabileceği hususunu beyan eden âyetleri meâlen şöyledir:

*“Allah ve Elçisinden kendileri ile andlaşma yaptığımız müşriklere bir ihtaradır: Yeryüzünde dört ay daha dolaşın. İyi bilin ki siz Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz. Allah ise kâfirleri rezil edecektir. En büyük hac gününde Allah ve Elçisinden insanlara bir bildiridir: Allah ve Elçisi müşriklerden uzaktır. Eğer tevbe ederseniz bu sizin için daha hayırlıdır, eğer dönerseniz biliniz ki siz Allah'ı aciz bırakacak değilsiniz.”*⁴⁶⁶

“Allah'a ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahitlik edip dururken, Allah'ın mescitlerini imar etmeleri düşünülemez. Onların bütün amelleri boşa gitmiştir. Onlar ateşte ebedî kalacaklardır. Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur. Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse ile bir mi tutunuz? Bunlar Allah katında eşit

⁴⁶⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.7, s. 223-224.

⁴⁶⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Tevbe 9/1-3.

*olmazlar. Allah, zâlim topluluğu doğru yola erdirmez.”*⁴⁶⁷

Kâbe hizmetlerinden *hicabe*; Kâbe'nin perdesini değiştirme, kapısını açma, kapama, anahtarını yanında bulundurma ve koruma görevine ilaveten *Tevbe Sûresi* 18. âyette de işaret edilen *imare* (Kâbe'nin bakım ve onarımı) görevini de kapsıyordu ve bu görevi Mekke'nin fethi esnasında Talha b. Şeybe yürütmekteydi. Hz. Peygamber, bu görevin Talha ailesinde kalmasını uygun görmüştür ve halen de Talha'nın torunları bu görevi ifa etmeye devam etmektedirler.

Tevbe Sûresi'nde müşriklere verilen en ağır ihtar da Harem Bölgesi'ni terk etmeleri gereğidir: “*Ey iman edenler! Allah'a ortak koşanlar ancak bir pisliktir. Artık bu yıldan sonra, Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁴⁶⁸

Tevbe Sûresi 5. ve 36. âyette haram aylara işaret edilmektedir. Kur'an'da iki yerde çoğul (*eşhuru'l-hurum: Tevbe, 9/5,36*), dört yerde de tekil şekliyle (*eş-şehru'l-haram: Bakara, 2/194, 217, Mâide, 5/2, 97*) geçmektedir. Haram ayların hangi aylar olduğu Kur'an'da geçmez ancak Hz. Peygamber'in Mina'da yaptığı konuşmada bu ayların *Recep, Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem* olduğu açıkça beyan edilmiştir.⁴⁶⁹

Tevbe Sûresi 36. âyet meâlen şöyledir: “*Gökleri ve yeri yarattığı günde Allah katında Allah'ın kitabına (hesabına, takdir) göre ayların sayısı oniki olup bunlardan dördü haram aylarıdır. İşte bu dosdoğru din (hesap)dir.*”

Araplar, çoğunlukla haram aylara saygı gösteriyor, babasının katili dahi olsa bu aylarda dokunmuyor, haram aylarda kan dökmek anlamına gelir düşüncesiyle av yapmayı dahi yasaklıyorlardı. Haram aylar sayesinde geçici de olsa barış ve huzur ortamı oluşuyordu.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ *Kur'an-ı Kerim*, *Tevbe* 9/17, 18, 19.

⁴⁶⁸ *Kur'an-ı Kerim*, *Tevbe* 9/19.

⁴⁶⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Meğâzî”, 77; Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 67.

⁴⁷⁰ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. C.2, s. 221.

Derveze, haram ayların ne zaman ve kim tarafından ihdas edildiğinin bilinmediğini söylese de⁴⁷¹ tefsir ve tarih kaynaklarında haram ayların Hz. İbrahim'den tevarüs edilen köklü bir gelenek olduğu belirtilir.⁴⁷² Şevkanî (ö.1250/1834) “Allah her vakit için özel bir hüküm tayin etmiştir. Müşrikler nesî ile bunu değiştirdiler.” demektedir.⁴⁷³ Âyette, “Allah katında ve Allah’ın hesabına göre” denildiğine göre, haram ayları ihdas eden mercinin de ilâhî olması iktiza eder. Bir sonraki âyette, *nesinin* küfürde ileri gitmek olduğu haber veriliyor. Allah’ın koyduğu bir kuralı değiştirmek ancak Allah tarafından bu kadar büyük günah sayılabilir. Dolayısı ile haram ayların Kur’an’da “haram ay” olarak tespit ve tayin edilmesi, bunun vahye dayalı bir gelenek olduğunu ortaya koymaktadır. Kur’an’da haram aylara riayet edilmesi emri, zamanın objektif hakikatinin kaybedilmemesi gerektiğine dair ilâhî bir çağrıdır.⁴⁷⁴

Haram aylardan ikisi olan *Zilkâde* ve *Zilhicce*, aynı zamanda hac aylarıdır. Haram ayların teşri kılınmasının başlıca sebeplerinden biri hac ibadetinin güvenli bir ortamda yapılmasını temin olduğu gerçeğinden hareketle, haram aylarla hac ayları arasında teşri kılınma sebebi ve mahiyet bakımından bir ortaklık olduğu söylenebilir.

Haram aylara saygının gereğini beyan eden âyeti müteakip müşriklerin haram aylar üzerinde yapmış olduğu keyfî tasarruf (nesî uygulaması) Allah tarafından şöyle tenkit ediliyor: “*Nesî, (Haram ayları ertelemek) sadece küfürde ileri gitmektir. Çünkü onunla kâfir olanlar saptırılır. Allah’ın haram kıldığına sayısını bozmak ve Onun haram kıldığını helal kılmak için (haram ayı) bir yıl helal bir yıl da haram sayarlar...*”⁴⁷⁵

Kamerî takvime göre bir yılın 354 günden oluşması sebebiyle kamerî ayların, her sene onbir gün önce geldiği bilinmektedir. Araplar, hac ayları yaz mevsimine denk geldiğinde hem hacca geliş gidişte kolaylık olsun, hem de panayırlara gelecek olan tüccarlara kolaylık olsun ve ticaret olumsuz etkilenmesin diye hac ayını erteleme cihetine gidiyorlardı. *Nesî* uygulamasını, Mina dönüşü *Hacerülesved*’in yanında *Nâsî* ya

⁴⁷¹ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, C. 2, s.224.

⁴⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C.2, s. 269; Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, C.4, s. 2524; Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, DİA, TDV yay. İstanbul 1997, C.16, s. 105.

⁴⁷³ Şevkânî, *Fethu’l-Kadir*, II, 512.

⁴⁷⁴ Mustafa Ünver, *Nesî Ayeti ve Modern Uygulamaları*, Diyanet İlmî Dergi, c. 52, Sayı, 2 (2016) , s. 44-48.

⁴⁷⁵ *Kur’an-ı Kerim*, Tevbe 9/37.

da yüce, efendi, âlim anlamına gelen *Kalemme* unvanlı bir yetkili ilan ediyor, herkes gelecek yıl ona göre plan yapıyordu. *Nesi*'nin, *Sefer Ayı* ile *Muharrem Ayı*'nın yerini değiştirme, kamerî yılı şemsî yıl ile sabitlemek için üç yılda bir, bir ay ekleme şeklinde farklı uygulamaları vardı.⁴⁷⁶ Araplar savaşmaktan kendilerini alamadıkları zaman da haram ayı erteleme cihetine gidiyorlardı.⁴⁷⁷ *Tevbe Sûresi* 37. âyet, bu uygulamayı kaldırdığı gibi yapılan işi, küfürde ileri gitmek olarak nitelendirmiştir. Zira *nesi* yapanlar, hem hac, oruç, kurban gibi ibadetlerin zamanı dışında yapılmasını temin ederek ibadetlerin fasit olmasına yol açmakla, hem de haram aylarda yapılması yasak olan işlere cevaz vermekle toplumu sapıtmakta ve bir insanlık suçu işlemektedirler.

Câhiliye Dönemi'nde cârî olan *nesin*in farklı uygulama şekilleri vardı. Bunlar; her yıl, iki yılda bir, her üç yılda bir, düzensiz aralıklarla seneye bir ay eklenmesi veya ay eklemesi yapmadan ayların yerini değiştirme haram ayın haramlığını iptal etme şeklinde idi. Nesî uygulaması sebebiyle Hz. Ebu Bekir'in emirliğinde bir yıl önce yapılan hac, *Zilkâde Ayı*'nda edâ edilmişti.⁴⁷⁸

Tevbe Sûresi'nin âyetleri, nüzul itibarı ile hac ve kutsal mekânlarla ilgili nâzil olan son âyetlerdir. Hz. Ali tarafından müşriklere yapılan bu tebliğatı müteakip Harem Bölgesi şirk ve şirke dair bütün nesnelere, putlardan, Câhiliye Dönemi'nden kalma gelenek ve uygulamalardan temizlenerek yaklaşık bir yıl sonra Hz. Peygamber'in yapacağı hacca hazır hale gelmiştir.

Hacla ilgili âyetlere topluca baktığımızda, âyetlerin hac ibadetinin önemini, hikmetini, zamanını, yerlerini belirlediğini, İslam'dan önce hacca bulaştırılan şirkten temizlediğini, asıl hedefinden sapan uygulamaları yeniden hedefine oturttuğunu, yanlışları düzelttiğini, eksikleri tamamladığını ve bir takım kolaylıklar sağladığını, bazen de zihinlerde oluşan sorulara açıklık getirdiğini görüyoruz.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Nesi konusunda teknik detaylar ve geniş açıklamalar için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C.2, s. 780-795; Mustafa Fayda, "Nesi", DİA, TDV yay., İstanbul 2006, C.32, s. 578-579; Mustafa Ünver, *Nesi Ayeti ve Modern Uygulamaları*, Diyanet İlmî Dergi, C. 52, Sayı, 2 (2016).

⁴⁷⁷ Mustafa Ünver, *Nesi Ayeti ve Modern Uygulamaları*, s. 44-48; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed*, C.1, 227.

⁴⁷⁸ Ünver, *Nesi Ayeti ve Modern Uygulamaları*, s. 53; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C.2, s. 269.

⁴⁷⁹ Ali Akpınar, *Câhiliye Dönemi Hacından İbrahimi Hacca Dönüş, Bütün Yönleriyle Hac* (22-23 Kasım 2012), Ensar Neş. İstanbul 2015, s.85.

Hacla İlgili Medeni Sûre ve Âyetlerin Kronolojik Tablosu

SÛRE	ÂYETLER	DÖNEMİ	KONUSU	KAYNAĞI
Bakara Sûresi, Nüzul Sırası: 92	124, 125	Medenî	Kâbe toplanma yeri, Makam-ı İbrahim, Kâbe hizmetleri	Derveze (VI, 236), Kurtubî (II,67,76), Râzî (IV, 36,50),
	126, 127, 12	Medenî	Hiz. İbrahim'in Kâbe'yi inşası, ve kabul dilmesi için duası	Derveze (VI, 236), Kurtubî (II, 81, 82, 86) Râzî (IV,58,60)
	144,149, 150	Medenî	Mescid-i Haram'ın kible oluşu	Derveze (VI,250), Kurtubî, (II,104) Râzî, IV,120,)
	158	Medenî	Şeâir:Derveze, (VI 267), Safa ve Merve	Râzî (IV,172) Kurtubî (II,120),
	217	Medenî	Mescid-i Haram'dan alıkoyma	Râzî (VI,21)
	189	Medenî	Hacda vakit tespiti, eski batıl uygulamalar	Derveze VI, 323), Kurtubî, (II, 228), Sabûnî (I,125)
	191,192, 194	Medenî	Mescid-i Haram emin beldede savaş yasağı, haram aylar	Suyûtî (II,314), Derveze (VI,325) ,
	196	Medenî	Haccı ve umreyi Allah için tamamlama, haccın menasiki	Derveze, (VI, 338), Kurtubî,(II,244) Sabûnî (I,127)
	197	Medenî	Hac ayları ve hacda yasaklar,	Derveze (VI, 350), Kurtubî (II,269)
	198,199	Medenî	Müzdelife'de Allah'ı anma, vakfe,	Derveze,(VI, 350) Kurtubî (II, 275,
	200, 203	Medenî	Hacdan sonra Allah'ı anma,	Derveze (VI, 350) Sabûnî (I,130)
Enfal Sûresi, Nüzul Sırası: 93	34	Medeni	Müşrikler, Mü'minleri M.Haram'dan men edemezler	Derveze (VII, 42) Kurtubî (VII, 254)
	35	Medeni	Müşriklerin duası ıslık çalmak ve el çırpma	Derveze (VII, 42), Kurtubî (VII, 255)
Âl-i İmran Sûresi, Nüzul Sırası: 94	96	Medenî	Kurulan ilk ev: Kâbe	Kurtubî (IV, 89), Râzî (VIII,155,) Sabûnî (I, 218)
	97	Medenî	Haccın vucubiyetinin delili	Kurtubî,(II,89) Râzî, (VIII,156) Sabûnî (I,218)
Hac Sûresi, Nüzul Sırası: 105	25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 37. 67	Medenî	Kâbe'nin inşası, M. Haram'a hizmet, haccın ilanı hacca hazırlık, haccın faydaları, kurban, ibadet yerleri	Suyûtî (X, 447), Râzî (XXIII,3-4)
Fetih Sûresi, Nüzul Sırası: 109	25 27	Medenî Medenî	M. Haram'dan alıkoyma Allah'ın güvenle Mescid-i Haram'a girme va'di	Derveze (VIII, 608, 611), Sabuni, (III, 225) Râzî (XXVIII, 100) , Kurtubî (XVI, 186)
Mâide Sûresi Nüzul Sırası: 110	1, 95, 96,	Medenî	İhram Yasağı,	Derveze (IX, 7, IX, 229), Râzî (XI,125)
	2, 97	Medeni	Şeaire, hac yapanlara haram aya saygı, Kâbe, Haram ay, kurbanın insanlara faydaları	Derveze,(IX, 8 IX, 335) Râzî (XI, 130) Kurtubî (VI, 22),
Tevbe Sûresi, Nüzul s. 113	1,2, 3, 5, 17, 18, 19, 28,36,37	Medenî	Müşriklere uyarılar Haram aylar Nesi, Haram ayı erteleme	Derveze (IX, 337), Kurtubî, (VIII, 40) Râzî (XV, 224)

Tablo 2: Medenî Sûre ve Âyetler

2. HACCIN BAZI ANLAM VE HİKMETLERİ

İbadetlerde şekil ile eda ediliş amacı arasında doğrudan bir alâka vardır. İbadetlerin şekillerindeki sebep ve hikmetleriyle ilgili temel kaynaklardan net bilgiler elde edemiyoruz ancak bu hususta kafa yoran âlimler, mütefekkirler ve aydınlar, şekil ve amaçtan hareketle ibadetlerin hikmetine dair, insanı düşündüren, ufuk açan, maksadın daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıran tespitler yapmışlardır.

İslâm toplumunda genellikle, ibadetlerin teşri kılınış gayesinin ve hikmetinin gözardı edilmesi ve daha çok fıkhi hükümlere odaklanması önemli bir sorundur. Namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerinin fertlerin kişiliği üzerinde olgunlaştırıcı bir etki yapmaması, ahlakını güzelleştirmemesi, bir insanın hem namaz kılması hem de kul hakkı yemesi, insanlara eziyet etmesi vd ahlak dışı eylemlerin ortaya çıkması, ibadetlerin şeklen yerine getirilmesi, gaye ve hizmetin sarfı nazar edilmesi ile açıklanabilir. Namazda huşu ne kadar önemli ise hacda da şuur o kadar önemlidir. Hacda, ibadetin fıkhi boyutu yanında, gaye, şuur ve hikmet boyutu üzerinde de durarak bu ibadetin müslümanlara kazandırmak istediği faydayı azami seviyeye çıkarmak gerekir. Hacda gaye ve hikmetin gözetilmemesi ve ibadetin şuursuz bir şekilde yapılması, yapılan kutsal yolculuğun turistik bir seyahate dönüşmesine ve ibadetin şekilsel bir takım ritüellerden ibaret kalmasına, dolayısıyla ondan temin edilecek faydaların da zayi olmasına yol açacaktır.

Kelime anlamı, bir şeyi kastetmek olan hac, mahza gayedir. Allah yolunda olmayı, Onun gösterdiği istikamette yürümeyi ve Ona tabi olmayı temel gaye edinen mü'min, mecâzî anlamda Allah'ın Evi sayılan Kâbe'yi ziyaret ederek bu yöndeki iradesini ortaya koyar. Haccın edası, maksadın nihayete ermesi değil, kişinin hayatında bundan böyle "Rabbine doğru yaşacağı yolculuk"ta önemli bir aşama kaydetmesidir.

İbadetlerin yerine getirilmesi, Allah'ın kulları üzerindeki hakkıdır (*Hakkullah*). İnsanı yaratan, yaşatan, yaşaması için çeşitli nimetler bahşeden ve uygun ortamları oluşturan Allah'ın, kullarına bir takım ödevler verme, bazı vecibelerin yerine getirilmesini isteme hakkı tartışılmaz bir hakikattir. Nitekim haccı emreden "*Yoluna*

gücü yetenlerin Beyt'i (Kâbe) haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır."⁴⁸⁰
meâlindeki âyette de bu hususa değinilmiştir.

Bütün ibadetler sırf Allah'ın emri olduğu için, Ona kulluk etmek ve Onun rızasını kazanmak için yapılır. Her amele bir gerekçe ve hikmet aramak gerekmez. Ancak, bir adı da "el-Hakim" olan ve her yaptığında ve söylediğinde sayısız hikmetler olan Allah'ın emrettiği ve yasakladığı hükümlerde birçok hikmet vardır. Bunların insanlar tarafından tesbit edilenleri olduğu gibi tespit edilemeyenleri de olabilir. Emir ve yasaklardaki hikmetleri bilmek, öncelikle onu emredenin daha yakından tanınmasını ve sevilmesini sağlar. Emir ve ibadetlerdeki hikmetlerin bilinmesi, ibadetlerin huşu içinde daha coşkulu ve bilinçli yapılmasına katkı sağlar.⁴⁸¹

Hac ibadetinin ruhuna uygun bir şekilde eda edilebilmesi ve hac ibadeti ile müslümanlara kazandırılmak istenen yararların temin edilebilmesi için, Allah'ın haccı teşri kılarken ve dinin esasları arasına koyarken gözettiği hikmetlerin iyi idrak edilmesi gerekiyor. Bu sebeple çalışmamızın bu kısmında buraya kadar kaydettiğimiz bilgi ve yorumlardan ve bu konuyu ele alan kaynaklardan hareketle haccın anlam ve hikmetine dair bazı tespitlere yer vereceğiz. Bu tespitlerin, emredilen hac ile eda edilen hac arasında anlam ve gaye bakımından tam bir uyumun olup olmadığına da ışık tutmasını umuyoruz.

2.1. Haccın Fazileti

Hac ibadeti, İslâm'ın beş temel esasından biridir ve diğer ibadetlerin de içinde yer aldığı hem mal hem de beden ile yapılan, maddî ve manevî fedakârlık gerektiren, zorluğu nispetinde de fazileti büyük olan bir ibadettir. Hz. Peygamber'e "*Hangi amel daha faziletlidir?*" diye soruldu. "*Allah'a ve Resûlüne iman.*" cevabını verdi. "*Sonra hangisi?*" diye soruldu. "*Allah yolunda cihad.*" dedi. "*Sonra hangisi?*" denildi. "*Kabul edilmiş hac.*" cevabını verdi.⁴⁸² Hz. Âişe (ö.57/678), Hz. Peygamber'e "*Görüyorum ki en faziletli amel cihad. Biz cihad yapmayacak mıyız?*" diye sordu. O da, "*Hayır, sizin için*

⁴⁸⁰ *Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmran, 3/97.*

⁴⁸¹ Ali Akpınar, *Câhiliye Dönemi Haccından İbrahimi Hacca Dönüş*, Bütün Yönleriyle Hac, s.73.

⁴⁸² Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 4.

en efdal cihad, hactır.” buyurdu.⁴⁸³ Yine Hz. Peygamber haccın fazileti hakkında “*Her kim eşi ile birlikte olmadan ve günah işlemeden hac yaparsa anasından doğduğu gün ki gibi evine döner.*” buyurdu.⁴⁸⁴

Hz. Peygamber, hac yapmakta olanlar hakkında şöyle buyurmuştur: “*Hacca ve umreye gidenler Allah’ın (evini) ziyaretçileridir. Kendisine dua ederlerse dualarına icabet eder, O’ndan bağışlanma dilerlerse onları bağışlar.*”⁴⁸⁵

Hac yolculuğu, Allah’ın Hz. İbrahim tarafından ilân edilen çağrısına⁴⁸⁶ icâbettir. Hac yolculuğu, hedef olarak Allah’a, mekân olarak Allah’ın Evi’nin bulunduğu güvenli bölge Harem’e, zaman olarak hem Hz. İbrahim hem de Hz. Peygamber asrına, hacda kazandıkları ile de geleceğe yapılan bir yolculuktur.⁴⁸⁷ Mü’min, Hz. Musa’nın Tur’a, Hz. Peygamber’in miraca gidişi gibi hacca gittiğinde ve Allah katında nasıl bir kabul göreceğini düşünerek hareket ettiğinde, yaşayacağı manevi hissiyat en üst düzeyde olacaktır.

Ebu Hanife (ö.150/767), hacdan önce en üstün ibadetin hangisi olduğuna karar verememiş, haccettikten sonra hacdaki özellikleri ve güzellikleri görünce bu ibadetin bütün ibadetlerin fevkinde olduğuna kail olmuştur. Çünkü hacda diğer ibadetler de yapılmaktadır.⁴⁸⁸

2 2. Hac, Takva Azığı Temin Vesilesi

Haccın bazı kural, yasak ve usullerine işaret eden *Bakara Sûresi* 197. âyetin sonunda akıl sahiplerine hitaben, “*Azık biriktirin ve azıkların en hayırlısı takva azığıdır, ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.*” buyruluyor. Buradan, hem dünya hem de ahiret için yapılacak hazırlıklar esnasında haccın eşsiz bir fırsat sunduğu, mü’minlere takva azığını temin etme bilincini kazandırmanın, haccın en önemli hikmetlerinden olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Âyette geçen “*azık biriktirme*” tavsiyesi ile *Hac Sûresi* 28. âyette işaret edilen “*hacda görülecek yararları*” bir arada düşündüğümüzde temin

⁴⁸³ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 4.

⁴⁸⁴ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 4.

⁴⁸⁵ İbn Mâce, *Menâsiku’l-Hac*, 5.

⁴⁸⁶ Bkz. Hac, 22/27.

⁴⁸⁷ DİB, *Hadislerle İslâm*, C.2. s. 357.

⁴⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C.3 s. 153-154.

edilmesi tavsiye edilen azık ya da yararın hem dünyevî hem de uhrevî yönü olduğu daha iyi anlaşılır.

Kur'an'da, hacca başlayan mü'mine üç yasak getirilmiştir: *Rafes* (cinsel ilişki), *cidal* (kavga) ve *füsuk* (günah sayılan işler).⁴⁸⁹ *Rafes*, şehvet kontrolü, *cidal*, öfke kontrolü sağlama melekesini, *füsuk* yasağı ise hacıya aklını hikmetle kullanma melekesini ve Allah'ın hududunu aşmama hassasiyetini kazandırır.⁴⁹⁰

Hacdan yararlanma oranı ve yapılan hacın Allah katındaki değeri, her hacının kendi kabiliyetine, ihlâs ve samimiyetine göre değişir. Her fert, bilgi, görgü ve anlayışına göre şeâirden birine farklı anlamlar yükleyebilir, kimine *tavaf*, kimine şeytan taşlama, kimine de insanî ilişkiler daha anlamlı gelebilir.⁴⁹¹ Kimisi de hacı tarihsel ve kültürel bir seyahat gibi görür, elde edeceği fayda da bölge hakkında edindiği yeni kültürel bilgilerden ibaret kalır.

Müfessir Fahreddin Râzî (ö.606/1210) bu konuda şöyle der:

*“İnsan bir yandan dünya yolculuğunu sürdürürken diğer yandan dünyadan yolculuğu da devam eder. Bu yolculukta azık gerekir. Dünya yolculuğu için gerekli olan azık, yiyecek, içecek, binek ve maldır. Ahiret yolculuğu için gerekli olan azık ise marifetullah, muhabbetullah ve onun dışındaki bütün varlıklardan yüz çevirmektir. Bu azık, elbette birinciden daha hayırlıdır. Çünkü dünya azığı dünyanın sıkıntılarından, ahiret azığı ise azaptan kurtarır. Dünya azığı insanı şehvî ve nefsî arzulara götürür ahiret azığı ise Allah'ın yüksek huzuruna yaklaştırır. Bu sebeple elbette takva azığı daha hayırlıdır.”*⁴⁹²

2. 3. Hac, Mü'miner İçin Yoğunlaştırılmış Bir Manevi Eğitim Programı

Hacda, hac *menâsikin*in yanı sıra İslâm'da yapılması farz, vâcip ya da sünnet olan diğer ibadetlerin bilinçli bir şekilde yapılması, sabır, paylaşma, din kardeşleri ile

⁴⁸⁹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/ 197.

⁴⁹⁰ Ekrem Keleş, *Rabbine Gidenin Ahlaki Yol Haritası, Bütün Yönleri ile Hac* (22-23 Kasım 2012), Ensar, İstanbul 2015.

⁴⁹¹ Tahsin Görgün, “Hacın Hikmetleri”, DİA, TDV yay. İstanbul 1996, C.14, s. 397.

⁴⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.5, s. 182.

kaynaşma, fedakârlık, âgâh olma, yararlı olma vb. yararlı işler, İslâm ahlâkının temel prensiplerinin benimsenmesi yönünde bir bilinç oluşturmaya hedefler.

Faysal b. Ali el-Ba'dânî'ye göre hac, itaatın alâmeti, teslimiyet eğitimi, Hz. Peygamber'in ümmetini tevhid üzere birleştirmesi, onları örnek alınacak bir düzeye getirmesidir. İslâm'ın en büyük gayesi, mü'minlerin kalplerini birleştirmek, birliği yeniden tesis etmek ve safları sıklaştırmaktır.⁴⁹³ Bu anlamda hac, bu amaca hizmet eder. Hz. Peygamber, veda haccı'nda zaman zaman insanları topluyor, onlara hem amellerin tatbikatını, hem de nazarî bilgileri öğretiyordu. Terviye günü yaptığı konuşmada, *menâsikin* nasıl eda edileceğini ve hikmetlerini öğretti,⁴⁹⁴ bu konuşmasında insanları kurtuluşa erdirecek bazı hususları emretti: “*Rabbinizden korkun, beş vakit namazı kılın, orucunuzu tutun, malınızın zekâtını verin, amirlerinize itaat edin, Rabbinizin cennetine girersiniz.*”⁴⁹⁵

Haccın anlam ve hikmet boyutunu en iyi anlatanlardan biri olan İranlı sosyolog Ali Şeraitî (ö.1397/1977), “*Hac, İslâm'ın ta kendisidir.*” demektedir. Şeriatî'ye göre “*İslâm, kelimelerle Kur'ân, insanlarla iman, hareketlerle de hacdir. Öyle anlaşılmalıdır ki Allah, insana anlatmak istediği her şeyi, hacda ortaya koymuştur.*”⁴⁹⁶

Hac'da; dili, etnik yapısı, rengi, ekonomik, kültürel ve eğitim düzeyi birbirinden farklı ancak inancı, duygu ve düşüncesi, dileği, hayattan beklentisi aynı olan milyonlarca mü'min bir araya gelir. Mü'min, diğer mü'min kardeşleri ile kaynaştığında kendisinin, büyük bir ümmetin saygın bir ferdi olduğunu idrak eder, dünyaya daha geniş bir ufuktan bakar, diğer mü'min kardeşleri ile *tanışıp*, kaynaşarak kardeşlik bağlarını güçlendirme, karşılıklı bilgi, görgü ve tecrübe paylaşımı yaparak kendisini geliştirme imkânı bulur.

⁴⁹³ Faysal b. Ali Ba'dânî, *Ahvalü'n-Nebiyyi fi Hacceti'l-Veda*, Müesssetü Salah Muhammed es-Selim, Riyad 1421h, s. 83, 91.

⁴⁹⁴ Ba'dani, *Ahvalü'n-Nebiyyi fi Hacceti'l-Veda*, s. 63.

⁴⁹⁵ Tirmizî, *es-Sünen* “Kitâbu'l-Cum'a”, 80 (616).

⁴⁹⁶ Ali Şeriatî, *Hac*, Çev. Ejder Okumuş, Fecr, yay. 6. Baskı, Ankara 2013, s. 25.

2. 4. Tekbirle Yükselme, Dua İle Yakınlaşma, Tevbe İle Arınma

Hacı adayı, evinden çıktığı andan itibaren kutsal yolculuğun manevî atmosferine girer. Dilinden tekbir ve tesbihi düşürmez. İhrama girdiği andan itibaren Akabe Cemresine taş atıncaya kadar sık sık *telbiye* getirmeye devam eder. Allah'ın “*Beni anın ki ben de sizi anayım.*”⁴⁹⁷ âyetinde de belirtildiği gibi hacının yaptığı tesbihat Allah katında adının değer kazanmasını sağlar. Duanın en makbul olduğu yerler olan Kâbe’de, Arafat’ta, Müzdelife’de yaptığı dualarla da Allah katında değer kazanır,⁴⁹⁸ yine bu mekânlarda yaptığı tevbe ve istiğfarlarla günahlarından arınır.

Müşrikler, hac *menâsikini* tamamlayınca Mina’da toplanarak babalarının ve atalarının meziyetleri ile övünür ve Allah’a, “*Atama verdiğin gibi bana da dünyalık bol nimetler ver.*”⁴⁹⁹ diye dua ederlerdi. Allah, mü’minlerin müşrikler gibi yapmamasını, hem dünya hem de ahiret için iyilik istemelerini emretti.⁵⁰⁰ Haccın tamamlanmasını müteakip yapılacak olan dua, namazlardan sonra yapılması mutad olan duaya benzetilebilir. “*Etrafını câmî ağyarını mânî*”, anlam bakımından kapsamlı ve lafız bakımından oldukça veciz olan bu duada istenen iyiliğin, dünya ve ahiret mutluluğunu temin edecek olan her şey olduğu söylenebilir. Müfessir Mehmet Vehbi Efendi (ö.1368/1949), söz konusu âyette geçen *hasenenin*, dünyada ilme, amele, güzel ahlâka ve âfiyete şâmil olduğunu, korunması arzu edilen azap ateşinin ise, Cehennem azabına sebep olan nefsânî ve shevî günahlar olduğunu Hz. Hasan’a isnad edilen bir rivâyetle açıklar.⁵⁰¹ Yapılan bu ve benzeri dualarla elde edilecek manevî kazanımlar da hacın yarar ve hikmetleri bağlamında hacının kişisel hayatında önemli bir yer tutar.

Haccın öncelikli hedefi, mü’minlerin Allah ile olan ilişkisini sağlıklı bir düzleme oturtmak, kutsal yer ve değerlerle olan âidiyet duygusunu geliştirmek, kutsal mekânda ilâhî huzura kabul edildiği hissiyatı ile değerli olduğu duygusunu vererek moralini yükseltmektir. Hacı, kutsal mekânlarda, duasının kabul edildiği, günahlarının da affedildiği, Hz. Peygamber’in, haccedenin anasından doğduğu günki gibi evine

⁴⁹⁷ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/152.

⁴⁹⁸ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Furkan, 25/77.

⁴⁹⁹ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/200.

⁵⁰⁰ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/201.

⁵⁰¹ Konyalı, Mehmet Vehbi, *Hülasatü’l-Beyan*, C.1, s. 349.

döneceği yönündeki”⁵⁰² müjdesine nail olduğu umudu ile hayatında yeni ve temiz bir dönem başlatır.

2. 5. Hacda, Sembollerde Mündemiç Olan Mana

Hac ibadeti, diğer ibadetlere nazaran sembolik hareketlerin, sembolik nesne ve yerlerin en yoğun olduğu bir ibadettir. Sadık Kılıç sembolizmi anlatırken şöyle der: Sembol, müphemiyet içinde görülmeyen bir hakikati yansıtan bir simge ya da maddî bir nesnedir. Sembolde, delalet edenle delalet edilen arasında sadece analojik bir benzerlik vardır fakat delalet eden medlüle tam karşılık değildir.⁵⁰³ Buna göre sembolizme, manevî ve soyut olan manayı, müşahhaslaştırarak anlaşılır hale getirmektir, diyebiliriz.

Hac’da îfâ edilen fiillerin ve ziyaret edilen yerlerin birçok sembolik anlamı ve bu sembolik anlamdan neşet eden hikmetleri vardır. Bizim “sembolik anlam”la ifade etmeye çalıştığımız hususlar, Kur’ân’da *şêâirullah* (Allah’ın nişanları, alâmetleri) olarak isimlendirilen alâmetlere yüklenmiş olan anlamlardır. Kur’ân-ı Kerîm’de "*şêâirullah*" (Allah’ın nişanları) olarak sayılan şeyler; Kâbe civarındaki Safa ile Merve tepeleri,⁵⁰⁴ Meş’ar-i Haram,⁵⁰⁵ haram aylar,⁵⁰⁶ Kâbe’ye gönderilen nişanlı (*kılade*) kurbanlar⁵⁰⁷ ve genel anlamda hacda nişanlardır.⁵⁰⁸ Genel anlamda hacdaki *şêâir, menâsik* ve sembollerin gaye ve hikmetleri, İslâm dininin ahlâklı bir fert ve erdemli bir toplum oluşturma ve hacılarda İslâmî bir şahiyet geliştirme gayesine hizmet eder. Hacda ziyaret edilen yerlerin ve îfâ edilen fiillerin sembolik anlamı hakkında kısaca şunlar söylenebilir:

Mikât, buluşma yeri anlamındadır. Mikât, yeni, nezih ve ulvî bir hayat sürecine adım atılan yerdir, insanın hayatında temiz bir sayfa açması ve yeni bir dönem başlatması anlamına gelir. Mikattan geçiş, güvenli bir beldeye girişin ve güvenli bir hayatı yaşamanın ilk adımıdır.

⁵⁰² Buhârî, *es-Sahih*, “ Hac”, 4.

⁵⁰³ Sadık Kılıç, *İslâm’da Sembolik Dil*, İnsan yay. İstanbul 1995, s. 56.

⁵⁰⁴ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/158.

⁵⁰⁵ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/198.

⁵⁰⁶ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara , 2/194.

⁵⁰⁷ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Mâide 5/2.

⁵⁰⁸ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Hac 22/32.

Harem, Mekke ve civarında Allah tarafından oluşturulmuş güvenli bölgedir, bir nevi ilâhî sit alanıdır. Sınırları Cebail'in delaleti ile Hz. İbrahim tarafından çizilmiştir. Harem bölgesinde düşman dahi güvendedir. Haremde, bu bölgeye saygının bir gereği olarak çatışmaya girilmez, kan akıtılmaz, yeşili koparılmaz. Hz. Peygamber de Medine'yi harem ilân etmiştir. İkisine birden “*Harameyn-i Şerifeyn*” denilir. Güvenli bölgelerin ilk uygulaması burada ortaya konmuştur. Mü'minlere düşen, bundan böyle kendi memleketlerini ve yaşadıkları bölgeleri de barışın hâkim olduğu güvenli, huzurlu bir belde haline getirmek için çaba sarf etmek olacaktır.

İhram; hacı adayının, özel, kişisel ve yöresel kimliğini izhar eden elbisesinden sıyrılarak ortak bir şekil ve görüntü ile din kardeşleri arasına katılmasını ve kardeşleriyle eşit bir görüntü ile ilâhî huzura çıkarak kendini arz etmesini temin eden, beni “biz” yapan bir giysidir. İhram, zenginliğin belirtisi olan kıyafetlerden, sadeliğin sembolü olan kıyafete geçiştir, sadelik orijinalliktir, yüklerden kurtulmaktır. İhram, Allah'a kulluk vazifesini üzerindeki bütün yükleri atarak yerine getirme vesiledir ve sorumlulukta herkesle eşit olduğunu bildiren bir giysidir.

İhram, beşerî statüleri eşitliyor, canlı-cansız harem bölgesinde yaşayan her varlık için bir güvence oluşturuyor. *Araf Sûresi*'nde bahsi geçen “*takva elbisesi*” ile ihramın da kastedildiğini ya da ihram ve salih amel sayesinde kazanılan güzel ahlâk olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁰⁹

İhram, nefis ve şeytanla yapılacak savaşta bir zırh işlevi de görür. İhram aynı zamanda, ölüm halinde giyilecek olan kefeni sembolize eder.⁵¹⁰

Hanımların ihramı her zaman kullandıkları tesettüre uygun bir elbisedir fakat ihramlı iken yüzün açık olması gerekiyor. Yüzün dışında bütün bedeni örten hanım giysisine *hicab/cilbab* deniliyor.⁵¹¹ Kadim arap kültüründe hicab, müslüman hür bir hanımın şeref, izzet ve asalet zinetiydi. El-Eğani adlı edebi eserde de belirtildiği gibi hicab, bedevi Arapların da şeref zineti idi. Kabilenin kuvveti, erkeklerin gayreti,

⁵⁰⁹ DİB, *Hadislerle İslam*, II, 358.

⁵¹⁰ Bünyamin Erul, Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak*, DİB yay. Ankara 2012, s. 29.

⁵¹¹ Hicab âyetinin yer aldığı sûre için bkz. Ahzab, 33/53; Cilbab âyetinin geçtiği sûre için bkz. Ahzab, 33/759.

hanımların edebiyatla muhafaza edilen kabilelerde yüz perdesi olmazdı.⁵¹² Arap geleneklerinde hanımların yüzünü açması güvende olduklarının bir nişanesi sayılırdı. En güvenli yerde (Harem) bulunan ihramlı hanımların yüzlerini açık bulundurması hükmü de, bu geleneksel anlayışla mütenasip görünüyor. İhramlı hanımların yüzünün açık olması, en güvenilir yer olan haremde, en güvenilir toplum olan mü'minler arasında güvende olduklarının belirtisi olmaktadır. İhram vesilesi ile hanımlara sağlanan güvenli ortamın ve şahsiyetine duyulan saygının her yerde ve her zaman devam ettirilmesi gerektiği zımnen öğretiliyor. Musa Carullah (ö.1366/1949) da geleneksel Arap giysisi olan *hicab* ile hanımların ihram giysisi arasında alaka kurarak şöyle diyor:

*“Hac mevsimlerinde, bütün dünyanın huzurunda cemaatle namazlarda yüz açmak edep şiarı oldu. Hicab, en büyük bir edep şiarı gibi telakki edilmeseydi hacda ihramlı olduğu anlarda, matem günlerinde ve musibet zamanlarında yüz açmak dini, edebi ve hatta tabii bir sünnet (gelenek) olmazdı.”*⁵¹³

İhram yasakları, aynen oruçlu iken helâl olan bazı nimetlerin gün boyu haram olması gibi ihramlı iken haram olana ilaveten helâl olan bazı nimetlerden de bir süreliğine uzaklaşma, kendini koruma, nefesine hâkim olma bilinci kazandırır, sabrı ve metaneti, hayatta tertipli, düzenli ve disiplinli yaşamayı öğretir. İhramlı kişi, ihram yasağının ihlâline karşı getirilen müeyyidelere maruz kalmamak için her hareketine dikkat eder, kendisine, birlikte hareket ettiği yol arkadaşlarına, canlı-cansız diğer varlıklara zarar vermemeye âzâmî dikkat eder, bu esnada edindiği hassasiyeti hayatının bundan sonraki döneminde de devam ettirebilirse kendi adına önemli bir kazanım elde etmiş olur. İhram yasakları, davranışlarda ölçülü olma, çevreyi koruma, her adımda ve her nefeste iyi, doğru ve güzel iş yapma melekesi kazandırmayı hedefler.

Telbiye, hacca niyet eden mü'minin esas duruşta tekmil vermesi, davete icâbet ettiğini bildirerek Allah'a hamdü senâ etmesi ve Onu zikretmesidir. *Telbiye*, bundan böyle ilâhî emre mütemadiyen itaat edeceğine dair bir va'di de zımnen içinde barındırır.

Telbiye, şeâirin parola anlamına denk gelir, müslümanlar arasında irade ve

⁵¹² Musa Carullah, *Hatun*, Yayına haz. Mehmet Görmez, Otto yay. 5. Baskı, Ankara 2014, s. 56.

⁵¹³ Musa Carullah, *Hatun*, s. 57.

söylem birliğini temin eder, tevhid üzere olmanın ve tevhide bağlılığın gür bir sesle ilân mahiyetindedir.

Kâbe; Allah'ın mecâzi anlamda evidir,⁵¹⁴ yeryüzündeki nişanlarından (*şeaîrullah*) en önemlisi, Allah'a kulluk vazifesinin topluca yapıldığı mabetlerin genel merkezidir. Kâbe, İslâm'ın kıblesi, müslümanın da istikametidir. Kâbe İslâm ümmetinin kalbi mesabesindedir, bir yandan mü'minleri birleştirir, diğer yandan maneviyatını tahkim eder. Kâbe; tevhidin ve birliğin sembolü, haccın sebebi, ilâhî nurun tecelligâhı, kulun Rabbine yöneldiği, ezelde verdiği sözü yerine getirdiği mübarek bir yerdir.⁵¹⁵

Sahabeden Abdullah b. Amr (ö.63/683) anlatıyor: Ben Resûlullah'ı (sav) Kâbe'yi *tavaf* ederken gördüm, şöyle diyordu: (*Ey Kâbe!*) *Sen ne kadar hoşsun ve kokun ne kadar güzel! Şanın hürmetin ne kadar da yüce! Ama Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki Mü'minin saygınlığı Allah katında senin saygınlığından daha büyüktür. Mü'minin malının, kanının ve onun hakkında hüsnü zan beslemenin kutsallığı senden daha üstündür.*"⁵¹⁶

Hacerulesved, *tavafa* başlama noktası, bir işaret taşıdır. Bu taş, İslâm kültüründe cennetten geldiği, başlangıçta çok parlak olduğu, insanların günahı yüzünden karardığı şeklinde çeşitli anlamlar yüklenmiştir.⁵¹⁷ Hz. Peygamber'in bu taşla dokunup öpmesi⁵¹⁸ sebebiyle müslümanların ona olan saygısı, ilgi ve alakası artmıştır.

Tavaf, Kâbe etrafında yedi defa dönülerek yapılır. Tavaf, Kâbe'yi ziyaret etme şeklidir, namaz gibi bir ibadet⁵¹⁹ olmasının yanında aynı zamanda Allah yolunda yürüyerek ayağını sırat-ı müstakimde sabitkadem eyleme kararlılığıdır.

Tavaf, kulun Rabbine, "*Bütün benliğimle sana yöneldim, sana geldim.*" anlamında kendini arz etmesidir. *Tavaf,* senin yolunda, senin için, din kardeşlerimle birlikte, insicam içinde yürüyeceğim şeklinde bir irade beyanıdır.

⁵¹⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/125; Hac 22/26.

⁵¹⁵ Sabûnî, *Revâiu'l-Beyan*, C.1, s. 130.

⁵¹⁶ İbn Mâce, *Fiten*, 2.

⁵¹⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.116.

⁵¹⁸ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 57.

⁵¹⁹ Bkz. Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 112.

Sa'y ise, Hz. Hacer'in hayatta kalmak için su araması gibi, kimseye muhtaç olmadan hayadı idame ettirecek nimetleri aramanın gereğini hacıya ilham eder. *Sa'y*, kendine yetecek miktarda can suyunu elde etme ve kimseye el açmadan onurlu bir şekilde yaşama bilinci kazandırmak ister.

Tavaf, ahireti kazanma, *sa'y* ise hem dünyayı hem de ahireti kazanma bilinci geliştirir. Bu da *Kasas Sûresi* 77. âyetin bir gereğidir. *Sa'y*, *tavaftan* sonra yapılır, *sa'y*in nafilisi olmaz. Dünya için yapılan çalışmalar da kulluk vazifesini daha iyi yerine getirmek maksadı ile kulluk hayatını takviye için yapılır.

Vakfe, kulun “*Ben geldim ey Rabbim, huzurundayım, emrine amadeyim, tazimimi ve ihtiyaçlarımı arz eder, rahmet, bereket ve mağfiretini dilerim.*” demesidir.

Arafat vakfesi, aynı zamanda İslâm'ın yıllık kongresidir.

Arafat ve Müzdelife vakfeleri bir nevi mahşer provasıdır.

Meş'ar-ı haramda bulunmak ve dua etmek, bilgiden bilince (şuura) geçmenin gereğini hissettirir.

Vakfeler, Hz. Âdem'in dünyaya ayak bastığı yerden hayata yeni bir başlangıç yapmaktır.

Hz. Peygamber'in tavafta *ıztıba* ve *remel*, *sa'yde hervele* ile müşriklere vermek istediği mesajı göz önüne aldığımızda, *tavaf*, *sa'y* ve özellikle de *vakfeler* bütün dünyaya İslâm ümmetinin birliğini, dirliğini ve gücünü gösteren muhteşem bir sahne ve yetvücut bir fotoğraf sunmaktadır. Her ne kadar İslâm coğrafyasında halen hüküm süren kaos ortamı, hacda verilmek istenen birlik beraberlik mesajını gölgelese de, İslâm coğrafyasında pratikte birlik ve beraberlikten söz etmek mümkün değilse de hacda ortaya çıkan muhteşem manzaralar teoride böyle bir durumun mümkün olduğunu göstermektedir.

Şeytan taşlama, mü'mine kötülöklere karşı protesto bilinci ve mukavemet gücü kazandırır. Allah her insana, kendini kötülöklere koruması için bir miktar nefret duygusu vermiştir. Kin ve nefret duygusu sadece, münker, fuşiyat ve taşkınlık nevinden her türlü kötölöğe karşı lüzumu haline kullanılması gereken, kötölöğe karşı kullanılması halinde yararlı olan bir duygudur. Ne var ki isabetli kullanımı halinde

yararlı olan bu duyguyu çoğu zaman insanlar, yakın çevrelerine yönelik kullanarak hem kendilerine, hem yakınlarına, hem de içinde yaşadıkları ortama zarar verir hale getiriyorlar. Eğer biri taşlanacaksa bu şeytan ve onun hempaları olmalıdır.

Şeytanı taşıyan hacı, “*Ey Şeytan, artık benim seninle işim olmaz, senden de senin bana güzel ve çekici gösterdiğin bütün çirkinliklerden de uzağım, memleketime döndüğünde bir daha karşıma çıkacak olursan tutumum yine aynı olacaktır, senin ve senin desteklediğin her şeyin daima karşısında olacağım*” demiş olmaktadır.

Mina'da Hz. İbrahim, Allah'ın emri ile evlat sevgisi arasında bir tercih yapmak durumunda kaldı, Allah'ın emrini tercih etti, Hz. İsmail de Allah'ın emrine hiç tereddüt etmeden büyük bir teslimiyet gösterdi.⁵²⁰ Allah, Hz. İbrahim'e emrini yerine getirme konusunda gösterdiği teslimiyet sınavının ödülü olarak, oğluna karşılık bir kurban göndermişti.⁵²¹ Mina'da yaşanan bu tarihi ve ibret verici olay mü'mine, ilâhî emir ile kendi arzuları arasında tercih yapmak durumunda kaldığında hiç tereddütsüz Allah'ın emrine tâbi olmanın önemini kavratır ve ilâhî emre itaatin karşılıksız kalmayacağı mesajını verir.

Kurban, Allah için fedakârlığın, nimeti paylaşmanın, gerektiğinde dünya malını gözden çıkarmanın somut bir ifadesidir. Kurbanla insan, nimeti, bunu verenin rızası doğrultusunda harcama bilinci kazanır. Aynı zamanda bir şükür ifadesidir, günahlardan arınma ve Allah katında yükselme umudunu bir bayram havasında kutlamaktır.

Saçları tıraş etmekle hacı, Allah için bedeninden bazı parçaları feda edebileceğini göstermiş olur. Saçlar, iyi bakılması halinde insanın en gösterişli aksesuarıdır. Hacı, aksesuarından da vazgeçerek insanlar arasına mütevazı bir görüntü ile katılır. Dış görüntünün pek ehemmiyetli olmadığını, Allah katında kalp temizliğinin ve ihlâsın değerli olduğunu bu şekilde kabul etmiş olur.

⁵²⁰ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Saffat 37/102-106.

⁵²¹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Saffa , 37/ 107-111.

2.6. Hac, Bilgiden Bilinç Düzeyine Geçiş İçin En Uygun Ortam

Haccın bütün *menâsiki* ve ilâhî alâmetleri (*şêâir*), özellikle *tavaf* ve vakfeler, tefekkür yeteneğine sahip olan bir hacıya “*Ben kimim, neredeyim, neden buradayım, kimin huzurundayım, kimin yolundayım, kimlerle beraberim, geçmişim nasıldı, bundan sonraki hayatım nasıl olmalıdır?*” sorularını düşündürür ve düşünen bir hacı, görerek, duyarak, hissederek, idrak ederek bu sorulara muhakemesi nispetinde cevaplar bulur. Bu bakımdan hac ibadeti ve hac esnasında oluşan ortam, mü’minin bilinçlenmesine (şuurlanma), ibadetlerdeki mâna ve hikmeti idrak etmesine ve dinin temel gayesini anlamasına (*makasidü’ş-şeria*) kapı açar.

Ali Şeraiti (ö.1397/1977), Meş’ar-i Haram’da şuurlanmanın hikmetini şöyle yorumluyor: *Şuur, “kavrama” gücüdür. Bu, öznel (subjektif) bir meseledir, “zâtın içi”yle ilgilidir. Öbür tarafta “his” aşaması, objektif gözlem “nazar” (bakış) aşaması varken bu tarafta “fikir” aşaması, sübjektif bir gözleme “basiret” aşaması söz konusudur. Fakat bu, “sorumsuzluk düşüncesi”, “patolojik bir kavrayış”, “laubali bir bilinç” değildir. Tersine sorumluluk şuurudur; ihlas ve takva harîminde, imanın temizlik ve güvenlik haremünde sorumlu bir bilinçtir; Mescid-i Haram, Haram Ay ve Şehr-i Haram gibi “Meş’aru’l-Harem” şuurudur...! Onda günah ve fesat haramdır, cidal haramdır, haddi aşmak haramdır, bir canlıyı incitmek, bir bitkiyi koparmak haramdır. Orası, hürmet, emniyet, hürriyet ve ismet yeri ve zamanıdır! Orası “takva”, barış ve esenlik kalesindesin, öyle bir kaledir ki ruh kadar temiz, fitrat kadar aydınlık!*

Ümmî Peygamber’in de ifadesiyle nur olan ilim, Allah’ın dilediği kimsenin kalbine attığı nur olan ilim budur: “Yol ilmi”, “hidayet ilmi”. Arafat ilmini herkes öğrenebilir. Meş’ar ilmi, Allah’ın, dilediğinin gönlüne ilham ettiği ışıktır, nurdur. ⁵²²

Hadis akademisyenleri tarafından telif edilen “*Hadislerle İslâm*” adlı eserde haccın hikmet boyutu veciz bir şekilde şöyle özetlenir:

⁵²²Ali Şeraitî, *Hac*, s. 105.

“Arafat’ta bilgiye, Müzdelife’de bilince, Mina’a sevgiye, Cemerât’ta zaferi ulaşan hacı, kurban heydi ile takvaya, takva ile de Allah’a ulaşır. Hac boyunca sabır, savaş, Şükür ve zafer duygusu yaşanır ve Şeytana karşı elde edilen zafer kutlanır. “⁵²³

Hacca giden mü’min, günde beş defa mütemadiyen yöneleceği Kâbe’ye, veda *tavafi* ile zahiren veda eder. Gönlünün istikametini, ümmetin ortak kalbi olan Kâbe’ye sabitleyerek bedenlen oradan ayrılır. Mekke’ye gelişten önce ya da sonra yapacağı Medine ziyareti ile de Hz. Peygamber’e olan kalbî bağlılığını izhar eder. Hz. Peygamber’in ve seçkin arkadaşlarının yaşadığı muhiti görür, asr-ı saadet atmosferini teneffüs eder, İslâm tarihinin yaşandığı, İslâm medeniyetinin temellerinin atıldığı Medine ziyareti sayesinde daha önce kitaplardan okuduğu bilgileri mahallinde gözlem yaparak teyit eder. Hacca giden mü’min, Mekke’de Allah’ın, Medine’de de Hz. Peygamber’in misafiri olduğu düşünceyi ile günlerini geçirmesi halinde manevî duygu, coşku ve heyecanın zirvesine ulaşır.

2.7. Hac, İslâm Ülkeleri Arası Yıllık Kongre

Kabul etmek gerekir ki günümüz dünyasında toplumsal, ulusal, ve uluslararası ilişkiler, çoğunlukla güçlü devletler ve bu devletler tarafından oluşturulan uluslararası kuruluşlar, kısmen sivil toplum kuruluşları ve ticarî kuruluşlar tarafından yürütülüyor. Avrupa ve ABD’de gayr-i müslimler tarafından kurulan ve yönetilen kuruluşların (BM, Unesco, Unicef vd.) çoğunlukla profesyonel bir şekilde yürütüldüğu görülürken, Müslümanlar tarafından kurulan kurumların (İİT, İKB), İslâm ülkeleri arasındaki siyasî, etnik, mezhepsel, ideolojik vb. görüş ayrılıkları sebebiyle pek de sağlıklı yürütülemediği müşahede edilmektedir.

Hac vesilesi ile bütün İslâm ülkelerinden her yıl Suudi Arabistan’a milyonlarca mü’min hac için gitmektedir. Ülkesinde etkili ve yetkili konumda bulunan zevat, resmî erkân (devlet adamı, siyasetçi, bürokrat), ilim adamları, toplum liderleri, tüccarlar, çeşitli meslek kuruluşlarının önde gelenlerinden bir kısmı ibadet maksadı ile orada toplanıyor, böylece hayatın her alanında önemli işler görecek büyük bir potansiyel bir araya geliyor. Doğrusu bu potansiyele ve nezih ortama, İslâm ülkeleri dışında hiçbir

⁵²³ DİB, *Hadislerle İslâm*, C. 2, s. 368.

ülke ve inanç grubu sahip değildir. İslâm dininin temel esaslarından biri olan haccın en önemli amaçlarından ve hikmetlerinden biri de kanaatimizce Müslümanları kaynaştırıp, birleştirerek Kur'ân'ın Ümmet-i Muhammed için öngördüğü “*insanların iyiliği için çıkarılmış hayırlı ümmet*”⁵²⁴ “*insanlığa şahitler olması için mutedil (vasat) ümmet*”⁵²⁵ düzeyine getirmek ve bu düzeyde kalmalarını sağlamaktır. Allah'ın bu ümmetten istediği budur, hac da bu işleri planlayıp koordine etmek için en uygun bir ortamı oluşturmaktadır.

Hiçbir ülkenin sahip olmadığı bu büyük potansiyeli, hayatın her alanında sorunlara çözüm üretecek, bölgesine ve dünya barışına katkı sağlayacak bir işlevselliğe kavuşturmak için, İslâm ülkeleri arasında, her meslek kuruluşunu koordine eden uluslararası bir federasyon ve bütün federasyonları koordine edecek bir konfederasyon oluşturulabilir. Bu hususta İslam Ülkeleri İşbirliği Teşkilatı inisiyatif alabilir, şayet bu yapı bahsettiğimiz işleri yürütecek bir yetkiye ve manevra alanına sahip değilse benzer daha fonksiyonel kurumlar tesis edilebilir.

İslâm İşbirliği Teşkilatı bünyesinde kurulmuş bir takım uluslararası kuruluşların varlığı bilinmektedir. Ne var ki, İslâm ülkelerinde halen hâkim olan sağlıksız yürüyen yönetim sistemleri ve anlayışları sebebiyle devletler, İslâm ülkeleri arası kuruluşlara yeteri kadar sahiplenmemekte, hiçbir konuda etkili olamamakta, son yıllarda bölgeyi kasıp kavuran kaosu bertaraf etmede hiçbir başarı gösterememektedir.

Oluşmasını temenni ettiğimiz İslâm ülkeleri arası meslek kuruluşları, eğer tesis edilebilirse siyasî ve askerî kuruluşlardan her birinin genel merkezi, strateji gereği farklı bir İslâm ülkesinde teşkil edilebilir ancak Suudi Arabistan'da her kuruluşun işlerini koordine edecek bir sekreteryaya bulunur. Bu sekreteryaya, hac döneminde yıllık toplantılar ve kongreler planlama, istişarî ve istikşafî görüşmeler yapma hususunda tam yetkili olur. Gerektiğinde kurumları koordine eden en üst yapı, en azından her kuruluşun kendi kurumsal yapısı marifetiyle, haccın sosyal gaye ve hikmetlerinden olan müslümanlar arası yıllık kongreler her hac mevsiminde icra edilebilir. Her soruna kalıcı ve köklü çözüm bulunması gerçekçi bir beklenti değildir ancak elde edilecek kısmî başarılar da

⁵²⁴ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Âl-i İmran 3/110.

⁵²⁵ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/143.

orta ve uzun vadede İslâm ülkelerinin belli bir düzeye gelmesine büyük katkı sağlayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEFSİR, HADİS VE FIKİH BAĞLAMINDA HAC İBADETİ

TEFSİR, HADİS VE FIKIH BAĞLAMINDA HAC İBADETİ

Haccın farziyeti ve önemi ile ilgili Kur'ân'da ve hadis kaynaklarında yeteri kadar bilgi yer almaktadır. Haccın *ahkâmı* ve *menâsikine* dair hükümler Hz. Peygamber'in yapmış olduğu ilk ve son hacda bilfiil ortaya konmuştur ancak diğer ameli konularda olduğu gibi hac konusunda da bazı hükümlerin vücûbiyeti, müstehablığı ya da ibahası, fukaha arasında kullandıkları metodoloji sebebiyle ihtilaf konusu olmuştur. Haccın *ahkâmı* ve *menâsikine* dair hükümleri ele alırken tefsir ve hadis kaynakları yanında fıkıh kaynaklarına da başvurma zarureti hasıl olmaktadır. Tefsirlerde *ahkâm* ve *menâsike* dair derli toplu bilgiler sistematik bir şekilde yer almıyor. Haccın *ahkâmı* ve *menâsikine* dair hadislerde yer alan veriler ise fukahanın içtihat ve yorumları ile daha anlaşılır hale geliyor. Bu sebeple, çalışmamız tefsir, hadis ve siyer bağlamında haccın *ahkâmı* ve *menâsiki* olsa da hükümleri maddeler halinde tatad ederken boşluğa mahal vermemek için fıkıh kaynaklarından da yararlanma gereği duyduk.

1. HACCIN TANIMI

Hac; sözlükte ziyaret maksadı ile bir yere yönelmek, kastetmek, ulaşmak,⁵²⁶ birisinden ferağat etmek, bir yerden gelmek, anlamlarına gelir.⁵²⁷ Bir kimse, bir şeye niyetlenip ona sürekli gidip geldiğinde “*hacce fûlanün eş-şey'e*” denilir. “*Ha*” harfi esreli olarak “*hiccetün*” şeklinde okunduğunda sene anlamına gelir. Hacca her sene yapıldığı için “*hiccetün*” de denilmiştir.⁵²⁸ Hac kelimesi İbranice'de “*hag*” şeklindedir, bayram anlamına gelen bu kelime “*bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak*” anlamındaki *hvg* kökünden türemiştir. Hac veya hag kelimeleri çok eski Sâmi bir tabirdir, İbraniceden başka Aramice'de ve Sabii dilinde de bu kelimeler geçer.⁵²⁹

⁵²⁶ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, C. 2, s. 226-227; İsfahani, *el-Müfredat, fî Ğaribi'l- Kur'an*, Daru Kahraman, İstanbul 1986, s.154-155.

⁵²⁷ Asım Efendi, *Kamus*, C.1, 38.

⁵²⁸ Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.5, s. 150.

⁵²⁹ Ömer Faruk Harman, “Hac”, DİA, TDV yay. İstanbul 1996, C. 14, s. 382.

İstilahta ise hac; belli bir zamanda Mekke şehrinde bulunan kutsal yerleri, özel vakit içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek, yapılması gereken diğer *menâsiki* yerine getirmektir.⁵³⁰

Haccın bir başka tanımı da şöyledir: *Hac*; yoluna gücü yeten, dinen hac mükellefi olan kadın-erkek her müslümanın belirlenmiş zaman içinde Mekke, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret ederek bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yapılan ibadeti ifade eder.⁵³¹ Bu ibadeti yapana Arapçada “h□c” (çoğulu: *huccac*) denir. Türkçede ise “*hacı*” denir.⁵³² Bu tanım ve açıklamalar bağlamında ifade etmek gerekirse hac ibadeti; belli bir zaman diliminde (mevsiminde) Mekke ve çevresinde, Hz. Peygamber tarafından usul ve erkânı bizzat yerine getirilmiş ve ümmete öğretilmiş olan fiilleri (*menâsik*) usulüne uygun bir şekilde edâ etmektir.

Kur'an'da *hacc* kökünden türeyen 33 kelime yer alır. Kur'an'da geçen *hacc* kelimeleri şu anlamlara gelir:⁵³³

a) Kâbe'yi ziyaret etmek, hac yapmak: *Bakara Sûresi* 158, 196 ve *Âl-i İmran Sûresi* 97. âyetlerde geçen *hacc* kelimesi Kâbe'yi ziyaret etmek, yani hac yapmak anlamında kullanılmıştır.⁵³⁴

b) Tartışmak: Kur'an'da geçen *hacce*,⁵³⁵ *haccu*,⁵³⁶ *yühâccü*⁵³⁷ kelimeleri tartışmak anlamındadır.

c) Sene: Şuayb (a.s)'ın Musa (a.s)'a, sekiz yıl çalışması karşılığında kızını nikâhlayacağını haber veren ayette geçen *hicec* kelimesi sene anlamına gelmektedir.⁵³⁸

d) Delil: *Şûra Sûresi*'nde geçen *hucceh* kelimesi delil anlamındadır.⁵³⁹

⁵³⁰ Mevsli, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar*, Çağrı yay. İstanbul 1987, C.1, 139; el-Ceziri, Abdurrahman, *Kitâbu'l-Fıkh*, Çağrı yay, İstanbul 1987, C.1, 631; TDV, *İlmihal*, TDV yay. Ankara 2009, I, 514.

⁵³¹ Hayreddin Karaman vd, *Kur'an Yolu*, C.1, s. 303.

⁵³² Ömer Faruk Harman, “Hac” DİA, TDV yay. İstanbul 1996, C.14, s. 382.

⁵³³ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün yay. İstanbul 2015, s. 228-229.

⁵³⁴ Ayrıca bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/189,197; Tevbe 9/3; Hac, 22/27.

⁵³⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Bakar a 2/ 258; Âl-i İmran 3/61.

⁵³⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Âl-i İmran 3/20.

⁵³⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/76; Âl-i İmran 3/73.

⁵³⁸ *Kur'an-ı Kerim*, Kasas 28/27.

⁵³⁹ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Şûra 42/16.

2. HACCIN FARZ KILINIŞI

Hac ibadeti, İslâm'ın beş temel esasından biridir.⁵⁴⁰ Gitmeye imkân bulan her müslümanın ömründe bir defa hac yapması farzdır.⁵⁴¹ Hz. İbrahim'den Hz. Peygamber (s.a.s)'e, Hz. Peygamber'den günümüze kadar her yıl, binlerce, yüz binlerce (son elli yılda milyonlarca) Müslüman, Allah'ın çağrısına icabet ederek farz olan görevlerden biri olan hac ibadetini eda etmeye devam ediyor. Kâbe'nin, bir rivâyete göre ilk insan Hz. Âdem tarafından yapıldığı yönündeki rivâyetleri doğru kabul edecek olursak hac ibadetinin, insanlıkla birlikte başladığı söylenebilir.⁵⁴²

Müfessirlerin çoğunluğuna göre, haccın farziyeti *Âl-i İmran Sûresi*'nin 97. âyetiyle sabit olmuştur.⁵⁴³ Söz konusu âyet meâlen şöyledir: “*Orada apaçık alâmetler, İbrahim'in makâmı vardır. Oraya giren güvende olur. Yoluna güç yetirenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki Allah bütün âlemlerden müstağnidir.*”⁵⁴⁴

Âyette geçen “*yoluna güç yetirenlerin*” hangi imkân ve şartlara sahip kimseler olduğu hususu tefsirlerde oldukça geniş yer tutar. Bu husus Hz. Peygamber'e de sorulmuş, Hz. Peygamber, yiyecek (*zâd*) ve binek (*râhile*) cevabını vermiştir.⁵⁴⁵ Hanefî, Şâfî ve Hanbelî mezhepleri bu hadise göre hareket etmiş, yiyeceği ve bineği olanlar üzerine haccın farz olduğuna hükmetmişlerdir, fakat İmam Mâlik (ö.179/795), yiyeceği olan birinin bineği olmasa bile yürümeye güç yetiriyorsa üzerine haccın farz olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁶ Cessâs (ö.370/981), söz konusu âyette geçen “*gücü yetenler*” ifadesini, sadece yiyecek ve bineceğe hasretmemek gerekir, der ve şöyle devam eder:

Hastalığının artmasından korkan, sakat ve binek üzerinde duramayacak kadar yaşlı olan kişilerin azık ve bineği olsa da hac görevini yapması oldukça zordur.⁵⁴⁷ Köleler, mahkûmlar ve engellenmiş olanlar özgür olmadığı için hac ibadeti ile mükellef

⁵⁴⁰ Müslim, *es-Sahih*, “İmân”, 19, 22.

⁵⁴¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 412.

⁵⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 82 (İsnadı hasen).

⁵⁴³ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 7: Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, IV, 92; Nesefî, Ebu'l-Berekat, *Tefsîru'n-Nesefî*, Eda Neşriyat, İstanbul ty. C.1, s. 172.

⁵⁴⁴ *Kur'an-ı Kerim*, *Âl-i İmran* 3/96-97.

⁵⁴⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* C.5, s. 614; Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 308.

⁵⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.4, s. 95.

⁵⁴⁷ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s.308.

değildirler. Yanında mahremi olmayan kadınlar ve çocuklar da hac ibadeti ile mükellef değildirlere.⁵⁴⁸

Ebu Hureyre'nin (ö.57/678?) rivâyetine göre Hz. Peygamber, arkadaşlarına hitâben şöyle buyurmuştur: “*Ey insanlar, Allah size haccı farz kıldı, o halde haccediniz*” Bir kişi, “*Her sene mi ey Allah'ın Elçisi?*” diye sordu. Allah'ın Elçisi sustu, adam sorusunu üç defa tekrarladı. Bunun üzerine Allah'ın Elçisi, “*Evet, desem farz olur, yapamazsınız*” dedi ve ilâve etti: “*Benim sizi serbest bıraktığım konularda siz de beni serbest bırakın.*”⁵⁴⁹

Meşhur Cibril hadisinde ve İslâm hakkında soru soranlara Hz. Peygamber'in vermiş olduğu cevaplarda hac ibadeti, İslâm'ın temel esasları arasında zikredilir: “*İslâm beş temel esas üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, Kâbe'yi haccetmek ve Ramazan orucu tutmak.*”⁵⁵⁰

Müfessirlerin çoğunluğuna göre hac ibadeti, *Âl-i İmran Sûresi*'nin 97. âyetiyle hicretin IX. yılında farz kılınmıştır. İmam Buhârî (ö.255/870) de bu görüştedir.⁵⁵¹

Hz. Peygamber, “*Hac yapmakta acele edin, zira sizden birine ölümün ne zaman geleceği belli olmaz.*”⁵⁵² hadisi ile haccın sebepsiz yere ertelenmemesi, farz olduğu yıldan itibaren mümkün olan en kısa sürede haccın eda edilmesi gereğine işaret edilmiştir.

Haccın farziyeti, yukarıda zikrettiğimiz âyet ve hadislerle sabittir. Bahsi geçen âyet ve hadislerin haccın farziyetine delalet ettiği hususunda da icmâ vardır. Zebidî (ö.893/1488), bütün ibadetler kulluk vazifesini îfâ ve nimetlerin şükrünü eda maksadı ile vâcip olmuştur, hacda bu iki maksat da mevcuttur, der.⁵⁵³

⁵⁴⁸ İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 398-379; Sabûnî, *Revâiu'l-Beyan Tefsiru Âyati'l-Ahkâmi mine'l-Kur'an*, Dersaadet, by. ty, I, 410-415; İsmail Karagöz vd. *Hac İlmi hali*, s. 28-38.

⁵⁴⁹ Müslim, *es-Sahih, Hac*, 412.

⁵⁵⁰ Buhârî, *es-Sahih*, “İmân”, 1; Müslim, *es-Sahih*, “İmân”, 19-22.

⁵⁵¹ Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, DİB yay. Ankara 1985, C.1, s. 369; Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, C.1, s. 304; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.6, s.9.

⁵⁵² Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 5; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 1. Çağrı yay. İstanbul 1992.

⁵⁵³ Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.6, s. 8.

Hac ibadetini, ömürde bir defa yapmak yeterlidir. İlk hacdan sonraki haclar nafiye hükmündedir. Hz. Peygamber'in haccı ashabına anlattığı esnada bir kişinin, “*Her sene mi?*” sorusuna “*Evet desem farz olur, yapamazsınız.*” şeklinde cevap vermesi ömürde bir defa hac yapmanın kâfi olduğuna delildir.⁵⁵⁴ Zahirîlerin, haccın beş yılda bir farz olduğu yönündeki görüşlerini Kurtubî (ö.671/1272) reddetmiş, bu yöndeki rivâyetlerin sahih olmadığını, görüşlerinin icmaya da aykırı olduğunu ve batıl olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁵

3. HAC AYLARI

Bakara Sûresi 197. âyette, “*Hac, belli aylardadır.*” buyruluyor. İbn Abbas (ö.67/687), Ebu Hanife (ö.150/767), İmam Şâfi (ö.204/820), Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) ve kadim ulemanın ekseriyetine göre âyette işaret edilen belli aylar, *Şevval* ve *Zilkâde* Ayları ile *Zilhicce Ayı*'nın ilk on günüdür, İbn Ömer (ö.72/693), Kâtâde (ö.118/735), İmam Mâlik (ö.179/795) ve bir kısım ulemaya göre ise hac ayları *Şevval*, *Zilkâde* ve *Zilhicce Ay*'ları tamamıdır.⁵⁵⁶

Şevkânî (ö.1250/1834), hac ayları konusunda ihtilafın çıkması ve *Zilhicce Ayı*'nın tamamının hac ayından sayılması, hac *menâsikinin* bayramın 1. gününden sonraya ertelenmesi halinde ceza kurbanı kesilmesinin gerekmeceği sonucunu doğurması bakımından yararlı olmuştur, der.⁵⁵⁷

İzzet Derveze, (ö.1404/1984) müfessirlerin ekseriyetinin hilâfına “bilinen aylarla ilgili olarak şöyle der: “*Çok iyi bilinmektedir ki İslâm'dan önce üç haram ay, peş peşe gelen Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem Ayı'dır. Bu haram aylar, hacıların Mekke'ye gelmeleri, hac ibadetini tamamladıktan sonra memleketlerine dönmeleri için mukaddes bir ateşkes süresidir. Bu ayların haram aylar olduğuna dair sahih hadisler de vardır. Dolayısıyla "bilinen aylar" ifadesi ile bu üç haram ayın kastedildiğini düşünüyoruz.*”⁵⁵⁸

Cumhuri ulemaya göre hac ayı kabul edilen *Zilkâde*, *Zilhicce* ayları haram

⁵⁵⁴ Müslim, *es-Sahih, Hac*, 412.

⁵⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.4, s. 95.

⁵⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C.3, 444-447; İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 187; Tahâvi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 7.

⁵⁵⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, C.1, s. 358-359.

⁵⁵⁸ Derveze, *İzeet, et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s. 352.

aylardandır. Haram ay, içinde savaş yapılması yasak olan aylardır. (*Zilkâde, Zilhicce, Muharrem, Recep*) Başka bir ifade ile bu aylar barış aylarıdır. Haram aylar, hacıların güvenlik içinde ibadetini yerine getirmesine imkân sağlamak için Hz. İbrahim'in hacı ilân etmesi ile birlikte başlamıştır.⁵⁵⁹ Kur'ân'da da bu ayların değeri aynen korunmuştur.⁵⁶⁰ Birkaç günde tamamlanabilecek bir ibadetin bir mevsime yayılmasının sebebi, uzak yerlerden gelecek olanlara evden çıkış ve dönüşüne kadar yetecek bir süre tanınması anlamına gelir. Haram ayların, hacıların güvenlik içinde ibadetlerini yerine getirebilmesi için ihdâs edildiği görüşü göz önüne alındığında İzzet Derveze'nin yorumu daha makul görünmektedir.

Hac aylarından önce ihrama girmenin sahih olup olmadığı hususu da müfessirler arasında ihtilaf konusu olmuştur. İmam Şâfi'ye (ö.204/820) göre hac aylarından önce ihrama girenin durumu, vaktinden önce namaz kılanın durumu gibidir, ihramı umre için geçerlidir. Ahmet b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre vaktinden önce ihrama girmek mekruh olmakla birlikte geçerlidir. Ebu Hanife (ö.150/767) ve İmam Mâlik'e (ö.179/795) göre ise senenin her ayında hac için ihrama girilebilir. Kurtubî (ö.671/1272) ve Şevkânî (ö.1250/1834), İmam Şâfi'nin görüşünü âyetin zâhirine daha uygun bulurlar.⁵⁶¹

Haccın farzlarından olan *ziyaret/ifada tavafının Zilhicce'nin 11. ve 12. günlerinde de yapılmasının caiz olması, haccın vâciplerinden olan şeytan taşlamanın Zilhicce'nin 10, 11, 12 ve 13. gününde yapılıyor olması Zilhicce'nin tamamının hac ayı kabul edilmesine imkân sağlamak ve Zilhicce Ayı'nın tamamını hac ayı kabul edenleri haklı çıkarmaktadır.*

Son yıllarda düzenlenen bazı akademik konferans, sempozyum ve panellerde bir kısım akademisyenin, hac aylarının yılın oniki ayına yayılması yönünde öneriler getirdiğine şahit olmaktadır. Bu yönde yapılan değişiklik teklifi, Hz. Peygamber'in uygulamasına ve 1400 yıldır devam eden geleneğe aykırıdır, yapılacak değişikliğin haccın ictimai faydasını zayıflatacağından da hiç şüphe yoktur.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, C.1, s. 156.

⁵⁶⁰ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/194, 217; Mâide 5/2; 97; Tevbe 9/36.

⁵⁶¹ Sabûni, *Ravâiu'l-Beyân*, C.1, s. 254-256.

⁵⁶² Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, C.1, s. 313.

Günümüzde her yıl çeşitli İslam ülkelerinden milyonlarca müslüman hacca gitmek için ülkesinin hac idaresine ya da Suudi Arabistan konsoloslughuna başvurmaktadır. Her yıl İslâm ülkelerinden hac yapmak isteyenlerin sayısının 20 milyon civarında olduğu belirtilmektedir. Bu kadar insanın Mekke şehrinde barınması ve hac ibadetini eda etmesi fiziki mekânın elverişsizliği sebebiyle mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bu sebeple Suudi Arabistan yönetimi İslâm ülkelerine nüfusunun binde biri oranında, halkı Müslüman olmayan ve Müslümanların azınlık olarak yaşadığı diğer ülkelere ise belirli oranlarda kotalar uygulamakta ve buna göre hacı adayı kabul etmektedir. Buna rağmen, zaman zaman hacda izdihamlar ve izdiham sebebiyle ölümlü vakalar meydana gelmektedir. Yaşanan izdihamlara karşı tedbir olarak bazı düşünürlerin ve akademisyenlerin, “*Hac bilinen aylardadır.*” âyetini geleneksel yorum ve uygulamanın hilafına bir yaklaşımla, hac ibadetini yılın oniki ayına yayılmasını önermektedirler. Fakat bu meyanda yapılan yorum ve düşünceler, bilim çevrelerinde fazla ciddiye alınmamıştır.⁵⁶³

Hz. Peygamber, “*Hac Arafat’tır.*”⁵⁶⁴ buyurmuştur. Buna göre Arafat vakfesi, haccın farzıdır ve bu vakfe, Arife günü öğleden sonra bayram sabahına kadar yapılabilir bir ibadettir. “*Arafattan sel gibi taşarak döndüğünüzde Meş'ari'l-Haram yanında, Allah'ı zikredin.*”⁵⁶⁵ emrine istinaden yapılan Müzdelife vakfesi de bayram gecesine hasredilmiştir. Haccın menâsikinden olan kurban kesme ve şeytan taşlama işi bayramın ilk üç gününde yapılabilir ve bu zamanla kayıtlıdır. Farz namazlar vakti girince kılınır, farz olan oruç Ramazan Ayı’nda tutulur. Hz. Peygamberin emri ile hicri IX. yılda hac yapan Hz. Ebu Bekir ve hicri X. yılda hac yapan Hz. Peygamber, bu ibadeti *Zilhicce ayı*’nın 9, 10,11 ve 12. günlerinde yapmışlardır. Zaman ve mekânla mukayyet olan hac ibadetini⁵⁶⁶ zamanı dışına çıkarmak ibadetin geçersiz olmasına yol açacağından bu ibadetin, yılın on iki ayına yayılması önerisi makul ve meşru görülmemektedir. Haccın, belirli günler dışında yapılabileceğine dair bu güne kadar hiçbir görüş ileri sürülmemiş olmasından hareketle, hac ibadetinin belirli günlerde yapılabileceği hususunda “icma” oluştuğunu söylemek de mümkündür.

⁵⁶³ Bkz. I.Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, DİB yay. Ankara 1995, C.2,s. 636,650-651.

⁵⁶⁴ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menasik”, 68; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 57;Tirmizî, *es-Sünen*, “Tefsir” 3.

⁵⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, C.2, s. 723.

⁵⁶⁶ Mevsili, *el-İhtiyar*, C.1, s.139.

4. HACLA İLGİLİ TERİMLER

Hacda sembolik fiil ve nesnelere, hac fiilleri ve hac yapılan yerlerin mâhiyeti ve sembolik anlamları belli terimlerle ifade edilir. Bu terimlerin bir kısmı Kur'ân'da ve hadislerde kelime olarak zikredilmiş, bir kısmı da zamanla hacca özel terim/kavram haline gelmiştir. Bu özel kelimeler, haccın bir yönünü ve mâhiyetini anlatan terimlerdir. Çalışmamızın bu yerinde hacla ilgili terimleri hadis ve tefsir kaynaklarından yararlanarak ele alacağız.

4.1. Şeâir

Şeâir, bir şeyin tanındığı alâmetler, işâretler, parolalar, simgeler ve nişanlar anlamlarına gelir.⁵⁶⁷ Kur'an'da Arapça *ş.a.r* fiilinden türeyen kelimeler 40 yerde geçmektedir ve *ş.a.r* fiil ve türevleri; bilmek, kıl, şiir, bir yıldız adı, semboller, Müzdelife anlamlarına gelmektedir.⁵⁶⁸ Allah'a itaat için yerine getirilen *tavaf*, *sa'y*, *vakfe* gibi hac *menâsiki*, alâmetleri ve amellerine *şeyre* (çoğulu *şeâir*) denilmiştir.⁵⁶⁹

Allah'ın şîârı (nişanlar) geniş anlamda Allah'ın bütün emir ve nehiyleri şeklinde de yorumlanmıştır. Hasan Basri, şeâire, Allah'ın dininin tamamıdır, demiştir.⁵⁷⁰ Nitekim *Hac Sûresi* 32. âyette geçen *şeâir* kelimesi bu anlamda kullanılmıştır: “*Her kim Allah'ın bütün hükümlerine saygı gösterirse şüphesiz bu kalplerin takvasındandır.*”

Câhiliye Dönemi'nde Araplar, hacda kurban kesmek için aldığı hayvanları hafifçe yaralıyorlardı. Kâbe'ye varıncaya kadar bu yaradan kan akar, görenler de bu hayvanların kurbanlık olduğunu bilir ve yolda gördüğü hayvanı gasbetme niyetinde olanlar dahi buna dokunmazdı. Bu yapılan işe *iş'âr* (işaretleme, çoğulu *şeâir*) deniliyordu. İşaretlenen hayvan da *şeâir* olarak nitelenirdi.⁵⁷¹ Kurbanlık hayvana nal ve ayakkabı takarak işaretleme de *kılâde* denilirdi.⁵⁷²

⁵⁶⁷ Serdar Mutçalı *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul 1995, s. 446.

⁵⁶⁸ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, s. 463-464.

⁵⁶⁹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.4, s. 414.

⁵⁷⁰ Vehbe Zühayli, *et-Tefsiru'l-Münir*, Daru'l-Fikri'l-Muasır, Dımeşk 1418h, C.6, s. 71.

⁵⁷¹ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, C.6, s. 47.

⁵⁷² Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 106, 107, 108, 109; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 63.

Müfessirler, *şêâirin* anlamı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı *şêâiri*, Allah'ın farz ve vâcip kıldığı hükümler ve bütün dinî mükellefiyetler şeklinde yorumlamışlardır. Bazı âlimler ise *şêâirin*, hac *menâsiki*, bazıları da kurbanlık hayvan olduğunu söylemişlerdir.⁵⁷³ Süleyman Ateş *şêâiri*, Allah'ın belirlediği sınırlar ve buyruklar şeklinde açıklar ve kısaca *şêâiri*, nişanlar olarak tercüme etmeyi tercih eder.⁵⁷⁴

4.2. Menâsik

Menâsik kelimesinin kökeni olan *nüsük*, ibadet anlamına gelir. Allah'a yaklaştıran her şey bu kapsamdadır ve daha çok hac fiilleri için kullanılır. İbadet edene *nâsik*, hac yapılan yerlere ve hac amellerine de *menâsik* denilir. Hacda kesilen kurbanı ise *nesike* denir.⁵⁷⁵ Bu kavramın tekili *mensek*dir, mastar, zaman ve mekân ismi olarak da kullanılır. *Mensek*; *nüsük* ve *menâsik* kurban, hac ibadetinin usulleri, kurban kesilen bayram, ibadet edilecek yer, yol ve şeriat anlamlarına gelir.⁵⁷⁶

Hz. İbrahim Kâbe'yi inşâ ederken yaptığı duada “...*Rabbimiz bize ibadet yerlerimizi/usullerimizi göster...*”⁵⁷⁷ derken *menâsik* kelimesini kullanmıştır. *Bakara Sûresi* 200. âyette geçen *menâsik* kelimesine de müfessirler, bütün hac amelleri ve kurban anlamını vermişlerdir.⁵⁷⁸ Hz. Peygamber de “*Hac usullerinizi (menâsik) benden alın.*”⁵⁷⁹ meâlindeki hadisinde *menâsik* kelimesini kullanmış ve böylece *menâsik* hac fiillerini ifade eden bir terim mahiyetini almıştır.

Menâsik ve *şêâir* terimlerini birlikte ele aldığımızda her ikisinin de hac yerleri ve hac amelleri anlamlarını muhtevî oldukları ve birbirine çok yakın anlam alanına sahip oldukları görülür. Şu kadar var ki, *şêair*, *menâsikin* somut, görünen ve bildirilen yönünü, *menâsik* ise *şêâirin* uygulanan ve bilfiil tatbik edilen yönünü ifade etmektedir.

⁵⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.6, s. 120-121.

⁵⁷⁴ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.6, s. 24.

⁵⁷⁵ İsfahânî, Rağîb, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, s. 747; İbn Manzur, *Lisabü'l-Arab*, C.10, s. 498; Serahsî, Şemsüddin, *el-Mebsut*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut Bty,C.4, s. 2.

⁵⁷⁶ Serahsî, Şemseddin, *el-Mebsut*, . C.4, s 2; Okuyan, Mehmet, *Kur'an Sözlüğü*, s.800-801; Ateş, Süleyman, *Yüce Kuran'ın Çağdaş Tefsiri*, C.6, s. 26.

⁵⁷⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/128.

⁵⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C.4, s. 195; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 284; Neseî, *Tefsiru'n-Neseî*, C.1, s. 102.

⁵⁷⁹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 51 (310) ; Nesâî, *es-Sünen*, “Menâsik”, 220.

Hacla ilgili terimlerden *tefes* kelimesi de Tirmizî’de (ö.278/892) geçen bir rivâyette *menâsik* anlamında kullanılmıştır.⁵⁸⁰ *Hac* ibadetleri anlamına ilaveten, ihramdan çıktıktan sonra yapılan tırnak kesmek, tıraş olmak ve bedende belli bölgelerde temizlik yapmak gibi işlere de *tefes* denilmiştir.⁵⁸¹

4.3. İhram

İhram, hac veya umreye niyet etmek ve başlamak demektir. İhram denilmesinin sebebi, hac ve umre dışında helâl olan birçok şeyin bu esnada haram olmasıdır.⁵⁸² Erkekler, ihram elbisesi olarak bütün bedeni saracak boyutta dikişsiz ve kokusuz *izar* ve *ridâ* denilen iki parça beze bürünürler. Baş ve ayaklar açık olur. Hanımların ihram elbisesi ise her zaman giydikleri kıyafetleridir. Yalnız, hanımlar ihramlı iken yüzlerini örtemezler. İhrama girene *muhrim* denilir.⁵⁸³ Hz. Peygamber, erkeklerin ihramlı iken gömlek, sarık, şalvar, bornoz ve mest giyemeyeceğini bildirmiştir.⁵⁸⁴

İf’al babının mastarı olan ve sözlükte “*haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, haram aylarına veya harem bölgesine girmek*” anlamlarına gelen ihram kelimesi,⁵⁸⁵ terim olarak hac veya umreye niyet eden kimsenin diğer zamanlarda helâl olan bazı şeyleri, hac veya umre tamamlanıncaya kadar kendisine haram kılmasını ifade eder. İhramın, haccın şartı mı yoksa rüknü mü olduğu tartışmalıdır. Ebu Hanife’ye göre ihram haccın şartıdır, fakat hac *menâsiki* tamamlanıncaya kadar ihramlı kalmak rükündür. İhramın rüknü Hanefilere göre ise *niyet ve telbiye*dir.⁵⁸⁶

Kaynaklarda ihramın, hacılar arasında statü farkını kaldırması, Allah’ın huzurunda herkesin eşit olduğu görüntüsünü vermesi, basit bir kıyafetle ilâhî huzura

⁵⁸⁰ Tirmizî, *Hac*, 57.

⁵⁸¹ Ahmet Davutoğlu, *Selâmet Yolları*, Sözmez Neşriyat, İstanbul 1970, C.2, s. 557.

⁵⁸² İhramlıya haram olan şeyler üçüncü bölümde “İhram Yasakları” başlığı altında ele alınacaktır.

⁵⁸³ Askalani, *Büluğü’l-Meram*, s. 276; DİB, *Hadislerle İslam*, C.2, s. 357; Erul, Bünyamin, Keleş Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB yay. Ankara 2012, s. 26.

⁵⁸⁴ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 21; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 1.

⁵⁸⁵ İbrahim Mustafa vd. *el-Mu’cemu’l-Vesit*, s.169; İbn Manzur, *Lisabü’l-Arab*, C.12, s.122.

⁵⁸⁶ Cezîrî *Kitâbu’l-Fıkh*, I, 639; Salim Ögüt, “İhram”, DİA, TDV yay. İstanbul 2000, C.21, s. 539-540.

tâzim ve hürmetle çıkılması, ölümü ve mahşeri hatırlatması vb. birçok anlam ve hikmetine işaret edilmiştir.⁵⁸⁷

4.4. Telbiye

Telbiye, sözlükte emre icâbet etmek ve tekrar etmek anlamlarına gelir. *Telbiye*, Hz. İbrahim'in lisanı ile yapılan ilâhî davete icâbet ettiğini beyan etmektir.⁵⁸⁸ *Telbiyenin* şu cümleleri ihrama girildiği andan itibaren Kâbe'yi görünceye kadar sık sık tekrar edilir:

Lebbeyk Allahumme lebbeyk. Lebbeyke l□ şerîke leke lebbeyk. İnnel hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk. L□ şerike lek ⁵⁸⁹ (*Allah'ım davetine isteyerek uydum, emrine âmâdeyim. Eşin ve ortağın yoktur. Sana yöneldim. Hamd senin, nimet senin, mülk de senindir. Eşin ve ortağın yoktur.*)

Abdullah İbn Ömer (ö.72/693)'in *telbiyeye* şu ilâveyi de yaptığı rivâyet edilir: “*Lebbeyke lebbeyke ve sa'deyke ve'lhayru bi yedeyke*” ⁵⁹⁰

Hz. Peygamber, “*Hac nedir?*” şeklindeki bir soruya “*Telbiye getirmek ve kurban kesmektir.*” cevabını vermiştir.⁵⁹¹ *Telbiye*'yi erkeklerin yüksek sesle; hanımların ise yanındaki duyacak şekilde söylemesi ve *telbiyenin* sıkça tekrarlanması müstehaptır.⁵⁹² Bu hususta Hz. Peygamber, “*Cebrail bana geldi, ashabıma telbiyeyi yüksek sesle söylemelerini emretmemi söyledi.*” demiştir. ⁵⁹³ Hareme girerken *telbiyeyi* yüksek sesle söylemeye *ihlâl* denir.⁵⁹⁴

Telbiyeye, hac ya da umreye niyet edildikten ve iki rekât ihram namazı kılındıktan sonra başlanır. Merğînânî (ö.1197/593), *telbiyeyi* namaza başlarken ve

⁵⁸⁷ Ahmet Davutoğlu, *Selâmet Yolları*, C.2, s. 509; Salim Ögüt, “İhram”, DİA, TDV yay. İstanbul 2000, C.21, s. 539-540; DİB, *Hadislerle İslam*, C.2, s. 358.

⁵⁸⁸ Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.6, s. 78.

⁵⁸⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 26; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 3 (19).

⁵⁹⁰ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 3 (19). Müslim bu ilaveyi açıklamak için verdiği dipnotta “*sa'deyk*” kelimesini senin yardımınla, yardımını müteakip itaat, “*ve'l-hayru bi yedeyk*” cümlesini ise bütün iyilik ve lütf Allah katındandır, manasını vermiştir.

⁵⁹¹ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 6 (2897).

⁵⁹² Salim Ögüt, “Telbiye” DİA, TDV yay. İstanbul 2011, C.40, s. 396.

⁵⁹³ İbn Mâce, *es-Sünen* “Menâsik”, 16 (2922).

⁵⁹⁴ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 3, 21. nolu hadisin dipnotu.

namazın rukunleri arasında zikredilen intikal tekbirlerine benzetir. Niyetle birlikte *telbiye* ihramın rüknüdür.⁵⁹⁵ *Telbiye*'nin söylenmesi ile ihram yasakları yürürlüğe girer. *Telbiye*, cumhuru ulemaya göre hac yapılıyorsa bayram sabahı Akabe Cemresini taşlayınca, eğer umre yapılıyorsa *Hacerulesved* istilâm edilince sona erer.⁵⁹⁶

4.5. Tavaf

Bir şeyin etrafında dönmeye ve yürümeye *tavaf* denir. Arapça *tvf* fiil kökünden türeyen kelimeler, Kur'an'da 41 yerde geçmekte, gelip çatmak, dolaşmak, yürümek gidip gelmek, *tavaf* etmek, bela, tufan, kasırga ve grup anlamlarına gelmektedir.⁵⁹⁷ "...o Eski Evi (Kâbe) tavaf etsinler."⁵⁹⁸ "...tavaf edenler ibadet yapanlar ve secde edenler için Evimi (Kâbe) temiz tutun...."⁵⁹⁹ âyetlerinden ibadet maksadı ile yapılacak *tavaf* yerinin Kâbe'nin etrafı olduğu anlaşılmaktadır. *Safa* ve *Merve* tepeleri arasında yapılan yürüyüş için de Kur'an'da *tavaf* kelimesi kullanılmıştır.⁶⁰⁰ *Hacerulesved*'in hizasından başlayarak ve Kâbe'yi sol tarafına alarak onun etrafında bir defa dönmeye *şavt*, yedi defa dönmeye *tavaf* denir. *Tavaf* yapılan alana da *metaf* denir. Kâbe'nin etrafında yapılan *tavaf*, Hz. İbrahim zamanından günümüze kadar –Câhiliye Dönemi dâhil- kesintisiz devam eden bir ibadettir.⁶⁰¹

İbn Abbâs'tan (ö.67/687) gelen bir rivâyete göre Hz. Peygamber *tavafla* ilgili şöyle buyurmuştur: "*Ka'be'yi tavaf etme, namaz gibidir. Ancak tavafta konuşabilirsiniz. Öyle ise, kim tavaf sırasında konuşursa sadece hayır konuşsun.*"⁶⁰²

Hacda üç çeşit *tavaf* vardır: *Kudüm tavaflı*, *ifada / ziyaret tavaflı* ve *veda tavaflı*.

Kudüm tavaflı, Mekke'ye dışardan gelenin yaptığı ilk *tavaftır*, sünnettir.

İfada ya da *ziyaret tavaflı*, Arafat ve Müdelife vakfelerinden sonra yapılan farz olan *tavaftır*.

⁵⁹⁵ Merğînânî, Ebu'l-Hasen Ali, *el-Hidâye*, C.1,s. 139.

⁵⁹⁶ Zühayli, *et-Tefsiru'l-Miünir*, C.2, s. 223; Salim Ögüt, "Telbiye", DİA, TDV yay. İstanbul 2011, C.40, s. 396; Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, IV, 191.

⁵⁹⁷ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, s. 536-538.

⁵⁹⁸ *Kur'an-ı Kerim*, Hac 22/29.

⁵⁹⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/125.

⁶⁰⁰ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/158.

⁶⁰¹ Salim Ögüt, "Tavaf" DİA, TDV yay.İstanbul 2011, C.40, s. 178.

⁶⁰² Tirmizi, *Hac*, 112; Nesai, *Hac*, 136.

Veda tavafi ise, Mekke'den ayrılmadan önce yapılması gereken son *tavaftır*, hükmü vâciptir.⁶⁰³ Buna göre Mekke'ye umreye gidenler en az bir defa, hacca gidenler ise ilki *kudüm*, ikincisi *ziyaret/ifada*, son olarak da *veda tavafi* olmak üzere en az üç defa Kâbe etrafında *tavaf* yapmak durumundadırlar.

4.6. Sa'y

Sözlükte, yürümek ve koşmak anlamına gelen *sa'y* kelimesi, bir hac terimi olarak, hac veya umre için yapılan *tavaftan* sonra *Mescid-i Haram*'ın doğusunda bulunan *Safa* ve *Merve* tepeleri arasında yapılan hac ve umre *menâsikidir*.⁶⁰⁴ *Sa'y*, Hz. İbrahim'in eşi Hz. Hacer'in hayata tutunmak için bulunduğu muhitte su arama çabasını sembolize eder.⁶⁰⁵

Câhiliye Dönemi'nde *Safa* ve *Merve* tepelerinde *İsaf* ve *Naile* putları vardı. Ayrıca Medineliler de putları *Menat* adına burada *sa'y* yapıyordu. İslâm'dan sonra, bir câhiliye geleneğini devam ettirmeme düşüncesi ile müslümanlar *Safa* ile *Merve* tepeleri arasında *sa'y* yapmaktan imtina ettiler. *Bakara Sûresi*'nin “*Hiç şüphesiz Safa ile Merve Allah'ın nişanlarındandır. Kim hacceder, ya da umre yaparsa onları tavaf etmesinde kendisine bir günâh yoktur. Kim kendiliğinden bir iyilik yaparsa bilsin ki, Allah karşılığını verir, (yaptığını) bilir.*”⁶⁰⁶ meâlindeki âyet sahabenin bu endişesini bertaraf etti.⁶⁰⁷

Hiz. Âişe (ö.57/678) yeğeni Urve b. Zübeyr'in (ö.94/713), “*Safa ile Merve arasında sa'y yapmamızda bir sakınca yok.*” dediğini duyunca “*Ey kardeşimin oğlu ne kötü söyledin, âyetin manası eğer senin dediğin gibi olsaydı, 'tavaf etmemenizde bir sakınca yoktur' şeklinde gelmesi gerekirdi*” diyerek tepki gösterdi ve âyetin yukarıda değindiğimiz *sebeb-i nüzülünü* anlattı.⁶⁰⁸

⁶⁰³ Meydânî, Abdülğani, *el-Lübab fi Şerhi'l-Kitab*, C.1, s. 184-191.

⁶⁰⁴ Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkh*, C.1, s. 659.

⁶⁰⁵ DİB, *Hadislerle İslâm*, C.2, s. 362.

⁶⁰⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/158.

⁶⁰⁷ İbn Aşur, Tahir, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.2, s. 59; Sabûnî, *Revâiu'l-Beyân*, I, 136; Mukatil b. Süleyman, *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, Terc. Beşir Eryarsoy, İşaret yay. İstanbul 2005, s. 119.

⁶⁰⁸ Sabûnî, *Revâiu'l-Beyan*, C.1, s. 136.

4.7. Vakfe

Vakfe, hac esnasında belirli bir süre beklemek anlamına gelir. Vakfenin yapıldığı Arafat ve Müzdelife bölgelerine de *mevkîf* denir.⁶⁰⁹ Arafat'ta vakfe yapmak haccın bir *ruknu*dür (farz). Arafat Vakfesi, Arife günü öğle namazından sonra bayram sabahı fecir vaktine kadar herhangi bir zamanda yapılabilir.⁶¹⁰ Müzdelife'de *vakfe* yapmak da haccın *menâsik*indedir (vâcip). Kurban bayramı gecesinden itibaren bayram sabahına kadar (güneş doğmadan önce) yapılır.⁶¹¹

Bakara Sûresi 198. âyet, Arafat ve Müzdelife vakfesine işaret etmektedir: “Arafat’tan ayrılıp Müzdelife’ye akın edince Meş’ar-i Haram’da Allah’ı anın.”

4.8. Remy-i Cimar

Remy-i cimar (şeytan taşlama), Mina’da *cemerât* olarak adlandırılan yerlere belli günlerde, belli sayıdaki küçük taşları atmaktır. Şeytan taşlama, şeytanın Hz. İbrahim’i Allah’ın emrini yerine getirmekten alıkoyma çabasına karşılık, Hz. İbrahim’in şeytanı Mina’da üç yerde taşlamasını sembolize eder.⁶¹² Hz. Peygamber de çalışmamızın bu bölümünde “Haccın Menâsiki” alt başlığı altında usûlünü arz edeceğimiz şekilde cemrelere tekbir getirerek taş atmış, ashabına “*Menâsikinizi benden alın.*” diyerek bu *menâsiki*, nasıl yerine getireceklerini öğretmiştir.⁶¹³

4.9. Hedy

Umre ve hac yapan kimselerin Harem sınırları içerisinde kesmiş oldukları kurbanı *hedy* denir. Allah’ın rızasını kazanmak gayesiyle Kâbe’ye hediye edildiği için bu kurbanlara *hedy* adı verilmiştir. Hac ve umre yapmayanların kestikleri kurbanı ise *udhiyye* denir.⁶¹⁴

⁶⁰⁹ Menderes Gürkan, “Vakfe” DİA, TDV yay.İstanbul 2012, C.42, s. 464.

⁶¹⁰ İbn’ül-Arabî, Ebu Bekir, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.1, s. 192, 375.

⁶¹¹ Tahavî, *Ahkâmu’l-Kuran*, C.2, s. 158.

⁶¹² M. Özgü Aras, “Cemre” DİA, TDV yay. C.7, İstanbul 1993, s. 340-341.

⁶¹³ Buhârî, *es-Sahih*, “Tefsiru Sûreti’l-Bakara”, 35; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 51 (310); İbn Kayyım, *Zâdu’l-Meâd*, C.2, s. 285-286.

⁶¹⁴ İsfahânî, *el-Müfdredat*, 784; İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, C.15, s. 358.

Hacda kesilecek kurbanlık hayvan, deve ve sığır nevinden büyükbaş ise *bedene*, koyun ve keçi nevinden küçükbaş ise *dem* olarak adlandırılır.⁶¹⁵ *Hac Sûresi* 36. âyette geçen *büdn* kelimesi ile kurbanlık develerin kastedildiği söylene de Hz. Peygamber sığır cinsi hayvanları da buna dâhil etmiştir.⁶¹⁶ Söz konusu âyeti takip eden âyette ise, *bedene* kurbanının da Allah'ın nişanlarından (*şeaîr*) olduğu, Allah'a kurbanlığın eti ya da kanının ulaşmayacağı, ancak takvanın Allah'a ulaşacağı beyan edilerek kurbanda niyet ve ihlâsın önemine vurgu yapılmıştır.⁶¹⁷

Araplar hacda kesmek üzere yanlarına aldıkları kurbanlık hayvanları, boynuna ip ya da nal asarak (*kılade*) veya devenin hörgücünden kan akıtarak (*iş'ar*) nişanlar, bunu görenler de bu hayvanlara dokunmazdı. *Mâide Sûresi*'nde de hac için nişanlanmış hayvanlara saygı gösterilmesi istenmiştir.⁶¹⁸ Hadis kaynaklarında da Hz. Peygamber'in kurbanlık deve olarak yanına aldığı hayvanı *kılade* ve *iş'ar* yaparak nişanladığına dair haberler ve bu konuda sorulan sorulara vermiş olduğu cevaplar yer almaktadır.⁶¹⁹

4.10. Halk/Taksir

Halk, saçları kökünden kazıtılarak tıraş olmaktır, mastarı *tahlîktir*. Kur'ân'da iki yerde ihramdan çıkmak için tıraş olma hususuna değinilmiştir.⁶²⁰ Hacda ihramdan çıkmak için saç kısıltmaya ise *taksir* denilir. Hz. Peygamber, kadınların ihramdan çıkmak için saçını kısıltmasını tavsiye etmiş,⁶²¹ erkeklerden de saçını kazıtana dua etmiştir.⁶²²

Yukarıda on madde halinde kısaca değindiğimiz hac terimlerinden başka, *ihsar*, *fevat*, *bedel haccı* gibi haccın ahkâmına dâir terimleri, *cinayât*, *dem bedene*, *iztuba*, *remel hervele*, *tahallül* gibi hac menasikinin îfâsı esnasında bir durumu veya fiili ifade eden terimleri “Hz. Peygamber'in Haccından Çıkarılan Hükümler” başlığı altında ele alınacaktır.

⁶¹⁵ İbn Arabî, Ebu Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 179.

⁶¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.23, s. 36.

⁶¹⁷ Hac, 22/36,37.

⁶¹⁸ Mâide, 5/2,97.

⁶¹⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 106, 107, 108, 109; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 63.

⁶²⁰ Bkz. Bakara, 2/ 196; Fetih, 48/27.

⁶²¹ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menasik”, 78 (1983).

⁶²² Bkz. Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 127; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 55; Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 74; Ebu Davud, *es-Sünen*, “Meâasik”, 78.

5. HACCIN YAPILDIĞI MEKÂNLAR

Hac ibadeti, Arabistan Yarımadası'nda Kutsal Mekke Şehri ve çevresinde hac aylarında eda edilir. Hac ibadeti, özetle Hz. Peygamber tarafından belirlenmiş olan ihrama girme yerinde (*mikât*) başlar, Mekke'de Kâbe etrafında *tavaf* edilir, Safa ve Merve tepeleri arasında *sa'y* yapılır, Arife günü Arafat'ta ve bayram gecesini Müzdelife'de *vakfe* yapılır, Mina'da Kurban bayramı günlerinde şeytan taşlanır, kurban kesilir, tıraş olunur. Bayramın birinci ya da ikinci günü *ifada/ ziyaret tavafi* yapılır, Mekke'den ayrılmadan önce son olarak yapılan *veda tavafi* ile hac ibadeti tamamlanır.

Hac ibadeti, mekân unsurunun ibadet kalitesi üzerinde doğrudan etkili olduğu ibadetlerin başında gelmektedir. Çünkü bu mekânlar Allah tarafından kutsanmıştır. Mescid-i Haram'da, Arafat'ta ve Müzdelife'de kılınan namaz, yapılan dua ve tövbe, duyulan huşu, heyecan ve huzur mü'minlerin ruhları üzerinde derin etkiler bırakmakta ve ulvi duygular üst seviyelere çıkmaktadır.⁶²³

Çalışmamızın bu yerinde hac ibadetinin yapıldığı yerlere ve bu yerlerin hac ibadeti açısından önemine kısaca değinmek istiyoruz.

5.1. Mikât Yerleri

Mikât; sözlükte bir iş için belirlenen yer ve zaman anlamına gelir. Fıkıh ıstılahı olarak *mikât*, hac ve umre için ihrama girilecek günleri ve zamanı ifade eder. Zaman anlamında *mikât*, hac için *Şevval* ve *Zilkâde* aylarının tamamı ile *Zilhicce Ayı*'nın ilk on günü, umre için yılın tamamıdır. Mekânla ilgili *mikât*, Mekke'ye gidecek olanların ya da hac ve umre yapacak olanların ihrama girecekleri yerlerdir. (*mevâkitü'l-ihram*)⁶²⁴

Kur'an-ı Kerim'de *mikât* kelimesi, bir yerde çoğul olmak üzere sekiz ayette sözlük anlamında geçmektedir.⁶²⁵ Hilâllerin insanlara hac için vakit ölçüleri olduğunu bildiren *Bakara Sûresi* 189. âyette *mikât* kelimesi çoğul olarak (*mevâkit*) geçmektedir:

⁶²³ Karaca, Faruk, *Psikolojik Perpektiften Hac, Bütün yönleriyle Hac*, (22-23 Kasım 2015), Ensar Neş. İstanbul 2015, s.226.

⁶²⁴ Salim Öğüt, "Mikât", DİA, TDV yay. İstanbul 2005, C.30, s. 48; İsmail Karagöz, *Hac İlmihali*, s. 53; Askalani, *Buluğu'l-Meram*, s. 273.

⁶²⁵ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/189; Araf 7/ 142, 143, 155; Şuâra 26/38; Duhan, 44/40; Vâkıa; 56/50; Nebe, 78/17.

“Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir.”⁶²⁶ Hac veya umre için ihrama girilen *mîkât* yerleri ile ilgili Kur’an’da herhangi bir bilgi yoktur.

Mîkât, Hz. Musa’nın Allah ile görüştüğünü haber veren *Araf Sûresi* 142 ve 143. âyetlerde vakit anlamında, İsrailoğullarının Allah ile görüşme konusunda ısrarcı olmaları üzerine Hz. Musa’nın kavminden yetmiş kişiyi seçerek belirlenen yere göndermesini haber veren *Araf Sûrei* 155. âyette yer anlamında geçmektedir.

Mîkât yerleri hakkında İbn Abbas (ö.67/687) şu bilgiyi vermektedir: Hz. Peygamber, Medineliler için *Zülhuleyfe*, Şamlılar için *Cuhfe*, Necitliler için *Karne’l-Menâzil*, Yemenliler için de *Yelemlem* mevkiini *mîkât* yeri olarak belirledi. Bu yerler oranın ahalisi ve oraya başka yerlerden gelenlerin *mîkât* mahallidir. Bu yerlerden Mekke’ye yakın olanlar, olduğu yerde (dilediği yerde) ihrama girer, Mekkeliler de Mekke’de ihrama girerler.⁶²⁷

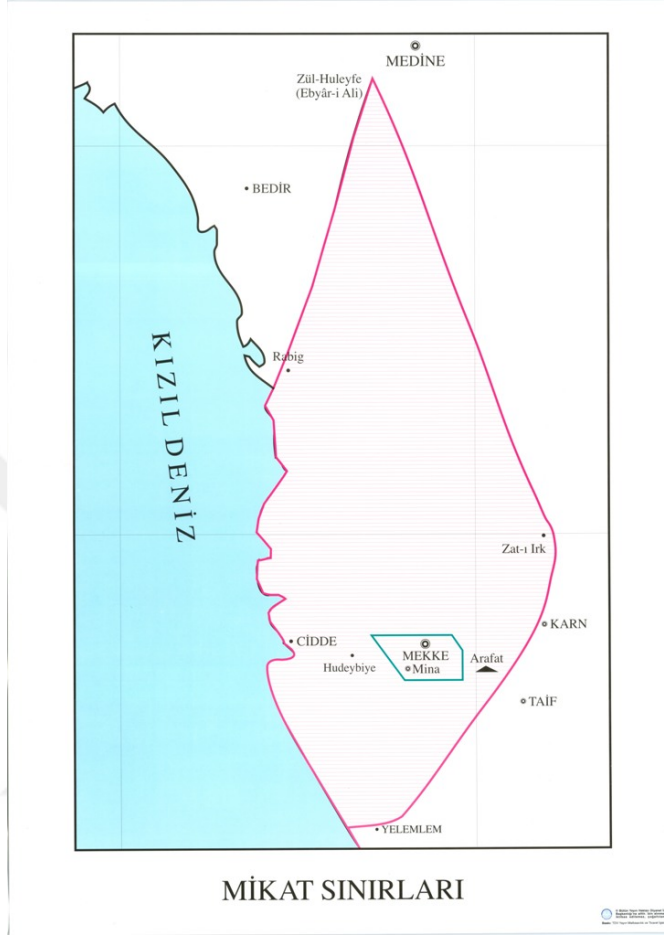
Buna göre:

- 1- *Zülhuleyfe*, Medine istikametinden (Kuzeyden) gelenlerin *mîkâtıdır*. Başka bir yerden Medine’ye gitmiş olanlar da burada ihrama girer. En uzak ihram yeridir. Mekke’ye uzaklığı 450 km’dir. Günümüzde buraya *Âbâr-ı Ali* veya *Ebyar-ı Ali* de denilmektedir.
- 2- *Cuhfe*, Mekke’ye Şam yönünden gelenlerin *mîkâtıdır*, Mekke’ye 187 km’dir.
- 3- *Zat-ı Irk*: Irak istikametinden gelenlerin *mîkâtıdır*, Mekke’ye uzaklığı 98 km’dir.
- 4- *Karn*, Necid Bölgesi’nden gelenlerin *mîkâtıdır*, Mekke’ye uzaklığı 94 km’dir.
- 5- *Yelemlem*, Yemen’den gelenlerin *mîkâtıdır*, Mekke’ye uzaklığı 54 km’dir, Mekke’ye en yakın *mîkât* yeri burasıdır.

⁶²⁶ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/189.

⁶²⁷ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 7-10; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 2.

Kızıl Deniz tarafından gelenler, *Cuhfe* yakınlarındaki *Rabiğ* hizasında, Cidde tarafından gelenler de Cidde’de ihrama girerler.⁶²⁸

Şekil 1: Mikat Sınırları.

5.2. Harem

Mekke Şehri ve belli mücâvir alana güvenli bölge anlamında “Harem” de denilir. Hz. İbrahim, Mekke’nin güvenli bir şehir olması için dua etmiş⁶²⁹ ve burası Allah tarafından güvenli bölge ilân edilmiştir:

⁶²⁸ Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, C.4, s. 38-39; *Bülüğü’l-Meram*, 273; İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte*, C.5, s. 304-305.

⁶²⁹ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/126.

“Oraya giren güvendedir.”⁶³⁰ “Biz Beyt’i (Kâbe) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık.”⁶³¹ “Allah, Kâbe’yi, Beyt-i Haram’ı, insanlar için ayakta (hayatta) kalma vesilesi kıldı.”⁶³²

Hız. Peygamber de Mekke’yi fethettiğı gün; “Bu belde Allah tarafından haram kılınmıştır. Onun dikenini koparılmaz, av hayvanını ürkütülmez, orada kaybedilen bir şeyi, ancak o şeyin sahibini arayacak olan kişi alabilir.” buyurdu.⁶³³

Mekke’nin haram/harem oluşu, orada yaşayan herkesin ve her canlıının güvence altında olmasıdır.⁶³⁴ Hız. Peygamber başka bir hadisinde, “Muhakkak ki İbrahim (a.s) Mekke’yi haram kılmış, Allah’a dua etmiştir. İbrahim (a.s) nasıl Mekke’yi haram kıldıysa ben de Medine’yi haram kıldım.”⁶³⁵ buyurmuştur. Buna göre her ikisine “Haremeyn-i Şerifeyn” denilmektedir.

Saygı değeri, kutsal ve dokunulmaz anlamlarına gelen *hürmet* kelimesinin çoğulu olan *hurumat* kelimesi Kur’an’da iki yerde geçer.⁶³⁶ Zeyd b. Eslem *hurumat* ile şu beş şeyin kastedildiğini söyler: Kâbe, Mescid-i Haram, Belde-i Haram (Mekke), Meş’ar-i Haram ve Haram Aylar.⁶³⁷ Doğrusu harem sınırları içinde kalan yerlerin *hurumatın*, olduğunu söylediğimizde konu bir bütün olarak daha net anlaşılmaktadır.

Erzakî (ö.224/839), *Ahbâru Mekke* adlı eserinde “Harem sınırlarına ilk defa taşı İbrahim (a.s) dikmiştir, bu işte Cebrail (a.s) da ona delalet etmiştir.”⁶³⁸ haberini rivâyet eder. Yine Ezrakî’nin rivâyetine göre Hız. Peygamber, “Eğer bir kimse haremde birini öldürürse o da öldürülür, dışarıda öldürüp hareme sığınır, çıkıncaya kadar güvendedir.” buyurmuştur.⁶³⁹

⁶³⁰ Kur’an-ı Kerim, Âl-i İmran, 3/97.

⁶³¹ Kur’an-ı Kerim, Bakara 2/125.

⁶³² Kur’an-ı Kerim, Mâide, 5/97.

⁶³³ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 43.

⁶³⁴ Askalânî, *Bulûğul Meram Tercüme ve Şerhi*, C.2, s. 531.

⁶³⁵ Askalânî, *Bulûğü’l-Meram*, s. 280.

⁶³⁶ Kur’an-ı Kerim, Bakara, 1/194; Hac, 22/30.

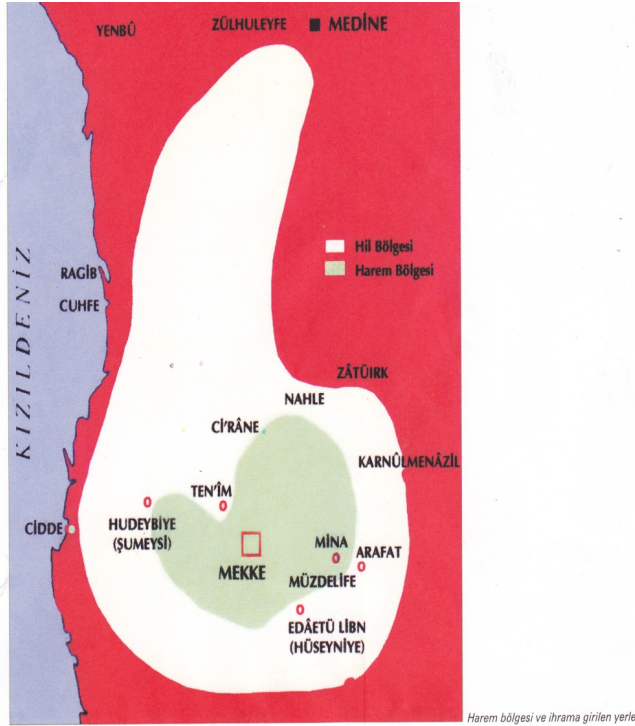
⁶³⁷ Râzî, *Mefatihü’l-Ğayb*, C.23, s. 32.

⁶³⁸ Erzakî, *Ahbâru Mekke*, s. 682.

⁶³⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 820.

Buna göre *harem*, içinde yaşayanların güvende olduğu, diğer canlı varlıkların, bitkilerin ve doğal yapısının koruma altına alındığı, hem maddî hem de manevî yönden bir nevi sit alanı ilân edilmiş kutsal yer anlamına gelmektedir.

Harem, coğrafi olarak başta Mekke şehri olmak üzere Mina ve Müzdelife mıntikasını kapsayan, Kuzeyde Cîrâne ve Tenim, Batı'da Hudeybiye, Güney Doğuda Arafat bölgesinin iç kısmında kalan yerdir.

Şekil 2: Harem, hill ve âfak bölgeleri: Yeşil renkli zemin: Harem, beyaz renkli zemin: Hill, kırmızı renkli zemin âfak bölgesini gösteriyor.

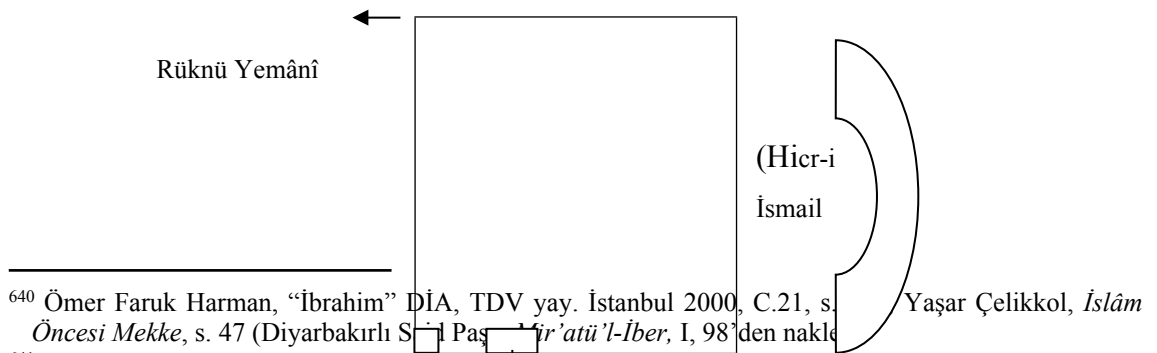
Mikât sınırları ile harem arasında kalan bölgeye "*hill*" bölgesi denir. İhramlı iken haremde yasak olan işlerin burada helâl olması sebebiyle bu ad verilmiştir. *Hill* bölgesi dışında kalan yerlere ise "*âfak*" denilir. *Âfak* bölgesinde yaşayanlara ise *afakî* denilir. Şekil 2'de harem, hill ve âfak bölgesini gösteren bir kroki yer almaktadır.

5.3. Kâbe

Kâbe, sahih rivâyetlere göre Hz. İbrahim tarafından oğlu Hz. İsmail ile birlikte M.Ö XX. yy.'da inşa edilmiştir.⁶⁴⁰ Kâbe, İslâm'ın kiblesi,⁶⁴¹ haccın sebebidir.⁶⁴² Kâbe ismi Kur'an'da *Mâide Sûresi*'nde iki defa geçmektedir.⁶⁴³ *Âl-i İmran Sûresi*'nde Kâbe'nin "*Âlemlere yol gösterici ve bereket kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev*" olduğu beyan edilir.⁶⁴⁴ *Hac Sûresi*'nde de Allah Kâbe'ye "*Beyti*" (evim) demek suretiyle ona kutsal bir değer atfetmiştir. Buna göre Kâbe'ye *Beytullah* (Allah'ın evi) de denilmektedir. Kur'an'da geçen "*el-Beytü'l-Atik*"⁶⁴⁵ "*el-Beytu'l-Haram*"⁶⁴⁶ "*el-Beytü'l-Muharrem*"⁶⁴⁷ terkipleri de Kâbe'nin diğer isimleridir.

Türk kültüründe Kâbe'ye saygı gösterilen, yüce tutulan anlamında "*Kâbe-i Muazzama*" da denilmiştir.⁶⁴⁸ İnsanlar, sembolik varlıkları ve soyut kavramları somutlaştırarak anlamaya ve anlamlandırmaya çalışırlar. Bu bağlamda Kâbe'ye mecazî anlamda "Allah'ın Evi" de denilir. Bir kelam-ı kibarda Kâbe hakkında, "*Zahiruhu ahcar ve estar, batınuhu esrar ve envar*" (*Dış görünüşü taş ve örtü, içi ise sır ve nur*) denilmiştir.⁶⁴⁹

İslam kültüründe yaygın anlayışa göre Kâbe, bütün cami ve mescitlerin genel merkezi, cami ve mescitler de Kâbe'nin şubeleri kabul edilir.

⁶⁴⁰ Ömer Faruk Harman, "İbrahim" DİA, TDV yay. İstanbul 2000, C.21, s. 149. *Öncesi Mekke*, s. 47 (Diyarbakırlı Şer'atü'l-İber, I, 98'den nakledilmiştir).

⁶⁴¹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/144, 149-150.

⁶⁴² Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyar li Ya'lîli'l-Muhtar*, C.1, s. 139.

⁶⁴³ Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Mâide 5/95, 97.

⁶⁴⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Âl-i İmran 3/96.

⁶⁴⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Hac 22/29, 33.

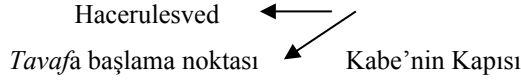
⁶⁴⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Mâide 5/2, 97.

⁶⁴⁷ *Kur'an-ı Kerim*, İbrahim 14/37.

⁶⁴⁸ Necati Öztürk *Hicaz Albümü*, s. 19.

⁶⁴⁹ Ali Akpınar, *Câhiliye Dönemi Hacdan İbrahimi Hacca Dönüş. Bütün Yönleriyle Hac*, s.62.

(Hatim)

Şekil 3: Kâbe planı

5.4. Makâm-ı İbrahim

Harem Bölgesi'nde *Makâm-ı İbrahim*'in neresi olduğu müfessirler arasında tartışılmıştır. Yaygın kabule göre, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşası esnasında yükselti taşı olarak kullandığı ve mucizevi bir şekilde ayak izinin kaldığı, halen Kâbe'nin kapısı cihetinde Kâbe duvarına 15 metre mesafede duran ve altın kafes içinde muhafaza edilen taşın olduğu yerdir.

Al-i İmran Sûresi'nde “*Orada apaçık alametler vardır. (Ayrıca) Makâm-ı İbrahim vardır.*” buyruluyor. *Âl-i İmran Sûresi* 97 ve *Bakara Sûresi* 125. âyette bahsi geçen “*Makâm-ı İbrahim*” hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. *Makâm-ı İbrahim*'den maksadın Kâbe olduğu, Hz. İbrahim'in hac ibadetini ifa ettiği bütün yerler olduğu,⁶⁵⁰ Kâbe'nin kapı tarafında altın kafes içinde muhafaza edilen taş olduğu,⁶⁵¹ Kâbe'nin yakın civarı (*metaf*), hatta Harem Bölgesi olduğu söylenmiştir.⁶⁵²

Bakara Sûresi'nde geçen, “*Makâm-ı İbrahim'i namazgâh edinin*”⁶⁵³ meâlindeki âyet, bu yere işaret eder ve orada namaz kılınması emredilir. “*İttehizû*” (*edinin*) emir fiilinde yer alan “h” harfinin okunuşundaki kıraat farkı, kılınması istenen namazın hükmüne tesir etmiştir. “h” harfini esre ile okuyanlar (Cumhurun kıraatı bu şekildedir), “*Size ihsan ettiğim nimetlerimi hatırlayın*”⁶⁵⁴ âyetindeki emir gibidir, buna göre burada namaz kılmak nafilidir, demişlerdir. Nafi b. Amir ise “*İttehazû*” (*edinin*) emir fiilindeki “h” harfini üstün ile okumuş, bu okuyuşa göre de, Ümmet-i Muhammede *Makâmı-*

⁶⁵⁰ Nebi Bozkurt, M. Sabri Küçükbaşçı, “Makâm-ı İbrahim”, DİA, TDV yay, Ankara 2003, C. 27, s. 412.

⁶⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.4, s. 53; Kurtubî, *ei-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, II, 77; İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.1, s. 710.

⁶⁵² Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, İşaret yay. İstanbul 1996, C.1I, s. 35.

⁶⁵³ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/125.

⁶⁵⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/122.

İbrahimi namazgâh edinmelerinin emredildiği hükmünü çıkarmıştır.⁶⁵⁵ Mukatil b. Süleyman da bu görüştedir, O, *Makâm-ı İbrahimde* namaz kılmanın emredildiğini fakat el sürmenin emredilmediğini söylemektedir.⁶⁵⁶

5.5. Mescid-i Haram

Mescid-i Haram, Kâbe'nin isimlerinden biri olmakla birlikte günümüzde daha çok Kâbe'nin etrafında *tavaf* yapılan (*metaf*) ve namaz kılınan ibadet mahalli anlaşılır, Kâbe'nin Kur'ân'da en çok geçen ismidir ve *Mescid-i Haram* terkibi, Kur'ân'da on beş yerde geçmektedir,⁶⁵⁷ *Mescid-i Haram*'ın, Allah tarafından etrafı mübarek kılınan kutsal bir mekân olduğu belirtilmiştir.⁶⁵⁸

Hz. Peygamber de yeryüzünde ziyaret edilmeye değer üç mescidin, *Mescid-i Haram*, *Mescid-i Nebevî* ve *Mescid-i Aksa* olduğunu haber vermiştir.⁶⁵⁹

Mescid-i Haram, tarihi süreçte birçok defa bakım ve onarımdan geçmiş, yeni kapalı alanlar eklenerek genişletilmiş, yeni kapılar ve minareler eklenmiş, böylece aynı anda daha fazla insanın namaz kılabilceği alanlar elde edilmiştir. *Mescid-i Haram*'da genişletme çalışmaları 2017 yılı itibarı ile hâlen devam etmektedir.

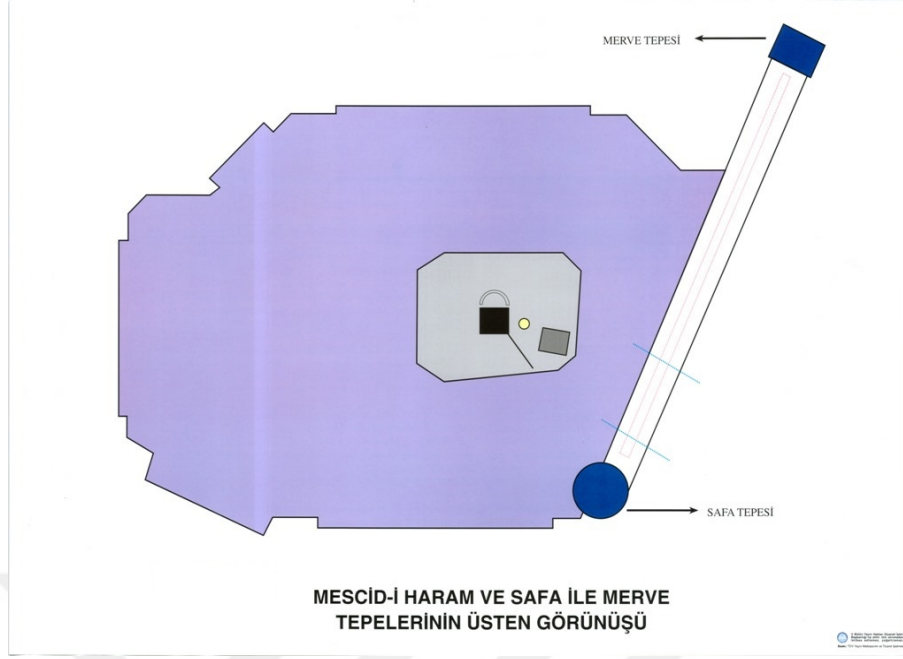
⁶⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C.4, s. 52-53.

⁶⁵⁶ Mukatil b. Süleyman, *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, s.118.

⁶⁵⁷ Mustafa Özel, *Kur'an-ı Kerim'de Hac*, s. 40; Mescid-i Haram terkininin geçtiği sûre ve âyet numaraları için bkz. Bakara, 2/ 144,149,150,191,196,217; Mâide, 5/2; Enfal, 6/34; Tevbe, 9/7, 19,28; İsrâ, 17/1; Hac, 22/25; Fetih, 48/25,27.

⁶⁵⁸ *Kur'an-ı Kerim*, İsrâ 17/1.

⁶⁵⁹ Buhârî, *es-Sahih*, "Fadli's-Salâti fi Mescidi Mekke ve'l-Medine", 1.

Şekil 4: Mescid-i Haram ve Safa ile Merve Tepeleri Planı (Üstten görünüş)

5.6. Safa ve Merve Tepeleri

Safa Tepesi, *Ebukubey's* dağının eteklerinde *Mescid-i Haram*'ın kuzeydoğusunda *Merve* Tepesinden biraz daha yüksek bir yerde Kâbe'ye yaklaşık 100 metre mesafede yer alır. *Merve* Tepesi ise *Kuaykian* Dağı'nın⁶⁶⁰ eteğinde *Mescid-i Haram*'ın kuzeybatısında yer alır. *Sefa* ve *Merve* tepeleri arası yaklaşık 400 metredir. Bu iki tepe günümüzde Mescid-i Haram'ın namaz ve *tavaf* için yapılmış olan kapalı mekâna dâhil edilmiş, izdihamı önlemek ve daha geniş alan elde etmek için *Safa-Merve* tepeleri arasında her biri *sa*'y (*mesa*) alanı olan beş kat bina yapılmıştır.

Safa; sert, başka kütle ile karışmayan, toprak ve çamurdan arınmış taş, *Merve* ise yumuşak ve esmer volkanik kökenli parçalanıp incelmış taş anlamına gelir.⁶⁶¹

⁶⁶⁰ Kuaykian dağı, Mescid-i Haramı genişletme çalışmalarında düzlenmiştir. Şu anda bu dağın yerinde M.Haram'ın ek binaları yer almaktadır.

⁶⁶¹ M.Sabri Küçükaşçı, "Safa Merve", DİA, TDV yay.İstanbul 2009, C. 36, s. 441.

5.7. Arafat

Arafat, Taif yolu üzerinde Mekke'nin 21. km. doğusunda ova görünümünde düz bir alandır. En uç noktaları arasında doğudan batıya 6.5 km. kuzeyden güneye ise 11-12 km. uzunlukta olan bu sahanın tamamı 13.68 km²'dir. Kuzeyde halk arasında Arafat Dağı olarak bilinen *Cebel-i Rahme* (Rahmet Tepesi) yer alır. Arafat Dağı, bu sahayı kuşatan dağdır. Arafat sahasının tamamı *hill* bölgesindedir, yani harem sınırlarının dışında kalmaktadır.⁶⁶²

Kur'ân-ı Kerîm'de Arafat adı bir yerde *Bakara Sûresi* 198. âyette geçmektedir: “*Arafattan sel gibi taşarak döndüğünüzde Meş'ari'l-Haram yanında, Allah'ı zikredin. O'nu, size doğrusunu öğrettiği gibi zikredin.*”⁶⁶³

Hz. Peygamber'in, “*Hac Arafat'tır.*”⁶⁶⁴ hadisi, Arafat'ın ve Arafat'ta yapılacak *vakfe*'nin ne kadar önemli olduğunu anlatmak için yeterlidir. Bu hadise istinaden bütün mezhepler, Arafat vakfesini haccın *rüknü* saymışlar, vakfe zamanı içerisinde Arafat'ta kısa bir süre de olsa bulunamayanın haccının geçersiz olduğuna hükmedilmiştir ve bu hususta herhangi bir ihtilaf da söz konusu değildir.⁶⁶⁵

Hz. Peygamber, duaların en faziletli olanının Arafat'ta yapılan dua olduğunu, burada büyük günahların affedildiğini ve amellerin en makbulünün burada yapıldığını bildirmiştir.⁶⁶⁶

⁶⁶² Abdullah Boks, “Arafat”, DİA, TDV yay. İstanbul 1991, C.3, s. 261.

⁶⁶³ Bkz. Bakara, 2/198. (Âyetin meali: “*Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın.*”

⁶⁶⁴ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menasik”, 68; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 57; Tirmizî, *es-Sünen*, “Tefsir” 3.

⁶⁶⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, II, 276; Zühaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, Terc. Kurul Tercümesi, Risale yay. İstanbul 1994, C. 4, s. 51.

⁶⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 278.

Şekil 5: Arafat, Müzdelife ve Mina Planı

5.8. Müzdelife

Müzdelife; Mekke'nin doğusunda 13 km. mesafede, doğu-batı istikametinde, uzunluğu 4370 metre, toplam alanı 963 hektar olan Arafat ile Mina arasında *Muhassir* Vâdisinin doğu çizgisinde yer alan bir bölgenin adıdır. ⁶⁶⁷

Müzdelife, sözlükte yaklaşmak ve yakınlaşmak anlamındaki *zelf* kökünden türemiştir. Burada bayram gecesi hacılar, *tekbir*, *tehlil* ve *telbiye* ile ve *vakfede* yapılan dualarla Allah'a yaklaştığı ya da Mina'ya, Mekke'ye yaklaştığı için bu ismin verildiği söylenir. ⁶⁶⁸

Bakara Sûresi 198. âyette geçen “*el-Meş'ari'l-Haram*” sıfat tamlaması ile Kuzah Dağı, “*inde'l-meş'ari-l-haram*” (Meş'ar-i Haramın yanı, mevkii) terkihi ile de Müzdelife'nin tamamı kastedilmiştir.

⁶⁶⁷ Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, DİA, TDV yay, İstanbul 2006, C.32, s. 239; Necati Öztürk, *Hicaz Albümü*, s. 64-55.

⁶⁶⁸ Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, DİA, TDV yay. İstanbul 2006, C. 32, s. 239.

Müzdelife'ye, akşam ile yatsı namazları cem edilerek kılındığı, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın bulunduğu ve insanların toplanarak bir araya geldiği yer olduğu için “cem” de denilmiştir. ⁶⁶⁹

5.9. Mina

Mina, Mekke ile Müzdelife arasında *Mescid-i Haram*'ın yaklaşık 7 km. kuzeydoğusunda ve harem sınırları içerisinde yer alan içinde şeytan taşlama (*cemerât*), kurban kesme, bayram günlerinde konaklama gibi hac ibadetlerinin (*menâsik*) yapıldığı mevkidir. Mina'nın sınırı; Mekke tarafından Akabe Cemresi, doğu yönünden *Muhassir Vâdisi*'dir. Suudi Arabistan yönetimi, 1973 yılında yaptığı topografik bir çalışma ile yön ve işaret levhaları yerleştirerek Arafat, Müzdelife ve *Mina* sınırlarını net bir şekilde belirlemiştir. ⁶⁷⁰

Bayram günlerine Mina'da kalmak sünnet olduğundan bu mevkide, içinde halısı ve kliması olan on binlerce sabit çadır kurulmuştur. Ayrıca Mina'da kurban kesmeye elverişli mezbahaneler tesis edilmiştir. Bu yerlerin, hac ibadetine mahsus mekânlar olması itibarı ile özel mülkiyet ve meskûn mahal olması söz konusu değildir. Hz. Peygamber, burada kendisine bir ev ya da en azından gölgelik yapılması teklifini dahi kabul etmemiştir. ⁶⁷¹

5.10. Cemerât

Hacıların Kurban bayramı günlerinde şeytan taşlamak için kullandığı küçük taşlara ve bu taşların atıldığı yere *cemre* denilir. Çoğulu *cimar* ve *cemerât*tır. Taş atma işlemine de *remy-i cimar* denir. *Cemerât*, Mina'nın Mekke tarafındaki sınırında yer alır. Mina tarafından Mekke'ye doğru gelirken ilk şeytan taşlama yerine “*Küçük Cemre*”, ikincisine “*Orta Cemre*” Mekke tarafındaki son taşlama yerine “*Büyük Cemre*” adı verilmiştir. Büyük Cemre'ye, Akabe biatlarının yapıldığı yere yakın olması hasebiyle *Akabe Cemresi* de denilir. Birinci cemre ile ikinci cemre arası 156 metre, ikinci cemre

⁶⁶⁹ Askalâni, *Fethu'l-Bâri*, C.4,1s. 82; Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, DİA, TDV yay. İstanbul 2006, C.32,s. 239.

⁶⁷⁰Mehmet Şener, “Mina”, DİA, TDV yay. İstanbul 2005, C. 30,s. 96.

⁶⁷¹ Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menasik”, 89.

ile üçüncü cemre arası ise 116 metredir.⁶⁷² Halk arasında Küçük Cemreye “Küçük Şeytan”, Orta Cemreye “Orta Şeytan”, Akabe Cemresine ise “Büyük Şeytan” da denilmektedir.

Kur’an’da, şeytan taşlama ile ilgili bir hükmü içeren âyet yoktur fakat kaynaklarda Cebrail’in Hz. İbrahim’e öğrettiği hacda “*remy-i cimar*” ın da öğretildiği⁶⁷³ ve Hz. Peygamber’in de bunu yaptığı bilgisi yer almaktadır.⁶⁷⁴

1990 yılında şeytan taşlamaya giden ve şeytan taşlamadan gelen binlerce hacının aynı güzergâhta hareket ederken tünelde karşılaşması sonucu oluşan izdiham sebebiyle binden fazla hacı vefat etmişti. Daha sonraki yıllarda da izdiham sebebiyle bu çapta olmasa da ölüm vakalarının yaşandığı bilinmektedir. 2005 yılından itibaren Suudi Arabistan yönetimi burada her birinde taşlama yapılabilen beş katlı devasa binalar yaptırmaya başlamış, üst katlara çıkış ve inişi kolaylaştırmak için yürüyen merdivenler konulmuştur. 2015 yılı hac sezonunda yaşanan izdihamda yine yüzlerce hacının vefat etmiş olması, bu alanda henüz kesin çözüm olabilecek bir tedbirin alınmadığını ortaya koymuştur.

⁶⁷² M.Özgü Aras, “Cemre” DİA, TDV yay, İstanbul 1993, C.7, s. 340; Necati Öztürk, *Hicaz Albümü*, s. 70.

⁶⁷³ Müsned, I, 297, 306-307; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 121; Taberî, *Târîhu’r-Rusûl*, I, 262; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, C.60, s. 21.

⁶⁷⁴ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 51 (310-312)

Şekil: 6 Cemrât (Şeytan Taşlama Mahalli Planı). Ortada şemsiye ile kapalı yerler, küçük, orta ve büyük cemre yerleridir ve yanlarda bu cemrelere giden yollar görülüyor.

6. HZ. PEYGAMBER'İN HACCINDAN ÇIKARILAN HÜKÜMLER

Fıkıh kitaplarında olduğu gibi tefsir ve hadis kaynaklarında hacla ilgili hükümler, farz olmasının şartları, edasının şartları şeklinde kategorilere ayrılarak detaylandırılmamıştır. Çalışmamızın konusu, “Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâm ve Menâsiki” olması hasebiyle konu ile ilgili araştırmamızı öncelikle tefsir ve hadis kaynakları arasında, özellikle ahkâm tefsirleri üzerinde yaptık, fakat kapalı kalan hususları açıklığa kavuşturmak için de yer yer fıkıh kaynaklarına başvurduk.

Hz. Peygamber'in yapmış olduğu tek hac ibadeti olan “Veda Hacı”ndaki bir *menâsik*ten müçtehit imamlar ve fakihler, kullandıkları usûl farkı sebebiyle bazı konularda farklı hükümler çıkarmışlardır. Her hacı adayını, hac kafilesindeki rehber hocanın da delaleti ile öncelikle mensup olduğu mezhebin görüşüne göre *menâsiki* ifa eder. Hac ibadeti, içinde yorucu bir yolculuğun olması, *menâsikin* bedenle emek sarf edilerek yapılması, milyonlarca hacı adayını ile birlikte hareket etme zorunluluğu itibarı ile zor bir ibadettir. Hacı adayının sağlık sorunu, beklenmedik gelişmeler ve iklim şartlarını ibadetin yerine getirilmesini daha da güçleştirmektedir. Bu durumda, gerekmesi halinde diğer müçtehit imamların fetvalarından da yararlanılması, vâkî zorluğun bir nebze hafiflemesine katkı sağlayabilir. Nitekim son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı Hac Fetva Kurulu da, hacdaki sevk ve idareyi kolaylaştırmak ve hacı adaylarının sorunlarını çözmek için o anki duruma göre İslam fıkhı kaynaklarındaki hükümlerden birini tercih etme cihetine gitmektedir. Biz de çalışmamızın bu bölümünde ön kabulsüz hacla ilgili bütün müçtehit imamlarımızın görüşlerinden yararlanmaya çalışacağız.

6.1. HACCIN AHKÂMI

Fıkıh usûlünde, ibadetlere başlamadan önce hazırlık nevinden yapılacak olan, ya da kişinin ibadetle mükellef sayılması için üzerinde bulunması gereken durumlara “*şart*”, ibadete başladıktan sonra tamamlanması için yerine getirilmesi zorunlu olan

fillere “rukün” denilmesinden⁶⁷⁵ hareketle biz de bu çalışmada, hac ya da umre için ihrama girip niyetleninceye kadar cârî olan ve yerine getirilmesi gereken farz, vâcip ve sünnet nevinden hükümleri “*Haccın Ahkâmı*”, niyetlendikten sonra yerine getirilmesi gereken hac ve umre fillerini ise “*Haccın Menâsiki*” başlığı altında ele aldık.

Hac ibadeti, mü'minler üzerine belli şartlarda farzdır. Bir kimsenin hac mükellefi sayılması için bir takım şartları haiz olması gerekmektedir.

6.1.1. Haccın Farz Olmasının Şartları

Hanefî fukahâsından Ebu'l-Hasen el-Merğînânî (ö.1197/593) haccın farziyeti hakkında şöyle der: “Hac, hür, âkil, baliğ, sıhhatli, yol ve azık bakımından imkânı olana (geride kalanların ihtiyaçları da dahil olmak üzere) farzdır.”⁶⁷⁶ Buna göre haccın farz olmasının şartlarını, diğer kaynaklarda yer alan hükümleri de dikkate alarak şöyle zikredebiliriz:

- 1- Müslüman olmak,
- 2- Akıllı olmak ve baliğ olmak,
- 3-Özgür olmak.
- 4- Hacca gitmeye gücü olmak (mâli yönden, *zâd ve râhile*).⁶⁷⁷

Mâlî imkân; hem kendisine hacca gidip dönünceye kadar gerekli olan masrafı, hem de geride bıraktığı âile fertlerinin kimseye muhtaç olmadan yaşamaları için yetecek miktarda bir meblağı ifade eder.⁶⁷⁸

6-Hanefilere ve Hanbelilere göre kadının mahreminin yanında olması.⁶⁷⁹ Hanefiler ve Hanbeliler bu şartı ileri sürerken, “*Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kadının -beraberinde bir mahremi bulunmaksızın-yolculuğa çıkması helal değildir.*” mealindeki hadisle haccın vucubuna dair emri tahsis etmişlerdir. Şâfiî ve Mâlikiler ise, haccın vucubuna dair emrin umumunu bu hadisten üstün tutmuşlar, dolayısı ile yanında

⁶⁷⁵ Zekiyuddin Şa'ban., *Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Matbaatü Daru't-Te'lif, Mısır, 1964, 2. baskı, s. 238-239; Zeydan, Abdulkerim, *el-Veciz fi Usûli'l-Fıkh*, Dersaadet, byy. Bty. s. 59.

⁶⁷⁶ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 134.

⁶⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'an*, C.4, s. 146-148; Zühayli, *et-Tefsiru'l-Munir*, C.4, s. 15.

⁶⁷⁸ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 308; Merğînânî *el-Hidâye*, C.1, s. 134.

⁶⁷⁹ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kuran*, C.2, s. 15; Sabûnî, *Revâiu'l-Beyân*, C.1, s. 414.

mahremi olmadan da kadının hacca gidebileceğine kâil olmuşlardır.⁶⁸⁰

İmam Şâfi'ye (ö.204/820) göre farz olan hacı eda edecek olan kadınlardan yanında mahremi olmayanlar, güvenilir kadınlardan bir grupla (en az üç kişi) hacca gidebilirler⁶⁸¹ fakat Suudi Arabistan yönetimi, hac ve umre için Mekke'ye gidecek olan hanımlara vize verirken Hanefî ve Hanbelî mezhebine göre hareket etmekte ve mahrem şartını ileri sürmektedir. Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine göre amel ederek hacca ve umreye gitmek isteyen hanımlar da kafileden bir erkekle dayı bağlantısı yaparak mahrem şartını şekil bakımından yerine getirmek suretiyle hac ve umre yolculuğuna çıktıkları bilinmektedir.

6.1.2. Haccın Edasının Şartları

1- Sağlıklı olmak: Ebu Hanife (ö.150/767) ve İmam Mâlik'e (ö.179/795) göre sağlıklı olmak, haccın farz olmasının şartıdır.⁶⁸² İmameyn, Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise mâlî imkânı olduğu halde sağlık sorunu sebebiyle hacca gidemeyecek olanların yerine vekil göndermesi gerekir.⁶⁸³

2- Hac zamanına yetişmek ve hac yapabilmek için yeteri kadar zamanı olmak. Bu zaman, hacı adayının bulunduğu bölgedeki hacca gidiş tarihidir.⁶⁸⁴

3- Yol güvenliğinin olması: Hanefî ve Hanbelîlere göre bu şart, haccın edasının şartı, Şâfiî ve Mâlikîlere göre ise farz oluşunun şartıdır.⁶⁸⁵

4- Haccın farz olduğunu biliyor olmak, İslâm ülkesinde yaşayanlar için haccın farz olduğunu bilmemek mazeret sayılmamaktadır.⁶⁸⁶

5- Yolculuk yapmasına ve yurt dışına çıkmasına yasal bir engel olmaması.

İşlediği bir suç ya da üzerine atılı bir suç iddiası sebebiyle hakkında yurt dışına çıkma yasağı konulmuş ya da pasaportuna tahdit konulmuş olan biri, seyahat özgürlüğü kısıtlı olduğundan hac vazifesini yerine getirme imkânından mahrum kalır. Ayrıca

⁶⁸⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C.2, s. 48.

⁶⁸¹ Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkh*, I, 636; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C.2, s. 48.

⁶⁸² Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.4, s. 92-98; Meydânî, *el-Lübab*, C.1, s. 177.

⁶⁸³ İbn Kudâme, *el-Muğni*, Daru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1405h, C.3, s. 181, 185; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.4, s. 92-98.

⁶⁸⁴ Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İz Yay. İstanbul 1995, C.4, s. 143-144.

⁶⁸⁵ Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 135; Sabûnî, *Ravâiu'l-Beyan*, C.1, s. 414.

⁶⁸⁶ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 307-312; Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkh*, C.1, s. 633.

günümüzde Suudi Arabistan yönetimi, hacda yoğunluk sebebiyle sevk ve idarede oluşabilecek aksaklıklardan ve izdihamın yol açacağı can güvenliği tehlikesinden hacı adaylarını korumak için İslâm ülkelerine nüfuslarının binde biri oranında kota uygulamaktadır. 2013 yılından itibaren de haremdeki genişletme çalışmaları sebebiyle mevcut kotaya % 20 oranında geçici bir kısıtlama daha getirilmiş, daha az sayıda hacı adayının hacca gitmesine imkân verilmiştir. Bu sebeplerle isteyen ve imkânı olan her müslüman, üzerine haccın farz olduğu ilk yıl hacca gidememektedir. Hacca gitmek için vize alamamak geçerli bir mazeret sayılacağından, kaynaklarda yer almayan bu son maddenin de (5. Madde) haccın edasının şartlarına eklenmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Hac için yeteri kadar azık, sadece hac yolculuğuna çıkan için değil, geride bıraktığı âile efradı için de gereklidir.⁶⁸⁷ Binek şartını, günümüz şartlarında ulaşım vasıtalarına ödenecek olan meblağ olarak değerlendirmek kanaatimizce isabetli bir yorum olacaktır.

Hükmü itibarı ile hac ibadeti; “*farz, vâcip ve nafil*” olmak üzere üç kısma ayrılır. Yukarıda maddeler halinde zikretmiş olduğumuz şartları haiz olanlara ömürde bir defa hac yapmak farzdır. Hac yapmayı adayan bir kimse ile, başlanmış nafil bir haccı bozulan kimsenin bu haccı kaza etmesi vâciptir. Üzerine hac farz olmadığı halde hac yapan kimselerin yapmış olduğu hac ibadeti ise nafil hükmündedir. Haccın şartlarının cârî olması halinde farz olduğu ilk yıl haccın edasının (*fevrî*) şart olup olmadığı hususu Hanefî ve Mâlikî imamları arasında ihtilâflıdır, Şâfiilere göre ise hac daha sonraki yıllara da ertelenebilir (*terâhî*).⁶⁸⁸ İmam Şâfi (ö.204/820) ve İmam Muhammed (ö.189/805) gibi haccın ertelenebilir olduğunu savunanlar, haccın farz olduğu yıl eda edilememesi haline daha sonraki yıllarda yerine getirilmesinin kaza değil eda olduğu hükmünden hareketle görüşlerini temellendirirler.⁶⁸⁹

O halde, haccın edası ya da sıhhati için ileri sürülen şartlar göz önüne alındığında başlanmış bir haccın şer’an geçerli olması için, hac niyeti ile ihrama

⁶⁸⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 135.

⁶⁸⁸Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.3,s. 8-9; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 134; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-Müctehid*, C.2, s. 46-48; Zühaylî, *et-Tefsiru’l-Münir*, C.4, s. 18-19.

⁶⁸⁹ Alaaddin Kasânî, *Bedâiu’s-Sanâi*, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1982, C.2, s. 119.

girilmesi, hac *menâsikinin* hac aylarında ve hac için belirlenen yerlerde yapılması gerektiğini söyleyebiliriz.

6.1.3. Edası İtibarı İle Haccın Çeşitleri

Çalışmamızın birinci bölümünde “Hz. Peygamber’in Yaptığı Haccın Türü” alt başlığı altında da değindiğimiz gibi Hz. Peygamber’in *ifrad*, *temettu* ve *kıran* haccı yaptığına dair rivâyetler hadis kaynaklarında yer almaktadır. Daha sonra hacla ilgili fikhî bir terim mahiyetini alan ve edası itibarı ile haccın bir çeşidini ifade eden bu terimlerin, ilk zamanlarda bir durumu ifade etmek için kullanıldığı hususuna değinmiştik. Kısaca hatırlatmak gerekirse *ifrad* haccı, bir ihram ile umre yapmadan sadece hac yapmaya denir. *İfrat* haccında kurban kesmek gerekmez. *Temettu* haccı, hac mevsiminde önce umreye niyet ederek umre yapan, umreyi tamamlayınca ihramdan çıkan, ardından *terviye* günü tekrar hac için ihrama girerek hac yapan kimsenin yapmış olduğu haccdır. *Temettu* haccı yapanın *hedy* kurbanı kesmesi gerekir. *Kıran* haccı ise tek ihramla önce umre sonra hac yapmaya denir. *Kıran* haccı yapan kimse, hac tamamlanincaya kadar ihramlı kalır. *Kıran* haccı yapan da kurban keser.

6.1.4. Bedel Haccı

Bedel haccı, mâlî yönden üzerine hac farz olduğu halde müzmin bir hastalık sebebiyle hacca gidemeyecek olanın ve ölünceye kadar da hastalığı iyileşmeyecek durumda olan bir kimsenin, ücretini ödeyerek başkasını kendi yerine vekâleten göndermesidir.⁶⁹⁰ Şu hadis, *bedel* haccı için delil sayılmıştır:

Has’am kabilsesinden bir kadın, veda haccı esnasında Allah’ın Elçisi’nin yanına gelerek “*Ey Allah’ın Elçisi, Allah’ın hac ibadetini kullarına farz kılan emri babama ulaştığında babam binek üzerinde duramayacak kadar yaşlı idi. Babamın yerine ben hac yapsam olur mu?*” diye sordu. Allah’ın Elçisi, “*Evet*” cevabını verdi.⁶⁹¹

İbn Abbas’tan (ö.67/687) gelen bir rivâyette de Cüheyne kabilesinden bir kadın Hz. Peygamber’e gelerek, annesinin hac yapmayı adadığını fakat adağını yerine

⁶⁹⁰ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 183; Zühaylî, *İslâm Fıkhı* C.3, s. 429.

⁶⁹¹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 1; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 71 (407).

getiremeden öldüğünü söyledi ve “Onun yerine ben hac yapayım mı?” diye sordu. Hz. Peygamber ona, -Evet, onun yerine hac yap, eğer annenin bir borcu olsaydı ödemeyecek miydin? Allah’a olan borç ödemede daha önceliklidir, buyurdu.⁶⁹²

Hanefilere göre, yeterli mâlî imkâna sahip olduğu halde üzerine hac farz olduğu yıl hacca gitmeyen ve daha sonraki yıllarda ölünceye kadar iyileşmeyecek bir hastalığa yakalananların ve ileri derecede yaşlılık sebebiyle hac yolculuğuna takati olmayanların yerine bir vekil tayin ederek hac ibadetini yapmaları gerekir. Böylece adına hac yapılan kişi hac farzasını eda etmiş olur. Bir kimse ölümünden sonra kendi adına haccedilmesini vasiyet ederse bu da mümkündür.⁶⁹³ Hanefî ve Mâlikîlere göre hastalandıktan sonra hacca gidebilecek mâlî imkâna sahip olanlara hac farz değildir. Şâfiî ve Hanbelîlere göre de kötürüm olanlar ve ölmek üzere olanlar adına vekâleten hac yapılabilir. Mâlikîlere göre ise hayatta olan biri için hac yapılamaz ancak ölen biri vasiyet etmişse onun adına hac yapılabilir.⁶⁹⁴

Vekâleten hac yapacak olan kimsenin; dinen hac yapabilecek durumda olması, her aşamada adına haccettiği kimse için niyet etmesi, belli bir ücreti şart koşmaması fakat müvekkilin de bütün masrafları karşılaması, vekilin müvekkilin koyduğu şartlara uyması ve hac *menâsikini* bizzat yapması gerekir.⁶⁹⁵

6.1.5. İhsar

İhsar, sözlükte ev yolundan alıkonmak anlamına gelir. Açık engel düşman, manevi engel hastalıktır. *Bakara Sûresi* 196. âyette geçen “Eğer alıkonursanız...” cümlesinde her iki mânâ da kastedilmiştir.⁶⁹⁶ *İhsar*, bir insanın işini görmek, amacını gerçekleştirmek için giriştiği tasarruflardan engellenmesidir. Hac terimi olarak *ihsar*, ihramlının düşman, hastalık, hapsedilme veya başka bir sebeple hac fiillerini yapmaktan

⁶⁹² Buhârî, *es-Sahih*, “el-Eymân ve’n-Nüzur”, 30.

⁶⁹³ Cezîrî, *Kitâbu’l-Fıkh*, I, 709-710.

⁶⁹⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Daru’l-Fıkr, 1.Baskı, Beyrut 1405h, C.3, s. 185; Zühaylî, *İslâm Fıkhı* C.3, s. 431-432.

⁶⁹⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, C.3, s. 185; Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm, Kitâbu’l-Hac*, Mektebetü’l-İslamiyye, Diyarbakir 1393, C.2, s. 82-84.

⁶⁹⁶ İsfahânî, Râğıb, *el-Müferdat*, s.173.

alıkonulmasıdır. Bir başka tarife göre de *ihsar*, ihramlının *tavaf* ve *vakfe* yapmaktan aciz kalmasıdır.⁶⁹⁷

İhsar konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır:

Birincisine göre *ihsar*, umreye niyet edeni *tavaftan*, hacca niyet edeni Arafat *vakfesini* yapmaktan engelleyen yaralanma, haşere hayvan sokması, ayağının kırılması, hapsedilme, bineğin kaybolması, kadının mahreminin yolda ölmesi ve bir sebeple yolculuğunu tamamlamasını engelleyen her şeydir. Engellenen kimseye ise *muhsar* denir. Hanefiler bu görüşü tercih eder. İbn Mes'ud (ö.34/653), hac yolculuğu esnasında zehirli bir hayvan tarafından sokulan bir kişinin *muhsar* olduğuna dair fetva vermiştir.⁶⁹⁸

İkincisine göre ise *ihsar*, sadece düşmanın engellemesi sebebiyle meydana gelir. Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikîler bu görüşü tercih etmişlerdir. İbn Abbas (ö.67/687) da bu görüştedir. Âyetin nüzul sebebi ve tarihi, düşman tarafından engellenmeye işaret ediyor. Bu tercihte Hanefiler, *ihsar* kelimesinin lügavî manasını, Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikîler ise rivâyetleri esas almışlardır. Kanaatimizce Ebu Hanife'nin (ö.150/767) tercihi, âyetin zâhirine ve İslâm dininin “*Zorlaştırmayın, kolaylaştırın.*” temel prensibine daha uygundur.⁶⁹⁹

Engellenen kimse söz konusu âyetin bir gereği olarak ihramdan çıkabilmek için Ebu Hanife'ye göre eğer harem bölgesinde ise kurbanını kesip ihramdan çıkar, harem bölgesi dışında ise kesilmek üzere Mekke'ye bir kurban göndermesi gerekir. *Muhsarın*, ihramdan çıkmak için saçını tıraş ettirmesi gerekmez, kurbanın kesilmesi yeterlidir ancak kurban kesilinceye kadar ihram yasakları devam eder.⁷⁰⁰ İmam Mâlik (ö.179/795), eğer hacı adayı kurbanını yanında getirmemişse kurban kesmesi gerekmez, eğer kurbanını yanında getirmişse bulunduğu yerde keser, demiştir.⁷⁰¹ Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise *muhsar*, engellendiği yerde kurban keser. İhsar sebebiyle ifâ

⁶⁹⁷ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, C.4, s. 195; Cürcanî, *Kitâbu't-Ta'rifat*, s.12; Mevsilî, *el-İhtiyar li Ta'lîli'l-Muhtar*, C.1, s. 168.

⁶⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C.3, s. 21-24; Sabûni, *Revâiu'l-Beyân*, C.1, s. 248; Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, C.4, s. 294.

⁶⁹⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C.3, s. 21-24; Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, C.4, s. 294.

⁷⁰⁰ Meydânî *el-Lübab*, C.1, s. 212; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.1, s. 342.

⁷⁰¹ İbn Rüşt, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 105.

edilemeyen umre ya da haccın daha sonra kaza edilmesi gerekir.⁷⁰² Haccdan engellenen birinin kurbanını göndermesi ve kurbanı kesilinceye kadar beklemesinin zorluğu dikkate alındığında bu görüşün tercihe şayan olduğu ortadadır. Nitekim Hz. Peygamber de Hudeybiye’de engellendiğinde kurbanını bulunduğu yerde kesmiş idi.⁷⁰³ Hudeybiye, Mekke’nin batısında 22 km. mesafede harem sınırları dışında kalan bir yerdir.

6.1.6. Fevat

Kaçırmak, yetişememek anlamına gelen *fevat*, bir hac terimi olarak, hac için ihrama giren bir kimsenin Arafat vakfesine yetişememesidir.⁷⁰⁴ *Fecr-i sadık*tan önce bir an dahi olsun Arafat’ta bulunamayan kimse hacca yetişememiş olur.⁷⁰⁵ Haccı kaçıran hacı adayı, umre yaparak ihramdan çıkar, ertesi yıl, hangi hac türüne niyet etmişse onu kaza etmesi gerekir. Hanefîlere göre kaçırılan hac için kurban kesmek gerekmez, Şâfiî ve Hanbelîlere göre gerekir.⁷⁰⁶

6.1.7. Haccın Fasit Oluşu

Hacı adayı, Arafat vakfesinden önce eşi ile birlikte cinsel ilişkiye girerse ikisinin de haccı fasit olur, ceza olarak kurban keserler, haccı sahihmiş gibi hac *menâsikini* ifaya devam ederler, ihram yasaklarına uyarlar, fakat ertesi yıl haccı kaza etmeleri gerekir. Ziyaret *tavafinı* yapmayan kişinin haccı da haccın rukünlerinden birini terk ettiği için fasit olur.⁷⁰⁷ İmam Mâlik’in (ö.179/795) haccı fasit kılan bir fiille ilgili rivâyeti şöyledir: Ömer (r.a) (ö.23/644), Ali (r.a) (ö.40/661) ve Ebu Hureyre (r.a)’a (ö.57/678?) ihramlının eşine yaklaşmasının hükmü soruldu. Onlar da, “*Haclarını tamamlarlar, gelecek sene yeniden hac yaparlar ve ceza olarak kurban keserler.*” cevabını verdiler. Hz. Ali, bu durumda olanlar hakkında gelecek yıl ihrama girdiklerinde hac tamamlayınca kadar birbirlerinden ayrılırlar, demiştir.⁷⁰⁸

⁷⁰² Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkh*, C.1, s. 702, 703; Mevsilî, *el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar*, C.1, s. 169.

⁷⁰³ Buhârî, *es-Sahih*, “Meğâzî”, 35; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 572; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C.6, s. 206.

⁷⁰⁴ Fevat konusu üzerinde tefsir ve hadis kaynaklarında tedaylı bilgiye rastlayamadık. Konu daha çok fıkıh kitaplarında ele alınıyor.

⁷⁰⁵ Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, C.4, s. 225; Mehmet Zihni, *Nimet-i İslâm*, C.2, s. 22.

⁷⁰⁶ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 270; Meydânî, *el-Lübab*, C.1, s. 214-215.

⁷⁰⁷ Cezîrî, *Kiâabu'l-Fıkh*, C.1, s. 672.

⁷⁰⁸ Mâlik, *el-Muvatta*, *Hac*, 151.

6.2. HACCIN MENÂSİKİ

Haccın *menâsiki*, çalışmamızın hac terimleri bölümünde de izah ettiğimiz gibi hacca ya da umreye niyet eden kişinin ihrama girdiği andan itibaren yerine getirmekle yükümlü olduğu, farz, vâcip ve sünnet nevinden fiillerdir. Hz. Peygamber, haccın farz oluşundan sonra yapmış olduğu ilk ve son haccında (Veda Haccı), haccın *menâsikini* beraberindeki arkadaşlarına da öğretmiş, “*Hac usullerinizi (menâsik) benden alın.*”⁷⁰⁹ diyerek öğrettiği usullere uyulmasını istemiştir.

6.2.1. Haccın Farz, Vâcip ve Sünnetleri

Bir ibadetin farzı ya da rüknü, yerine getirilmesi zorunlu olan, terk edilmesi halinde ibadetin fasit olmasına sebep olan fiilerdir. Vâcipler de ibadetin yerine getirilmesi gerekli olan kısımlarıdır ancak terk edilmesi halinde telasifi mümkündür. Sünnetler ise ibadetin faziletini artıran ve güzelleştiren fiilerdir. Fahreddin Râzî (ö.606/1210) haccı, bütün *menâsiki* kapsayacak şekilde *erkân*, *eb'âd* ve *hey'ât* terimleriyle üç kısma ayırmıştır: *Erkân*, yerine getirilmeden ihramdan çıkmanın câiz olmadığı fiilerdir. (*İhram, tavaf, sa'y, vakfe, şeytan taşlama, saç kesme*)⁷¹⁰ *Eb'âd*, terk edilmesi halinde *dem* (ceza olarak küçükbaş hayvan kesilmesi) gereken kural ihlâlleridir. (Haccın vâciplerinden birini terk etmek, kurban kesmeyi gerektirecek düzeyde ihram yasağı işlemek). *Hey'ât* ise terk edilmesi halinde dem gerekmeyen (sadaka ile telafi edilebilen kusurlar) fiilllerdir.⁷¹¹

6.2.1.1. Haccın Farzları

Hanefilere göre haccın farzları üçtür: *İhram*, Arafat vakfesi ve *ifada/ziyaret tavafı*. *İhram*, haccın şartı, *vakfe* ve *tavaf* da rüknüdür.⁷¹² Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikîler, bu üçüne ilaveten *sa'y*i de haccın rükünleri arasında sayarlar.⁷¹³ Şâfiîlere göre haccın farzları; ihrama girmek, Arafat'ta vakfe yapmak, Kâbe'yi *tavaf* etmek, *sa'y* yapmak,

⁷⁰⁹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 51 (310) ; Nesâî, *es-Sünen*, “Menâsik”, 220.

⁷¹⁰ Râzî, Şâfiî olduğu için *sa'y* ve tıraşı da haccın rükünleri arasında saymıştır.

⁷¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C.5, s. 150.

⁷¹² Kasâni, *Bedâiu's-Sanâi*, C.2, s. 125; Cezirî, *Kitâbu'l-Fıkh*, I, 638; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C, s. 45.

⁷¹³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C.2, s. 87.

saçları tıraş etmek ya da kısaltmak ve rükünlerin en az dördü arasında tertibe uymak.⁷¹⁴ şeklinde tadat edilir.

6.2.1.2. Haccın Vâcipleri

Tefsir kaynaklarında haccın vâcipleri fıkıh kitaplarında olduğu gibi maddeler halinde detaylı ve sistematik bir şekilde beyan edilmediği, tefsiri yapılan âyette şayet hac *menâsikine* işaret varsa, yeri geldikçe açıklama yapıldığı, mezhep imamları arasında çıkan ihtilafların müzakere edildiği ve her müfessirin daha çok kendi mezhebinin görüşlerine yer verdiği görülmektedir. Hanefi mezhebine göre haccın vâciplerine dâir en derli toplu bilgiye Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö.1360/1942) ve Süleyman. Ateş'in tefsirlerinde rastladık. Hanefî mezhebine göre haccın vâcipleri şunlardır:

- 1- İhrama *mikatta* ya da daha önceden girmek,
- 2- Arafat'ta *vakfeyi* güneş batıncaya kadar yapmak,
- 3- Müzdelife'de *vakfe* yapmak ve Müzdelife'den sabah namazını kıldıktan sonra ayrılmak.
- 4- Safa ve Merve tepeleri arasında *sa'y* yapmak ve *sa'ye* Safa Tepesi'nden başlamak,
- 5- *Sa'yi* geçerli bir *tavaftan* sonra yapmak,
- 6- Mina'da bayramın 1. 2. ve 3. günleri şeytan taşlamak, toplam 49 taş.
- 7- Taş, baş tıraş şeklinde formüle edilen tertibe riayet etmek. Yani, önce Akabe cemresine taş atmak, kurban kesmek ve ardından tıraş olmak.
- 8- *Ziyaret tavafını* bayramın 1. 2.veya 3. gününde yapmak,
- 9- *Veda tavafı* yapmak,
- 10- *Tavafa* Hacerulesved tarafından başlamak ve Kâbe'yi soluna alarak sağa doğru hatimin dışından yapmak.
- 11- Saçları tıraş etmek ya da kısaltmak.
- 12- *Temettu* ve *kıran* haccı yapanların kurban kesmesi.
- 13- *Tavafı* abdestli yapmak,
- 14- *Tavafı* avret mahalli örtülü olarak yapmak.
- 15- *Tavafta* yedi *şavtın* son üç *şavtını* yapmak (ilk dört şavt farzdır)

⁷¹⁴ Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkh*, C.1, s. 639; Zühaylî, *İslâm Fıkhı*, C.3, s. 478-479.

16- Özrü yoksa *tavafi* yürüyerek yapmak.

17- *Tavaftan* sonra iki rekât *tavaf namazı* kılmak.⁷¹⁵

Kâsânî (ö.587/1191) de genel olarak haccın beş aslî vâcibinden bahseder ve Hanefi mezhebinde haccın vâcipleri denilince ilk olarak akla bunlar gelir:

1-Safa ile Merve tepeleri arasında *sa'y* yapmak,

2-Müzdelife'de *vakfe* yapmak,

3-Cemarat'a taş atmak,

4-Saçı tıraş etmek ya da kısaltmak,

5-Veda *tavafi* yapmak.⁷¹⁶

Yukarıda on yedi madde halinde saymış olduğumuz vâcipler bu beş aslî vâcibin içinde yer alan ve yapılması vâhip hükmünde olan fiillerdir.⁷¹⁷

6.2.1.3. Haccın Sünnetleri

Hanefilere göre haccın sünnetleri şunlardır:

1- Mekke'ye ilk gelişte *kudüm tavafi* yapmak, *kudüm tavafında* ve *farz tavafın* ilk dört şavtında *remel*⁷¹⁸ yapmak,

2- Safa ile Merve arasındaki vâdide (yeşil ışıklı direkler arasında) *hervele*⁷¹⁹ yapmak.

3- Arife gecesi *Mina*'da geceleme, Arafat'a güneş doğduktan sonra çıkmak,

4- Mekke, Arafat ve *Mina*'da hutbe okumak,

5- Bayram gecesi Müzdelife'de geceleme ve sabah Müzdelife'den *Mina*'ya gitmek üzere güneş doğmadan hareket etmek.

6- Bayram günlerinde *Mina*'da kalmak: (Diğer mezheplere göre vâciptir).⁷²⁰

⁷¹⁵ Kasânî, *Bedâiu's-Sanâi*, C.2, s.128; Hasan b. Ammar Şurunbilâlî, *Merâki'l-Felah*, Dersaadet, İstanbul 1985, s.285; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 705-706; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.1, s. 339; Zühaylî, *İslâm Fıkhı*, C.4, s. 61-80.

⁷¹⁶ Kasânî, *Bedâiu's-Sanâi*, II, 133.

⁷¹⁷ Bkz. Ceziri, *Kitâbu'l-Fıkh*, I, 667.

⁷¹⁸ *Remel*, tavafın ilk dört şavtında hareketli yürümektir.

⁷¹⁹ *Hervele*, Safa ve Merve tepeleri arasındaki yeşil ışıkla işaretlenmiş olan yerde çalınmış, hareketli yürümektir.

⁷²⁰ Kasânî, *Bedâiu's-Sanâi*, II, 135; Şurunbilâlî, *Merâki'l-Felah*, s. 285; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.2, s 706; İsmail Karagöz, *Hac İlmihali*, s. 49.

Çalışmamızın birinci bölümünde kaydettiğimiz “Hz. Peygamber’in Hac Günlüğü” ve İmam Müslim’in (ö.261/875) *Sünen*’inde yer alan Câbir Hadisi⁷²¹ incelendiğinde yukarıda maddeler halinde zikrettiğimiz haccın vâcip ve sünnetlerinin, rivâyetin satır aralarında yer aldığı görülecektir.

6.2. 2. İhrama Girmek ve Niyet

İhramın farzı, *niyet* etmek ve *telbiye* getirmektir. Hac ya da umre yapmak niyeti ile *mikât* yerinde niyet eden ve *telbiye* getiren kimse *ihrama* girmiş olur. ⁷²² İhrama giren erkekler üzerine bütün bedenini kapatacak ölçüde iki parça ihram bezi sararlar. Kadınlar *niyet* ve *telbiye* ile ihrama girmiş olurlar, özel bir ihram elbiseleri yoktur ancak yüzlerinde peçe kullanamazlar, yüz açık olmalıdır. ⁷²³ İhram, bizatihi giyilen elbise değil, hacca ya da umreye niyet edenlerin *niyet* ve *telbiye* ile bu ibadetler tamamlanıncaya kadar mübah olan bazı filleri kendisine haram kılmasıdır.

İhram kelimesi Kur’ân’da *hurum* vezninde “*siz ihramlı iken*” anlamında *Mâide Sûresi*’nde üç yerde geçmektedir.⁷²⁴ *Bakara Sûresi* 198. âyette geçen “*Kim kendine hacca farz kılarlsa...*” ifadesi de müfessirler tarafından *niyet* ve *telbiye* ile ihrama girerse, ihrama girerek hac yapmayı kendi üzerine zorunlu kılarlsa, şeklinde yorumlanmıştır. ⁷²⁵

Niyet ve *telbiye* ihramın rüknüdür. *Mikât* sınırlarını ihramlı olarak geçmek ve ihram yasaklarına uymak ihramlı için vâciptir. İhramlının ihrama girmeden önce gusül abdesti alması, vücudun belli bölgelerinde tıraş edilmesi mutlak olan yerleri temizlemesi, ihrama girmeden önce güzel kokular sürmesi, ihram bezinin vücudun üst tarafını örten (*ridâ*) ve alt tarafını örten (*izar*) iki parçadan oluşması sünnettir.⁷²⁶

⁷²¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19 (147).

⁷²² Merginânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 138.

⁷²³ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 21; Askalânî, *Bülûğu’l-Meram*, s. 276.

⁷²⁴ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Mâide 5/1,95-96.

⁷²⁵ Beydâvî, Kadî, *Envâru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil*, C.1, s. 111; Neseî, *Medâriku’t-Tenzil*, C.1, s. 101; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’an*, II, 280.

⁷²⁶ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 23, 23; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 48; Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 16; Nesâî, *Kitâbu Menâsiki’l-Hac*, 78.

6.2.2.1. İhram Yasakları

Hac ya da umre yapmak maksadı ile *mikat* yerinden niyet edip *telbiye* getirmeye *ihram* denilmiştir. İhramlı kişiye ise *muhrim* denilir.⁷²⁷ İhramlıya *Bakara Sûresi* 197. âyetle, cinsel ilişki (*rafes*), dinde günah sayılan çirkin söz ve davranış (*füsuk*) ve kavga (*cidal*) yasaktır. *Bakara Sûresi* 196. âyete göre de ihramlı iken tıraş olmanın yasak olduğu beyan edilmiştir. *Mâide Sûresi* 1. , 95. ve 96. âyette ise ihramlının av yasağına da (kara hayvanı) tâbî olduğu belirtilmiştir. *Mâide Sûresi* 95. âyet de, bu yasağı ihlâl eden ihramlının ceza olarak dengi bir hayvanı haremde kurban olarak kesmesi yahut fakirleri doyurması ya da oruç tutması hükmü getirilmiştir. Öldürülen hayvanın denginin ne olduğuna, adalet sahibi iki hakemin karar vermesi hususu, adı geçen âyette öngörülmüştür.

Diğer *ihram* yasakları ise Hz. Peygamber'in uygulamasından ve hadis-i şeriflerden çıkarılmıştır. Bunlar;

- 1- İhramlı kimse, dikişli elbise, cübbe, gömlek, sarık, şalvar, boyalı, kokulu elbise, eldiven, mest, ayakkabı giyemez, koku sürünemez⁷²⁸
- 2- İhramlı kimse, evlenemez, evlendirilemez, ne kendisi ne de başkası için kız isteyemez. ⁷²⁹
- 3- İhramlı kimse, zararlı hayvanlar dışında canlı bir varlık öldüremez. Öldürülmesi caiz olan hayvanlar şunlardır: *Karga, çaylak, akrep, fare, kelb-i akur* (yırtıcı ve sokan zehirli hayvanlar) ⁷³⁰
- 4- Saçını veya bedeninin her hangi bir yerindeki kılları tıraş edemez, eliyle çekip yolamaz. ⁷³¹
- 5- Tırnaklarını kesemez. ⁷³²
- 6- Harem bölgesinde ağaç kesemez ve bitkileri koparmaz. ⁷³³

⁷²⁷ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C.12, s. 122; Salim Öğüt, "İhram" DİA, TDV yay. İstanbul 2000, C. 21, s. 539.

⁷²⁸ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 17, 21, *Umre*, 10; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 6.

⁷²⁹ Müslim, *es-Sahih*, "Nikâh", 41; Mâlik, *Muvatta*, *Hac*, 70,71, Nesaî, *Hac*, 91.

⁷³⁰ Buhârî, *es-Sahih*, "Cezâu's-Sayd", 7; Müslim, *es-Sahih*, "Hac," 72; Ebu Davud, *es-Sünen*, "Meâasik", 40.

⁷³¹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/196; Buhârî, *es-Sahih*, "Meğâzi", 64; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 80.

⁷³² Şurunbilâlî, *Merâkı'l-Felah*, s. 191-192; Zühayli, *İslâm Fıkhı*, C.4, s. 138.

⁷³³ Şurunbilâlî, *Merâkı'l-Felah*, s. 192; Zühayli, *İslâm Fıkhı*, C.4, s. 139.

6.2.2.2. Yasakları İhlal Edenlere Getirilen Cezalar (Cinâyât)

Yukarıda maddeler halinde zikrettiğimiz ihram yasaklarını ihlâl edenler için bir takım cezalar getirilmiştir. Bu cezalar fıkıh literatüründe “*cinâyât*” başlığı adı altında ele alınmış ve bir takım bedenî ve mâlî cezalar öngörülmüştür. İhram yasaklarının ihlâli, yasağın ağırlık derecesine göre hac veya umrenin fâsit olması, kazasının gerekmesi, büyükbaş (*bedene*), küçükbaş (*dem*) kurban, sadaka ve oruç tutma cezası gibi bir takım sonuçlar doğurur.⁷³⁴

Kur’ân’da ihramlı iken av yapanlara getirilen cezadan ve yine ihramlı iken saç kesme sebebiyle terettüp eden cezadan bahsedilmektedir. *Bakara Sûresi* 196. ayette, ihramlının bir rahatsızlık sebebiyle tıraş olmasının hükmü şöyle beyan edilmektedir:

“*Kurban yerine varıncaya kadar saçlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, (bu sebeple tıraş olursa) oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir.*”⁷³⁵ Âyetin bu lafzının Kâ’b b. Ucre (ö.52/673) hakkında nâzil olduğu rivâyet edilmiştir.⁷³⁶

Kâ’b b. Ucre, bu konuyla ilgili yaşadığı hâdiseyi şöyle anlatıyor:

Hudeybiye’de başımdan yüzüme doğru bitlerin aktığını gören Allah Resûlü, “*Başındakiler sana eza veriyor mu?*” diye sordu. Ben de “*Evet*” deyince Allah Resûlü “*O halde başını tıraş et, buna mukabil üç gün oruç tut, yahut altı fakiri doyur, yahut da bir koyunu kurban olarak kes.*” buyurdu.⁷³⁷

Ebu Hanife (ö.150/767), İmam Şâfi (ö.204/820) ve İmam Mâlik (ö.179/795), bir özür sebebiyle başını tıraş eden kimsenin, üç gün oruç, altı fakiri doyurma ve kurban kesme hükümlerinden birini yerine getirme konusunda muhayyer olduğuna, Ebu Hanife ve İmam Şâfi, özürsüz tıraş olanın kurban kesmek mecburiyetinde olduğuna hükmetmişlerdir.⁷³⁸

⁷³⁴ Salim Ögüt, “İhram”, DİA, TDV yay. İstanbul 2000, C.21, s. 542; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, C.5, s. 385.

⁷³⁵ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/196.

⁷³⁶ Beydâvî, *Envâru’l-Tenzil*, C.1, s. 110.

⁷³⁷ Buhârî, *es-Sahih*, “Kitâbu’l-Muhsar”, 5.

⁷³⁸ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1,s. 161; Askalânî, *Fethu’l-Bari*, C.4, s. 308.

İmam Mâlik, özürlü ya da özürsüz her halükarda fidye gerekir, der.⁷³⁹

Mâide Sûresi 95. âyette de ihramlının av yasağını ihlâl etmesi halinde yerine getirmek zorunda olduğu cezadan bahsedilmektedir:

“Ey iman edenler, ihramlı iken avı öldürmeyin. Sizden kim kasden onu öldürürse, öldürdüğünün dengi olan bir hayvanı kurban etmek onun cezâsıdır. (öldürülene denk kurbanın ne olduğuna) içinizden iki âdil kişinin karar vereceği, Kâbe'ye varacak bir kurban⁷⁴⁰ yahut yoksullara yedirme şeklinde keffaret, ya da buna denk oruçtur. Ta ki böylece o, yaptığığın cezasını tatsın. Allah, geçmişi affetmiştir. Kim düşmanlık ederse Allah ondan karşılığını alır. Allah, daima galiptir, öç alandır.”⁷⁴¹

Meâlini zikrettiğimiz âyette ihramlı iken avlanana, denk bir kurban, fakirleri doyurma ve oruç cezalarından bahsedilmiştir. Ebu Hanife (ö.150/767), İmam Şâfi (ö.204/820) ve İmam Mâlik (ö.179/795), Arapça veya anlamındaki *ev* edatı dolayısı ile cezalar arasında muhayyerlik olduğuna hükmetmişler, Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) ve İmam Züfer (ö.158/774) ise cezalar arasında tertip olduğunu söylemişlerdir.⁷⁴²

Ceza olarak tutulacak orucun gün sayısı hakkında âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, öldürülen hayvanla kaç kişi doyarsa o kadar gün oruç tutulur demiştir. Bu sayı iki ay, ya da daha fazla da olabilir. Bazı ilim ehli, keffaret orucu iki ay olduğu için bu husustaki ceza orucu da iki ayı geçemez demiştir. İbn Arâbî (ö.543/1148) de bu görüştedir. İmam Mâlik, her *müdd*⁷⁴³ için bir gün oruç, Ebu Hanife de iki *müdd* için bir gün oruç tutmak gerektiğine hükmetmiştir.⁷⁴⁴

⁷³⁹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C.2, s. 122.

⁷⁴⁰ İmam Mâlik, Kâbe'ye varacak kurbanın koyun olduğunu söylemiştir.

⁷⁴¹ *Kur'an-ı Kerim*, Mâide, 5/95.

⁷⁴² Râzî, *Meââtihü'l-Ğayb*, C.12, s. 101; İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 185.

⁷⁴³ Müdd, eski Araplarda kullanılan bir ölçü birimidir ve ülkelere göre farklılık arz etmektedir. Günümüz ölçü birimine göre bir müdd, yaklaşık 0.73 litreye karşılık gelmektedir. Bkz. Fikret Karaman vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB yay. Ankara 2006, s. 485.

⁷⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.6, s. 204.

Abdullah ibn Abbas'a (ö. 67/687), *ifâda/ziyaret tavafinı* yapmadan önce Mina'da cinsel ilişkiye girenin durumu sorulduğunda, ceza olarak büyükbaş bir hayvanı (*bedene*) kurban olarak kesmesini emretti.⁷⁴⁵

Yine İmam Mâlik'in rivâyetine göre Hz. Ömer (ö. 23/644), ihramlı iken ceylan öldürenin ceza olarak bir koyun kesmesi gerektiğine,⁷⁴⁶ çekirge öldürenin hurma tasadduk etmesi gerektiğine hükmetmiş,⁷⁴⁷ İbn Abbas (ö.67/687) da farzların dışında haccın *menâsik*inden birini terk eden hakkında kan akıtmalısın (*dem*), demiştir.⁷⁴⁸ Buna göre fakihler de haccın vâciplerini terk edenin *dem* (küçükbaş hayvan) kesmesi gerektiğine hükmetmişlerdir.⁷⁴⁹

6.2.3. Kâbe'yi Tavaf Etmek (Kudüm, İfada, Veda Tavafları)

Bir şeyin etrafında dönmeye *tavaf* denir.⁷⁵⁰ Bir hac terimi olarak *tavaf*, Kâbe'nin etrafında yedi tur (*şavt*) dönerek yapılır. Yedi *şavt*ın dördü farz, üçü vâciptir. *Tavaf* bir ibadettir, bu sebeple abdestli olunmalıdır. Kâbe, *tavaf* yapılarak ziyaret edilir, başlamadan önce, ne tür *tavaf* yapılacaksa onun için niyet edilir. *Tavafa* Hacerulesved taşının hizasından, bu taş selâmlanarak başlanır, Kâbe solda kalacak şekilde, zaruret olmadıkça yürüyerek *hicr* yönüne doğru yapılır, tamamlanınca iki rekât *tavaf namazı* kılınır.⁷⁵¹

Hac *menâsik*inden olan üç çeşit *tavaf* vardır: Bunlar;

1- *Kudüm Tavafı*: Hz. Peygamber'in Mekke'ye ilk geldiğinde yapmış olduğu *tavaf*tır, menduptur. Hz. Peygamber, yapmış olduğu "*kudüm tavafı*"nda, önce *Hacerulesved*'i selâmlamıştır. Bu selâmlamaya *istilâm* denir. İlk üç *şavt*ını seri ve hareketli bir şekilde yapmıştır. *Tavafı* bu şekilde yapmaya da *remel* denilir. *Remel*, kendisinden sonra *sa'y* yapılan *tavafta* yapılır. Hz. Peygamber, diğer dört *şavt*ı normal

⁷⁴⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, "Hac", 155.

⁷⁴⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, "Hac", 231.

⁷⁴⁷ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, "Hac", 235.

⁷⁴⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, "Hac", 240.

⁷⁴⁹ Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 160; Mevîlî, *el-İhtiyâr* C.1, s. 161; Zühaylî, *İslâm Fıkhı*, C.4, s. 151.

⁷⁵⁰ İsfahanî, *el-Müfredat*, s. 462.

⁷⁵¹ Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 56,57,71,74,78; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.5, s. 3400.

bir yürüyüşle yapmış, bu esnasında sağ omzunu açmıştır. Bu uygulamaya ise *ıztıba* denilir.⁷⁵²

2- *Ziyaret/ifada Tavafi*: Haccın rüknü olan bu *tavaf*, Arafat ve Müzdelife vakfelerinden sonra yapılır. *Ziyaret/ifada tavafi* farzdır, haccın iki rüknünden biridir.

3- *Veda Tavafi*: Mekke'den ayrılmadan önce yapılan son *tavaftır*. Bu *tavaf* vaciptir, buna *sader tavafi* da denir.⁷⁵³

Umre Tavafi: Umrede yapılan *tavafa* umre *tavafi* denir.⁷⁵⁴

Hac ve umrenin dışında hac ve umre ile ilgili olmayan üç çeşit *tavaf* daha vardır:

1- *Tahiyyetü'l-mescid Tavafi*. Mescid-i Haram'a girildiğinde mescidi selâmlamak için *tahiyyetü'l-mescid* namazı yerine geçen müstehap bir *tavaftır*. *Kudüm tavafi* yapan ve umre yapan biri bu *tavafi* yapmaz.

2- *Tatavvu Tavafi*: Mekke'de bulunanların yaptığı nâfile *tavaflardır*.

3- *Nezir Tavafi*: *Tavaf* yapmayı adayan kişinin yerine getirmesi vâcip olan *tavaftır*.⁷⁵⁵

6.2.4. Safa ile Merve Arasında Sa'y Yapmak

Sözlükte, yürümek ve koşmak anlamına gelen *sa'y* kelimesi, bir hac terimi olarak hac veya umre için yapılan *tavaftan* sonra Safa ile Merve tepeleri arasında ibadet maksadı ile yapılan yürüyüşü ifade eder. *Sa'ye*, Safa Tepesinden başlanır, Merve Tepesine doğru yürüyüş yapılır. Merve Tepesine doğru dört, Safa Tepesine doğru üç kez olmak üzere toplam yedi kez yapılan yürüyüşle *sa'y menasiki* tamamlanır.⁷⁵⁶

Cebrail'in Hz. İbrahim'e öğrettiği hac *menâsiki* arasında bu iki tepe arasında yürüyüş de yer almaktadır.⁷⁵⁷

⁷⁵² Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 56, 57,63; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, s. 147; Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, C.4, s. 118.

⁷⁵³ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 96; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kuran*, C.12, s. 35; Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyan*, C.9, s. 3552, Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkıh*, C.1, s. 652-654.

⁷⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsut* C.5, s. 20.

⁷⁵⁵ Salim Ögüt, "Tavaf" DİA, TDV yay.İstanbul 2011, C.40, s. 178-179; İrfan Yücel, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, TDV yayınları, Ankara 2009, C.1, s. 532-533.

⁷⁵⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, s. 148; DİB, *Hadislerle İslam*, C.2, s. 362.

⁷⁵⁷ M.Sabri Küçükbaşçı, "Safa Merve", DİA, TDV yay. İstanbul 2009, C. 36, s. 441.

Sa'y, İmam Mâlik'e (ö.179/795) göre farzdır. İmam Şâfi (ö.204/820), İmam Ahmet (ö.241/855) ve Cumhur da bu görüştedir.⁷⁵⁸ Hanbefilere göre ise vâciptir.⁷⁵⁹ İbn Âşur (ö.1391/1973), bizim nezdimizde hacda farz ve vâcip müsâvidir, demektedir.⁷⁶⁰

Sa'y kelimesi, Kur'ân'da geçmez, *Bakara Sûresi* 158. âyette bu *menâsik*ten *tavaf* kelimesi ile söz edilir, ancak hadis kaynaklarında "*Sa'y Babi*" (*Babü's-Sa'y Beyne's-Safa ve'l-Merve*) başlığı ile bu terime yer verilir.⁷⁶¹

Hz. Peygamber, *sa'y* yaparken vâdinin ortalarına geldiğinde (günümüzde bu kısım yeşil ışıkla işaretlenmiştir) çalınmış yürümüştür. Bu uygulamaya *hervele* denilmektedir. *Sa'y*, hac ya da umre *tavaf*ından sonra yapılan *tavafa* bağlı bir *menâsik*dir, nafiyesi yoktur, müstakil olarak *sa'y* yapmak ya da nafiye *tavaftan* sonra *sa'y* yapmak gereksizdir. Hz. Âişe "*Sa'yi terk edenin hac ya da umresi tamamlanmış olmaz.*" demiştir. Bunun için Hanefiler, *sa'yi* haccın vâcipleri arasında saymıştır. Hanefilere göre *sa'yi* terk edenin ceza olarak kurban (*dem*) kesmesi gerekir.⁷⁶²

İmam Müslim (ö.261/875), Câbir b. Abdullah'tan (ö.73/694) rivâyet ettiği hadiste Hz. Peygamber'in ziyaret *tavaf*ından sonra *sa'y* yaptığı bilgisi yer almaz.⁷⁶³ İmam Mâlik'in (ö.179/795) Hz. Âişe'ye (ö.57/678) dayandırdığı bir hadiste ise, haccını *temettu* yapanların Mina'dan döndükten sonra bir *tavaftan* sonra bir *tavaf* (*sa'y*) daha yaptığını, *kıran* yapanların ise sadece bir *tavaf* yaptığını, başka bir *tavaf* (*sa'y*) eklemediğini söylediği⁷⁶⁴ bildirilmektedir. İbn Kayyım (ö.750/1350), hadisin bu şekilde anlaşılması cumhurun görüşüne de uygundur, der.⁷⁶⁵ Buradaki *tavaftan* maksat Safa ile

⁷⁵⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehit*

⁷⁵⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, s. 148.

⁷⁶⁰ İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.2, s. 63-65.

⁷⁶¹ İbn Mâce, *es-Sünen*, "Menâsik", 43; Buhârî, *es-Sahih*, "Hac", 79-80; Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 43-44; Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 38-39.

⁷⁶² Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s.100-101; Askalânî, *Fethu'l-Kadir*, C.4, s. 154.

⁷⁶³ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19 (147).

⁷⁶⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, "Kitâbu-Hac", 74, Çağrı yay. İstanbul 1992, C.1, s. 410-411.(Konu ile ilgili rivâyetlerden ve hadis kaynaklarından anladığımızı göre Safa ile Merve tepeleri arasında yapılan ve *sa'y* adı ile terimleşen uygulamaya da *tavaf* denilmektedir.)

⁷⁶⁵ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 271.(Bu konudaki ihtilaflar ve tartışmalar, çalışmamızın "Hz. Peygamber'in Yaptığı Haccın Türü" başlığı altında daha teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır.)

Merve tepeleri arasında yapılan *sa'y*dir. Zira Hz. Peygamber'in veda haccında *küdüim*, *ziyaret ve veda tavafi* olmak üzere en az üç yaptığı kesindir.⁷⁶⁶

Buna göre, *ifrad* ve *temettu* haccı yapanların *ziyaret tavafindan* sonra *sa'y* yapmaları gerektiği, *kıran haccı* yapanların ise *ziyaret tavafindan* sonra *sa'y* yapmalarına gerek olmadığı, *küdüim tavafindan* sonra yapmış oldukları *sa'y*in hac için de geçerli olduğu söylenebilir.

6.2.5. Arafat'ta ve Müzdelife'de Vakfe Yapmak

Vakfe, ayakta bir süre durmak ve beklemek anlamındadır.⁷⁶⁷ Bir hac terimi olarak *vakfe*, Arafat'ta ve Müzdelife'de ayakta yapılan ve haccın *menâsik*inden olan duayı ve hac fiillerini ifade eder.⁷⁶⁸

6. 2.5.1. Arafat Vakfesi

Arafat vakfesi, haccın rukünlerindedir.⁷⁶⁹ Hz. Peygamber'in "*Hac Arafat'tır.*"⁷⁷⁰sözü, Arafat vakfesine güçlü bir vurgu mahiyetindedir. *Tevbe Sûresi* 3. âyette geçen "*büyük hac günü*" (*hacc-ı ekber*) ifadesi ile Arafat günü kastedilmiştir. ⁷⁷¹ "*Hac Arafat'tır.*" demek, Arafat vakfesi olmadan hac olmaz anlamındadır, yoksa hac Arafat vakfesinden ibarettir, demek değildir.⁷⁷² "*Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin*" ⁷⁷³ meâlindeki âyette işaret edilen yer de müfessirlere göre Arafat'tır.⁷⁷⁴

Hz. Peygamber, Arafat vakfesi hakkında sorulan soruya şöyle cevap vermiştir: Necidli bazı insanlar ona gelerek, "*Ey Allah'ın Elçisi, hac nasıl yapılır?*" diye sordular.

⁷⁶⁶ Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 19; Rudânî, *Cem'ul-Fevâid*, C.2, s. 117-126; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, C.3, s. 1099-1100.

⁷⁶⁷ Fikret Karaman vd, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 679.

⁷⁶⁸ Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkıh*, C.1, s. 661-662.

⁷⁶⁹ Kasânî, *Bedâiu's-Sanâi*, C.2, s. 125 ; İbn'ül-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 192, 375; Cessas, *Ahkâmu'l-Kuran*, C.1, s. 387.

⁷⁷⁰ İbn Mâce, *es-Sünen*, "Menâsik", 57; Tirmizî, *es-Sünen*, "Tefsir", 3; Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 68; Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsikü'l-Hac", 203.

⁷⁷¹ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.4, s. 269.

⁷⁷² Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 158.

⁷⁷³ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/199.

⁷⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 423; İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, C.2, s. 242.

O (s.a.v.), şöyle cevap verdi: “*Hac Arafat’tır. Kim cem (Müzdelife) gecesi sabah namazından önce (Arafat’a) gelirse haccı tamamlanmış olur.*”⁷⁷⁵

Arafat vakfesi, Urane Vâdisi hariç, Arafat Ovası’nın tamamında⁷⁷⁶ *Zilhicce*’nin 9. günü (Arife Günü) zevalden (öğle) güneş batıncaya kadar bir süre burada bulunarak yapılır. Arafat vakfesine zevalden sonra bayram sabahına kadar yetişemeyen kimse haccı kaçırmış olur (*fevat*).⁷⁷⁷ Zevalden sonra öğle ezanı okunur, öğle ve ikinci namazları birleştirilerek kılınır (*cem-i takdim*), farzlar arasında sünnet kılınmaz. Namazın ardından *vakfe* başlar, vakfeye akşam güneş batıncaya kadar devam edilebilir.⁷⁷⁸ Vakfe yapan kişinin ihramlı olması şarttır, abdestli olup olmaması, kadının ay halinde olması, hasta, hatta baygın olması, uyuması vakfenin sıhhatini etkilemez.⁷⁷⁹

6.2.5.2. Müzdelife Vakfesi

Müzdelife, Arafat ile Mina arasında Harem Bölgesi içerisinde yer alır. Muhassir Vâdisi dışında Müzdelife’nin tamamı *vakfe* yeridir.⁷⁸⁰

Müzdelife vakfesi, “*Arafat’tan ayrılıp Müzdelife’ye akın edince Meş’ar-i Haram’da Allah’ı anın.*”⁷⁸¹ meâlindeki âyetin bir gereğidir. Hz. Peygamber de, Müzdelife vakfesi yapmayanın haccının tamamlanmış sayılmayacağını bildirmiştir.⁷⁸² Bu delillerden hareketle Hanefî fukahası Müzdelife vakfesinin, haccın vâciplerinden olduğuna hükmetmiştir. Müzdelife vakfesini terk edenin haccı batıl olmaz ancak Hanefilere göre ceza olarak bir küçükbaş hayvanı kurban etmesi gerekir. Bayram gecesi yatsı vaktinde Müzdelife’de akşam ile yatsı namazları birleştirilerek, bir ezan, iki kamet ile kılınır ve dua yapılır.⁷⁸³

İbn Kayyim el-Cevzî (ö.750/1350), Hz. Peygamber’in veda haccında Müzdelife’de yaptığı ibadetleri özetle şöyle anlatıyor:

⁷⁷⁵ İbn Mâce, *Menâsik*, 57; Mâlik b. Enes, *elMuvatta*, “Hac”, 170.

⁷⁷⁶ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 20 (149).

⁷⁷⁷ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 87; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19 (147); Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.1, s. 388, 391; Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.2, s. 134-136.

⁷⁷⁸ Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.2, s. 141.

⁷⁷⁹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 81, “Hayz”, 1; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 147.

⁷⁸⁰ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 152.

⁷⁸¹ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara 2/198.

⁷⁸² Tirmizî, *es-Sahih*, “Hac”, 57.

⁷⁸³ Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kuran*, C.2, s. 158, 159.

“Nebi (s.a.s) Müzdelife’ye geldi, abdest aldı, ezan okunmasını emretti. Müezzin ezan okudu, sonra kamet getirdi, yükler develerde olduğu halde ve develer çokmeden akşam namazını kıldırdı. Sonra sahabiler, develerden yüklerini indirince namaz için kamet getirilmesini emretti, ezan okunmadı, yatsı namazını kıldırdı, bu ikisi arasında (akşam ile yatsı) hiç namaz kılmadı. (*cem-i tehir*) Sonra sabaha kadar uyudu. Hz. Peygamber, âilesinin zayıf fertlerine Mina’ya gitmelerine izin verdi, tan ağarmadan şeytan taşlamamalarını emretti.”⁷⁸⁴

Hz. Peygamber, sabah namazı vakti girince bir ezan ve bir kametle sabah namazını kıldırdı, devesine bindi, *Meş’ar-i Haram*’a geldi, Allah’a hamdü sena etti, *tekbir* ve *tehlil* getirdi ve Müzdelife vakfesini yaptı. Hava iyice ağarıncaya kadar vakfeye devam etti, dua ve zikir yaptı, güneş doğmadan vakfe yerinden ayrıldı.⁷⁸⁵

Müzdelife vakfesinin zamanı Hanefîlere göre, kurban bayramının birinci günü *fecri-i sadıktan* güneş doğuncaya kadardır. Mâlikîlere göre, bayram gecesi gecenin her hangi bir vaktinde, Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise gece yarısından sonra bir süre de olsa Müzdelife’de bulunmak vâciptir.⁷⁸⁶

6.2.6. Şeytan Taşlamak (Remy-i Cimar)

Şeytan taşlama *menâsiki* (*remy-i cimar*), Mina’da “*Cemerât*” olarak adlandırılan yerlere Kurban Bayramı günlerinde belli sayıdaki küçük taşları atarak îfâ edilir.⁷⁸⁷

İbn Âşur (ö.1391/1973), *Bakara Sûresi* 200. âyetin şeytan taşlamaya işaret ettiğini söyler. Söz konusu âyet meâlen şöyledir:

“*Hac ibadetinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah’ı anın. İnsanlardan öyleleri var ki, Rabbimiz, bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten nasibi yoktur.*” Bu âyetin şeytan taşlama *menâsiki* ile ilişkilendirilmesinin sebebi, taşların atılması sırasında “*Bismillahi Allahu ekber*”

⁷⁸⁴ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 247-248.

⁷⁸⁵ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, . C.2, s. 252; Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 142; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 19 (147).

⁷⁸⁶ Cezîrî, *Kitâbü'l-Fıkıh*, C.1, s. 664-666; Zühaylî, *et-Tefsiru'l-Münir*, C.2, s. 223.

⁷⁸⁷ M.Özgü Aras, “Cemre”, DİA, TDV yay. İstanbul 1993, C. 7, s. 340.

şeklinde tekbir getirilmesinin âyette geçen “Allah’ı anın” emrine icabet kabilinden olması dolayısı ile. ⁷⁸⁸

Câhiliye Dönemi’nde Araplar, Müzdelife dönüşü Mina’da toplanırlar, atalarının kahramanlığından, zenginliğinden, cömertliğinden, fakirleri, kimsesizleri himaye etmelerinden ve çeşitli meziyetlerinden bahisle birbirlerine üstünlük tasarlardı. Sonra da Allah’tan dünyalık nimetler isterlerdi.⁷⁸⁹ Allah, Arapların ırkçı ve kabileci bu tavırlarına karşı Allah’ı anmalarını, hem dünya hem de ahiret için iyilik ve güzellik istemelerini emretti.⁷⁹⁰

Câbir (r.a) (ö.73/694), Hz. Peygamber’in kurban bayramı günü kuşluk vakti, diğer günler ise zevalden sonra şeytanı taşıdığını haber vermiştir. Hz. Peygamber ilk gün Akabe Cemresine yedi taş, diğer günlerde her üç cemreye yedişer taş atmıştır. ⁷⁹¹

Hanefilere göre şeytan taşlama haccın aslî vâciblerindendir, bir gün taş atamayan kişiye ceza olarak *dem* (küçükbaş kurbanı) gerekir. Bir kaç taş eksik atılmışsa, her biri için sadaka vermek gerekir. ⁷⁹²

Müzdelife’den Mina’ya gelişte bayramın birinci günü sabah güneş doğduktan sonra Akabe Cemresine yedi taş atılır. Bayramın ikinci günü zevalden (öğle) sonra küçük, orta ve Akabe Cemrelerine yedişerden toplam yirmi bir taş atılır. Aynı işlem bayramın üçüncü günü de tekrarlanır. Böylece cemrelere üç günde toplam kırk dokuz taş atılır. Bayramın 4. günü Mina’da kalanlar yedişerden yirmi bir taş daha atarlar. Mina’da kalmayanların, bayramın 4. günü taşlama yapması gerekmez. Böylece atılan taş sayısı toplamda, Mina’da üç gün kalanlar için 49, 4 gün kalanlar için 70 olur. Şeytan taşlama bayramın dördüncü günü güneşin batması ile sona erer. Bayramın ikinci ya da üçüncü günlerinde mazeret sebebi ile taş atamamış olanlar, dördüncü günü bunun kazasını yapabilirler. ⁷⁹³

⁷⁸⁸ İbn Aşur, Tahir, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, C.2, s. 244.

⁷⁸⁹ İbn Aşur, Tahir, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, C.2, s.245; Zühaylî, *et-Tefsiru’l-Münir*, C.2, s. 212.

⁷⁹⁰ Bkz. Bakara, 2/201.

⁷⁹¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 51, 52, 53.

⁷⁹² Serahsi, *Mebcut*, C.4, s. 65.

⁷⁹³ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 149; Zühaylî, *et-Tefsiru’l-Münir*, C.2, s. 225.

Şeytan taşlama, aynı zamanda tekbir getirme vesilesidir. Bu sebeple çakıllar birer birer atılmalıdır, çakılların topluca atılması caiz görülmemiş, yedi taşın bir seferde atılması bir taş kabul edilmiştir.⁷⁹⁴

6.2.7. Mina’da Kurban Kesmek (Hedy)

Hedy kelimesi Kur’ân’da, hacda kesilmek üzere Kâbe’ye götürmek için alınmış kurbanlık hayvan anlamında üç sûrede altı âyette geçmektedir.⁷⁹⁵ Allah için kesmek ve Ona yaklaşmak için Harem’e gönderilen deve, sığır ve koyun cinsinden kurbanlık hayvanlara *hedy* denir.⁷⁹⁶ Hacda kesilecek kurbanlık hayvanın büyükbaş olanına *bedene*, küçükbaş olanına *dem* denir. *Hedyin* ne tür bir hayvan olduğu hususunda ihtilaf vardır. Hz. Âişe (ö.57/678), İbn Ömer (ö.72/693), Urve b. Zübeyr (ö.94/713) ve Mücahid (ö.103/721), *hedyin bedene* olduğunu, İmam Mâlik (ö.179/795), İmam Şâfi (ö.204/820) ve fukahanın ekserisi ise *dem* ya da birkaç kişinin (âzâmi yedi) ortak olduğu *bedene* olabileceğini söylemişlerdir.⁷⁹⁷

Hedy, hüküm itibarı ile *nâfile* ve *vâcip* olmak üzere ikiye ayrılır. *İfrat* haccı yapan birinin üzerine gerekmediği halde kurban kesmek istemesi *nâfile* bir ibadettir. *Temettu* ve *kıran* haccı yapanın veya ihram yasaklarından birini ihlâl eden bir kimsenin, ya da hacda kurban kesmeyi adayan birinin kurban kesmesi *vâciptir*. *Hac Sûresi*’nin “*Adaklarını yerine getirsinler*” meâlindeki âyeti de hacda yerine getirilmesi istenen *vâcip hedye* işaret etmektedir.⁷⁹⁸ *Temettu* ve *kıran* haccı yapan kimse, hem umreyi hem de haccı bir arada yaptığı için kurban keser ve bu kurbanı *şükür* kurbanı denir. Nâfile ve şükür kurbanı Harem sınırları içinde (Mina’da) ve Kurban bayramı günlerinde kesilmelidir. Sünnet hükmündeki kurbandan *temettu* ve *kıran* yaptığı için kesilen şükür kurbanından kesen yiyebilir, diğerlerini yiyemez.⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, C.6, s. 165.

⁷⁹⁵ Bkz. *Kur’an-ı Kerim*, Bakara, 2/196; Mâide, 5/2, 95, 97; Fetih, 48/25.

⁷⁹⁶ Meydânî, *el-Lübab*, C.1, s. 216.

⁷⁹⁷ İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C.1, s. 179.

⁷⁹⁸ *Kur’an-ı Kerim*, Hac, 22/29.

⁷⁹⁹ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 186; Salim Ögüt, “Hedy”, DİA, TDV yay. Ankara 2003, C. 28, s. 156.

Hacdan engellenen kimsenin kesmek zorunda olduğu kurbanı *ihsar hedyi*, ihrama girdiği halde vaktinde Arafat vakfesine yetişemediği için haccı kaçıran kimsenin kestiği kurbanı da *fevat hedyi* denir.⁸⁰⁰

Hz. Peygamber veda haccı'nda Mina'da *hedy* olarak 100 deveden altmış üçünü bizzat kendisi kesmiş, kalanını da Hz. Ali'ye (ö.40/661) kestirmiştir. Kesilen kurbanlar kesim yerinde pişirilerek orada hazır bulunanlara ikram edilmiştir.⁸⁰¹ Hz. Peygamber, eşleri için de büyükbaş bir hayvanın kurban olarak kesilmesini istemiştir.⁸⁰²

6.2.8. Tıraş Olmak (halk/taksir)

Halk (tırâş olmak), saç kökünden kazıtmak, *taksir* ise saç kısıltmaktır. *Halk* daha evlâdır, *halk* ya da *taksir* ihramdan çıkmak için yerine getirilmesi gereken bir hac *menâsikidir*. İhramdan çıkmak için tıraş olmak, Hanefîlere göre vâciptir, Şâfiîlere göre ise rükundur.⁸⁰³ Sünnete uygun olan tıraş olma vakti, *temettu* ve *kıran* yapanlar için Akabe Cemresinin taşlanması ve kurban kesilmesinden sonradır. *İfrat* haccı yapanlar ise Akabe Cemresini taşıdıktan sonra hemen tıraş olabilirler. “*Kurban mahalline varıncaya kadar saçlarınızı tıraş etmeyin.*”⁸⁰⁴ âyetinin bir gereği olarak tıraş olma yeri Mina'dır.⁸⁰⁵ Tıraştan sonra *ziyaret / ifada tavafına* kadar cinsel ilişki hariç diğer ihram yasakları kalkar.⁸⁰⁶

Ebu Hanife (ö.150/767) 'ye göre tıraş olmanın belli bir yeri ve zamanı vardır: Tıraş, bayram günlerinde ve Harem'de yapılmalıdır, buna göre, Akabe Cemresini taşıma, kurban kesme ve tıraş şeklinde tertibe uymayana ve belli yerde ve zamanında tıraş olmayana *dem* gerekir. İmam Şâfi (ö.204/820), İmam Ahmet (ö.1391/1973) ve Ebu Yusuf'a (ö.181/798) göre *dem* gerekmez. İmam Mâlik de cemreden önce kurban kesene *dem* gerekir, demiştir.⁸⁰⁷ Tertibin sünnet olduğunu söyleyenler, Hz. Peygamber'in Mina konuşmasının akabinde bu *menâsikler* arasında takdim tehir

⁸⁰⁰ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 339.

⁸⁰¹ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 122; İbn Mâce, *es-Sünen* “Menâsik”, 84.

⁸⁰² Askalani, *Fethu'l-Bari*, C.4, s. 211.

⁸⁰³ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, C.2, s. 140.

⁸⁰⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/196.

⁸⁰⁵ Bkz. Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 56; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, C.2, s.141.

⁸⁰⁶ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, C.2, s. 142; Zühaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhı*, C.4, s. 80.

⁸⁰⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, C.1, s. 168; İbn Rüşd, *Bidayetü'l-Müctehid*, C.2, s. 99.

yapanların sorduğu sorulara “*sakıncası yok*” (*la be’sse, la harace*)⁸⁰⁸ şeklinde cevap vermesini delil gösterirler.⁸⁰⁹ Kanaatimizce de Hz Peygamber’in, kurban bayramı sabahı yapılacak ameller arasında tertibin gereği ile ilgili olarak sorulan sorulara “*sakıncası yok*” cevabından sonra *menâsikte* tertibe uymayanlar için ceza öngörülmesi gereksizdir.

Hz. Peygamber ihramdan çıkmak için saçını kesenlere ve kısaltanlara dua etmiştir. Hz. Peygamber; “*Allah’ım, saçını kazıtanlara merhamet eyle.*” dedi. Orada bulunanlar, “*Ey Allah’ın Elçisi, kısaltanlara?*” dediler. Hz. Peygamber yine “*Allah’ım, saçını kazıtanlara merhamet eyle.*” dedi. Orada bulunanlar üçüncü defa “*Ey Allah’ın Elçisi, kısaltanlara (bir şey yok mu)?* diye sorduğunda Allah’ın Elçisi “*Kısaltanlara da*”⁸¹⁰ dedi. Buna göre *halk, taksirden* daha faziletlidir, *Fetih Sûresi* 27. âyette her iki fiilden de bahsedilmiştir.

Hz. Peygamber’in Mina’da yaptığı işler bir başka rivâyette şöyle anlatılıyor: “*Veda haccında Allah’ın Elçisi Mina’ya geldi. Ardından cemreye giderek taş attı. Sonra Mina’da konakladığı yere geldi ve kurban kesti. Daha sonra berbere, tıraş etmesi için, önce başının sağ tarafına, sonra sol tarafına işaret buyurdu. Bilâhare saçları insanlara dağıtmaya başladı.*”⁸¹¹ Başka rivâyetlerde Hz. Peygamber’in saçını Ümmü Süleym’e (ö.29/650?) verdiği, bir başka rivâyette de Ümmü Süleym’in kocası Ebu Talha’ya (ö.34/655) verdiği ve bunu insanlara dağıtmasını istediği haber verilmektedir.⁸¹²

6.2.9. İhramdan Çıkma (Tahallül)

Tahallül; sözlükte inmek, düğümü çözmek, içinden çıkmak, tahlil/analiz etmek, serbest olmak, helâl olmak anlamlarına gelen *halle* fiilinin mastarıdır ve ihramdan çıkmak anlamına gelir. İhrama girince yapılması haram olan şeyler ihramdan çıkınca helâl hale geldiği için bu isim (*tahallül*) verilmiştir.⁸¹³ *Mâide Sûresi*’nde yer alan

⁸⁰⁸ Buhârî, *es-Sahih* “Hac”, 132; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 57.

⁸⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, C. 2, s. 254; İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, I, 172; Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, C.4, s. 196.

⁸¹⁰ Buhârî, *es-Sahih*, “Hac”, 127; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 55; Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 74; Ebu Davud, *es-Sünen*, “Menâsik”, 78.

⁸¹¹ Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 56 (323).

⁸¹² Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 56 (324, 225, 226).

⁸¹³ İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, XI, 163-166; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 188.

“İhramdan çıkınca avlanın.”⁸¹⁴ meâlindeki âyet, lâfzen avlanma yönünde bir emir değil, hac *menasikin*in tamamlanması ve ihramdan çıkılması halinde ihramla birlikte ortaya çıkan av ve diğer yasakların ortadan kalktığını ifade eder.⁸¹⁵ Fahreddin Râzî (ö.606/1210), avlanmayı ihram engellemektedir, ihramdan çıkınca engel de ortadan kalkar, der.⁸¹⁶ Bu serbestlik, ihramla gelen diğer engeller için de geçerlidir.

Temettu ve *kıran* haccı yapanlar, kurban bayramı günü Akabe Cemresine taş attıktan sonra kurban keserler, ardından tıraş olarak ihramdan çıkarlar. Umre yapanlar ise *tavaf* ve *sa'yi* tamamlayınca ihramdan çıkar. *İfrat* haccı yapanların kurban kesmesi gerekmediği için Akabe Cemresini taşıdıktan sonra hemen ihramdan çıkabilir. *Menâsiki* tamamlayıp ihramdan çıkma aşamasına gelenler ihramdan çıkmak için kendi kendine tıraş olabileceği gibi başkasını da tıraş edebilir.⁸¹⁷

Hacda *tahallül*, iki kademedede gerçekleşir. Kurban Bayramı günü saçların tıraş edilmesi ya da kısaltılmasıyla ihramdan çıkmaya ilk ya da küçük *tahallül* (*tahallül-i ulla*) denir, ilk tahallülden sonra cimanın dışındaki yasaklar, Mâlikîlere göre ayrıca avlanma yasağı dışındaki yasaklar kalkar, Hanefilere göre *ifada tavafından* sonra Hanefilerin dışındaki diğer üç mezhebe göre ise *ifada* ve *sa'y* yapınca ikinci ya da büyük *tahallül* (*tahallül-i sani*) gerçekleşir.⁸¹⁸

⁸¹⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Mâide, 5/2.

⁸¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C.9, s. 481; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.6, s. 31; Zühaylî, , *et-Tefsiru'l-Münir*, C.6, s. 73.

⁸¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C.11, s. 133.

⁸¹⁷ Salim Öğüt, “İhram”, DİA, TDV yay, İstanbul 2000, C.21, s. 542.

⁸¹⁸ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, s. 154; İrfan Yücel, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, C.1, s. 543-544.

7. KÜÇÜK HAC /UMRE

Umre, sözlükte ziyaret etmek anlamına gelir. Umreyi eda etmeye *i'timar*, umre yapana *mu'temir* denilir.⁸¹⁹ İslâm ıstılahında ise *umre*, Kâbe'yi ziyaret etmektir.⁸²⁰ Umre ibadeti, mikât yerinde ihrama girilerek, Kâbe etrafında *tavaf*, Safa ve Merve tepeleri arasında *sa'y* yapılarak eda edilir. Hac ile umre arasındaki fark, haccın belli bir vakti olduğu halde umrenin muayyen bir vakti olmaması, haccın *menâsik*inden olan Arafat ve Müzdelife vakfeleri, şeytan taşlama ve kurban kesme ibadetlerinin umrede yer almamasıdır. Bu sebeple hacca *hacc-ı ekber* (büyük hac), umreye de *hacc-ı asğar* (küçük hac) denilmiştir.⁸²¹

Hz. Peygamber, umrenin dindeki yerini ve manevî değerini belirtmek için şöyle buyurmuştur:

“İki umre, aralarında işlenen günahlara keffarettir. Allah tarafından kabul edilmiş haccın karşılığı ise cennettir.”⁸²²

Hz. Peygamber hayatında dört umre yapmıştır. Bunlar; Hudeybiye Umresi, Kaza Umresi, Cirâne Umresi ve hac ile birlikte yapmış olduğu umredir.⁸²³ Hz. Peygamber'in yaptığı umrelerin sayısı hakkındaki tartışmaya çalışmamızın ilk bölümünde değinmiştik.

Umre kelimesi Kur'ân'da, biri aynı âyette (Bakara 2/196) iki defa, diğeri ise fiil formunda (Bakara, 2/158) bir defa olmak üzere toplam üç defa geçmektedir: “*Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin...*”⁸²⁴ Bazı âlimler, “*Allah için haccı ve umreyi tamamlayın.*”⁸²⁵ meâlindeki âyetin vücup (farz) ifade ettiğini, bazıları ise başlanmış olan ibadetin tamamlanması mecburiyetini ifade ettiğini belirtmişlerdir.⁸²⁶

⁸¹⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, .4, s. 604.

⁸²⁰ İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 169.

⁸²¹ Tirmizi, *Hac*, 88; Mehmet Boynukalın, “Umre” DİA, TDV yay. İstanbul 2011, C.40, s. 150-151.

⁸²² Buhârî, *es-Sahih*, “Umre”, 1.

⁸²³ Buhârî, *es-Sahih*, “Umre”, 3, “Meğâzî”, 35; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, C.2, s. 90-92.

⁸²⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/196.

⁸²⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/196.

⁸²⁶ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 328-329; Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 211.

Umrenin hükmü hakkında âyet ve hadisler çerçevesinde yapılan tartışmalarda iki görüş ortaya çıkmıştır:

1- Umre; Şâfiî, Hanbelî ve bir kısım ulemaya göre hac gibi farz bir ibadettir.⁸²⁷ Umrenin farz olduğunu savunan Hanbelî mezhebinin önde gelen fakihlerinden İbn Kudâme (ö.620/1223) “*Hac ve umreyi Allah için tamamlayın.*”⁸²⁸ âyetinde geçen *umre* kelimesi, farz olan hacca atfedilmiştir. Atfedilen (*ma'tuf*) kelime ile üzerine atfedilen kelimenin (*ma'tufun aleyh*) hükmünün aynı olması gerekir, der.⁸²⁹ Bu tezi savunanlar görüşlerini, İbn Abbas (ö. 67/687) ve İbn Ömer'den (ö.72/693) gelen rivâyetlere dayandırır. İbn Abbas'a sorulan “*Önce umre mi yapayım yoksa hac mı yapayım?*” sorusuna “*İkisi de Allah için yapman gereken menâsiktir, hangisinden başlarsan zararı yok.*” cevabını vermiştir. İbn Ömer de “*Hac ve umre vâciptir*” demiştir.⁸³⁰

2- Umre, müekket sünnettir. Ebu Hanife (ö.150/767) ve İmam Mâlik (ö.179/795) bu görüştedir.⁸³¹ Bu tezi savunanlar Câbir b. Abdullah'tan (ö.76/697) gelen şu rivâyeti esas almıştır:

“*Umre hac gibi farz mı?*” sorusuna Hz. Peygamber, “*Hayır, fakat yapman senin için daha hayırlıdır*” cevabını vermiştir. Bu hadis-i şerife kitabında yer veren Tirmizî (ö.277/892), bazı ilim adamlarının “*Umre farz değildir.*” dediğini nakleder ve şöyle devam eder: Hac ve umrenin ikisine de hac denilir. Kurban bayramında yapılan “*Haccü'l-ekber*” (büyük hac), diğer zamanlarda yapılan umreye ise “*Haccü'l-asğar*” (küçük hac) denilir.⁸³²

Umrenin farz olduğu iddiasına karşı çıkanlar Tirmizî'nin rivâyetini ve meşhur “*İslâm beş temel esas üzerine inşa edilmiştir.*”⁸³³ hadisinde hac ile birlikte umrenin de zikredilmemiş olmasını delil olarak ileri sürerler. Ayrıca haccın farz oluşuna delil kabul

⁸²⁷ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ûm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393, C.11,s. 132; Ebu'l-Hasen Ali, *el-Havi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Baskı, 1994, byy. C.4, s. 33.

⁸²⁸ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/196.

⁸²⁹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, C.3, s. 164.

⁸³⁰ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 211.

⁸³¹ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 211-219; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, C.2, s. 245-246; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 157; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, C.2, s. 49.

⁸³² Tirmizî, *Hac*, 88.

⁸³³ Müslim, *es-Sahih*, “İmân”, 3; Buhârî, *es-Sahih*, “İmân”, 2.

edilen *Al-i İmran Sûresi* 97. âyette, sadece hac zikredilmiş, umreden bahsedilmemiştir.

834

İmam Tahavi (ö.321/933) de hac ve umrede, Kâbe'yi *tavaf* ve Safa ile Merve arasında *sa'y* yapılması ortak fiillerdendir (*nüsük*). Nasıl ki farz namaz ile nafil namaz şekil itibarı ile birbirine benziyorsa, umrenin *menâsiki* de haccın *menâsikinden* bir kısmına benzemektedir. Bu benzerlikten umrenin farz olduğu sonucu çıkmaz, demektedir.⁸³⁵

İhramla ilgili hükümler, uyulması gereken kurallar, ihram yasakları ve yasağı ihlal etmenin müeyyidesi Kâbe'yi *tavaf* ve *Safa* ile *Merve* arasında *sa'y* yapıp ihramdan çıkmak gibi *menâsik*, hacda nasılsa umrede de aynıdır.⁸³⁶

Umrenin vakti konusunda Hanefiler, arefe günü, Kurban Bayramı günü ve teşrik tekbirlerinin getirildiği günlerde umre yapmanın mekruh olduğuna hükmetmişler, Şâfiî ve Hanbelîler ise senenin her gününde umre yapılabileceğini söylemişlerdir.⁸³⁷

6.1. Hz. Peygamber'in Yapılmasını Uygun Gördüğü Umre (Tenim Umresi)

Hz. Âişe (ö.57/678) Hz. Peygamber ile birlikte çıktığı hac yolculuğunda umreye niyet etmişti. Mekke'ye yaklaştıklarında hayız oldu, durumunu ağlayarak Hz. Peygamber'e bildirdi, O da “*Bu Allah'ın Âdem'in kızlarına yazdığı bir şeydir. Umreni bırak, saçını çöz ve tara, hac için telbiye getir, hacıların yaptığını yap, ancak Kâbe'yi tavaf etme.*” dedi.⁸³⁸

Hz. Peygamber ve ashabı, hac ve umreyi tamamlayıp dönüş için hazırlığa başladıklarında Hz. Âişe, “*Herkes umre yaptığı halde ben yapamadım.*” diyerek üzüntüsünü belirtmişti. Hz. Peygamber de kayınbiraderi Abdurrahman b. Ebu Bekir'e (ö. 52/673) kız kardeşi Hz. Âişe'yi (ö.57/678) Tenim'e götürerek umre için ihrama

⁸³⁴ İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.1, s. 169. Söz konusu âyetin meâli şöyledir: “*Yoluna gücü yetenlerin Kâbe'yi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır.*” (*Al-i İmran*, 3/97).

⁸³⁵ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 18-219.

⁸³⁶ Bkz. Buhârî, *es-Sahih*, “Umre”, 10-11; Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 223.

⁸³⁷ Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C.2, s. 225; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih, Tercemesi ve Şerhi*, C.6, s. 178.

⁸³⁸ Buhârî, *es-Sahih*, “Umre”, 7; Müslim, *es-Sahih*, “Hac”, 17 (120).

niyetlenmesine refakat etmesini istedi. Böylece Hz. Âişe de hacdan sonra umre yapmış oldu.⁸³⁹

Bu uygulamadan hareketle fakihler ve diğer âlimler, Hz. Peygamber'in Mekkeliler için umreye giriş yeri olarak Tenim'i belirlediğini söylemişlerdir. Mekke'li olsun ya da olmasın Mekke'de bulunanların umre için niyet edecekleri yer yine Tenim'dir.⁸⁴⁰

Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Ali (ö.40/661) ve Hz. Âişe'ye Mekke'de konaklama esnasında umre yapmanın hükmü sorulmuş, Hz. Ömer "*Hiçbir şey yapmaktan iyidir.*" demiştir. Hz. Ali de aynı soruya benzer cevap vermiş, Hz. Âişe ise "*Umre yapmak kişinin nafakasına (kesesine) bağlıdır.*" demiştir.⁸⁴¹

6.2. Hz. Peygamber'in Teşvik Ettiği Umre (Ramazan Umresi)

İbn Ma'kıl (ö.63/683) ile Ümmü Ma'kıl, veda haccına hazırlık esnasında Hz. Peygamber'e gelerek⁸⁴² "*Üzerimize hac gerekli fakat bir devemiz var, onu da Allah yolunda vakfettik, ne yapmalıyız?*" diye sordular. Hz. Peygamber, "*Hac da Allah içindir, deveni hac yolculuğunda kullanabilirsin.*" dedi fakat hac yolculuğuna çıkacakları zaman İbn Ma'kıl hasta oldu ve hacca gidemedi. Dönüşte Hz. Peygamber Ümmü Ma'kıl ile karşılaşınca ona "*Seni bizimle hac yapmaktan alıkoyan nedir?*" diye sordu, o da durumlarını anlattı. Hz. Peygamber de onları teselli etmek ve *Ramazan Ayı*'nda yapılan umrenin faziletine işaret etmek için "*Ramazan Ayı'nda yapılan umre hacca denktir.*"⁸⁴³ buyurdu.

Hz. Peygamber'in "*Ramazan'da yapılan umre benimle yapılan hacca denktir.*" sözü, yapılan ibadetin sevap bakımından değerine işaret içindir. Fazileti yüksek olan zaman ve mekân bir araya geldiğinde, kutsal bir yerde ve kutsal bir ayda yapılan ibadetin sevabının diğer zamanlara kıyasla daha fazla olacağı sonucu çıkar. Yoksa Ramazan umresi yapanın üzerinden hac farızasının düştüğü söylenemez.

⁸³⁹ Buhârî, *es-Sahih*, "Umre", 7; Müslim, *es-Sahih*, 17 (120).

⁸⁴⁰ Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IV, 275-276.

⁸⁴¹ Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IV, 272.

⁸⁴² Müslim'de yer alan ve İbn Abbas'tan gelen rivâyette bu kadının adının Ümmü Sinan olduğu belirtiliyor. Bkz. Müslim, *es-Sahih*, "Hac", 36 (1256).

⁸⁴³ Ebu Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 79 (1988); Tirmizi, *Hac*, 95; İbn Mâce, *es-Sünen* "Kitâbu'l-Menâsik", 45.

SONUÇ

Allah tarafından kutsallığı takdir edilen Mekke Şehri'nde hac ibadeti, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ettiği tarihten beri devam etmektedir. Mekke'nin sâkinleri tarihi süreçte şirke bulaşmışlar, kutsal saydıkları putları Kâbe'ye koymuşlar ve bunlara tapmaya başlamışlardır. İslâm'a göre ilk hac, Peygamber'in (m. 630) Mekke'yi fethetmesini müteakip hicretin IX. yılında yakın arkadaşı Hz. Ebu Bekir'in hac emirliğinde gerçekleşti. Bu hac seferi, aynı zamanda bir sene sonra yapılacak olan büyük hac organizasyonuna da bir tür hazırlık olmuştur.

Hz. Peygamber, hicretin onuncu yılında (m. 632) büyük bir hac kafilesi ile hayatının ilk ve son haccını yapmış, hacdan döndükten yaklaşık üç ay sonra vefat etmiştir. Bu sebeple bu hac kaynaklarda “Veda Haccı” bu hac esnasında yapmış olduğu konuşmaların telif edilmiş metnine de “Veda Hutbesi” denilmiştir. Hz. Peygamber'in yaptığı haccı, ashabı yakından takip etmişlerdir. Hacla ilgili bütün hükümler, Hz. Peygamberin haccı edası, sahabenin müşahadesi ve bu esnada ondan duyduğu rivâyetler üzerine bina edilmiştir.

Hac konusu, içinde ibadetlerle ilgili *ahkâm* ve *menâsikin* yer alması sebebiyle ilk bakışta fikhin konusu olarak görülür. Unutmamak gerekir ki bu konuda fakihler, öncelikle hadis kaynaklarında yer alan rivâyetlerden hareketle hüküm vermişlerdir. Bir hüküm ihdasında hükme dayanak olan âyetin nasıl anlaşılıp yorumlandığını da bilmek gerekir. Fakihlerin verdiği hükümlere dayanak teşkil eden delillerin incelenmesi, hükmün konuluş amacını anlama hususunda büyük kolaylık sağlar. Biz bu çalışma ile Kur'an'da hac hakkındaki âyetlerin Hz. Peygamber tarafından *ahkâm* ve *menâsike* tatbikini, siyer, hadis ve tefsir kaynaklarında nasıl yer aldığını tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızın giriş bölümünde öncelikle, inşa edildiği günden beri Kâbe'de yapılan hac ve umre ibadetlerini, Kâbe'de yürütülen hac hizmetlerini, Mekke ve çevresinde oluşan siyasî, dinî, kültürel ve sosyal hayatı, İslâm öncesi Mekke toplumunun genel durumunu inceledik. Mekke'de Hz. İbrahim ile birlikte başlayan hac ibadetinin tarih boyu kesintisiz devam ettiğini, Mekke sâkinlerinin Kâbe'nin kutsallığına saygı duyduklarını ve buraya gelenlere hizmet ettiklerini fakat tarihi süreçte hac ve umreye şirke dair uygulamalar ve hurafeler karıştırdıklarını tespit ettik.

Birinci bölümde, siyer ve hadis kaynaklarından yararlanarak Hz. Peygamber'in yaptığı haccı ve umreleri inceledik, onun hac günlüğünü çıkardık. Hz. Peygamberin yapmış olduğu haccın türünü, haccın *ahkâmu* ve *menasikine* dair hükümleri netleştirmeye ve anlaşılır hale getirmeye çalıştık. Hz. Peygamber'in yaptığı hac ile Hz. İbrahim'in haccını ve günümüzde yapılan haccın mukayeselerini yaptık.

İkinci bölümde de hac ve kutsal yerlerle ilgili Kur'an'da geçen 67 âyeti nüzul süreci bağlamında inceledik, hac âyetlerinin nüzul ortamını ve kronolojisini tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızın omurgasını oluşturan bu bölümde haccın temel referansı olan hac âyetlerini, mahiyetini, nüzul ortamını, muhataplarını ve siyerle münasebetini açıklığa kavuşturmaya çalıştık. Yine bu bölümde tefsirlerde ve çeşitli kaynaklarda haccın anlam ve hikmeti hakkındaki yorumları telif ettik ayrıca kendi yorumlarımızı ekledik. Mekke Dönemi'nde nâzil olan âyetlerin, kutsal beldede yaygın olarak yaşanan şirk ve hurafeleri hedef aldığını, Medine'de nâzil olan âyetlerin ise haccın *ahkâmu* ve *menâsikine* dair bazı hükümlerin yanısıra kutsal beldeyi temsile kimlerin en layık olduğunu açıkladığı görülmektedir.

Üçüncü bölümde ise tefsir, hadis ve fıkıh bağlamında haccın *ahkâmu* ve *menâsiki* hakkında değerlendirmeler yaptık. Bu hükümleri temel kaynakları tarayarak gözden geçirdik. Bu bölümde, haccın *ahkâmu* ve *menâsikine* dair mezhepler arasındaki ihtilaflara kısmen değindik, analizler yaptık, bilinmesi gereken hususları kısaca maddeler halinde zikrettik ve haccı kolaylaştıran hükümleri ön plana çıkarmaya çalıştık.

Buna göre;

- 1- Hz. Peygamber haccı, ilk defa Cebrail'in Hz. İbrahim'e öğrettiği şekle dönüştürmüş, müşriklerin uygulamalarını ilga etmiştir.
- 2- Hz. Peygamber *kıran* haccı yaptı, ashabına *temettu* haccı yapmalarını emretmiş, mazereti sebebiyle Arafat vakfesinden önce *tavaf* yapamayanlara ise *ıfrad* haccı yapmalarını tavsiye etmiştir.
- 3- Hz. İbrahim ile Hz. Peygamber'in yapmış olduğu hac arasında ve Hz. Peygamber'in yapmış olduğu hac ile günümüzde yapılan hac arasında, haccın sıhhatını etkileyecek -bazı mezhebî ihtilafları saymazsak- şekil ve mahiyet bakımından ciddi bir farkın olduğu söylenemez.

- 4- Hac ibadeti; içinde namaz, oruç, maddi fedakârlık ve kurban gibi diğer ibadetlerin de yer aldığı, mü'minleri arındıran, manen yükselten ve Allah'a yaklaştıran, müslümanları bir araya getirip kaynaştıran, onları tevhid ortak paydasında buluşturan ve ümmet olma bilicini geliştiren, özetle çok yönlü ve çok boyutlu faydası ve hikmetleri olan bir ibadettir.
- 5- Hz. Peygamber, veda haccı esnasında Arafat ve Mina'da yapmış olduğu, kaynaklarda "Veda Hutbesi" olarak adlandırılan meşhur konuşmalarında, yaklaşık 23 yıldır, tebliğini yapmış olduğu İslâm davetinin evrensel mesajını mü'minlere ve bütün insanlığa ilân etmiştir.
- 6- Hac ibadetinin, İslâm ümmetine ve bütün insanlığa kazandırmayı amaçladığı dinî, ahlâkî, sosyal, kültürel faydaların fonksiyonel hale getirilmesi, büyük buluşmanın bir sonucu olarak Müslümanların barış ve güvenliği için yapılabilecek imkânlarının araştırılması ve insanlığın hayrı için yapılabilecek işlerin müzakere edilmesi için İslâm ülkelerinden yetkililerin inisiyatif alması, bu ibadetin en hayırlı sonuçlarıdır.

KAYNAKÇA

--*Kur'an-ı Kerim*

--Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı yay. İstanbul 1992.

--Akpınar, Ali, "Câhiliye Dönemi Hacından İbrahimi Hacca Dönüş", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu* (23-24 Kasım 2012), Ensar Neş. İstanbul 2015.

--Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İz Yay. İstanbul 1995.

--Algül, Hüseyin, *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), "Haram Aylar" Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) yay. İstanbul 1997.

--Âlûsî, Şihabuddin, *Tefsiru Ruhû'l-Meânî*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut bty.

--Âl-i Bessam, İbn Salih, *Teysiru'l-Allâm Şerhu Umdetu'l-Ahkâm*, Daru Evle'n-Nüha, 8. Baskı, Beyrut 1994.

--Aras, M.Özgü, "Cemre", DİA, TDV yay. İstanbul 1993.

--Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, (Muhtasar). Terc. Soner Duman-Mehmet Odabaşı, Polen yay. İstanbul 2006.

-----*Bülüğü'l-Merâm*, Terc. Betül Bozali, Polen yay. İstanbul 2005.

--Âsım Efendi, *Kamus*, Matbaa Osmaniye, İstanbul 1225 (Rumi).

--Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ty.

--Avcı, Casim, "Kureyş", DİA, TDV yay., Ankara 2002.

--Azimli, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu, Ankara 2010.

--Ba'dânî, Faysal b. Ali, *Ahvâlü'n-Nebiyi fi Hacceti'l-Veda*, Müesssetü Salah Muhammed es-Selim, Riyad h 1421.

--Beğavî, Ebu Mahmut, *Meâlimu't-Tenzil*, Daru't-Tayyibe, byy. 1997.

--Beydavî, el-Kadi, Nasıruddin Ebi Said, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dersaadet, İstanbul bty.

--Boks, Abdullah, "Arafat", DİA, TDV yay., İstanbul 1992.

--Boynukalın, Mehmet, "Umre", DİA, TDV yay., İstanbul 2012.

--Bozkurt, Nebi, Çüçükaşçı, Mustafa Sabri, "Makam-ı İbrahim" DİA, TDV yay., İstanbul 2003.

-----"Mekke", DİA, TDV yay., İstanbul 2003.

-----"Medine", DİA, TDV yay., İstanbul 2003.

--Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı yay. 2. Baskı, İstanbul 1992.

- Buzpıbar, Ş Turan, Küçükaşçı, Mustafa S. "Haremeyn", DİA, TDV Yay. İstanbul 1997.
- Câbîrî, M.Abîd, *Fehmu'l-Kur'an*, Daru'l-Beydâ, el-Mağrib 2008.
- Canan, İbrahim, *Kutub-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ yay. Ankara 1988.
- Cârullah, Musa, *Hatun*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, Otto yay. 5. Baskı, Ankara 2014.
- Cessas, Ebu Bekir Ahmet, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahkik: Muhammed Sadık Gamhavî, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992.
- Cevad, Ali, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat Ün. Katkılarıyla yay. 2. Baskı, 1993.
- Cezîrî, Abdurrahman, *Kitâbu'l-Fıkh*, Çağrı yay, İstanbul 1987.
- Cürcânî, Şerif Ali, *Kitâbu't-Ta'rifat*, byy, bty,
- Çelikkol, Yaşar, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu yay. 2. Baskı, Ankara 2003.
- Davutoğlu, Ahmet, *Büluğul-Merâm Tercüme ve Şerhi: Selamet Yolları*, Sönmez Neş. 2. Baskı, İstanbul 1970.
- Derveze, İzeet, *et-Tefsîru'l-Hadis*, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire h.1383.
Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, Çev. Mehmet Yolcu, Yarın yay. 6. Baskı, İstanbul 2015.
- DİB, *Hadislerle İslam*, DİB yay. 1.Baskı, Ankara 2014.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı yay. İstanbul 1992.
- Ebu'l-Hasen Ali, *el-Hâvi fi'l Fıkhul-Ş-Şâfi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, byy. 1994.
- Erkal, Mehmet, "Hac Emirliği", *Sakarya Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IV, 2001.
- Erul, Bünyamin, Keleş Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB yay. Ankara 2012.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, İşaret yay. İstanbul 1996.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke*, Tahkik: Abdullah b. Düheş, Mektebetü'l-Esedi, 1. Baskı, b.y.y. 2003.
- Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İFAV yay. 4. Baskı, İstanbul 2013.
- "Câhiliye", DİA, TDV yay. İstanbul 1993.
- "Nesi", DİA, TDV yay., İstanbul 2006.
- Feyizli, Hasan Tahsin, *Feyzü'l-Furkan, Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Server İletişim, 4. Baskı, İstanbul 2007.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "Snouch-Hurgronje" DİA, TDV yay. İstanbul 2009.

- Gölcük, Şerafeddin, *Kur'an ve Mekke*, İz yay. 2. Baskı, İstanbul 2011.
- Görgün, Tahsin, "Haccın Hikmetleri", DİA, TDV yay. İstanbul 1996.
- Gürkan, Menderes, "Vakfe", DİA, TDV yay. İstanbul 2012.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, Y.Şafak yay. Ankara 2003.
- "İslam'da Hac", Terc. M.Akif İnan, *İslâm Tekikleri Dergisi*, İstanbul, 1-4, 1984.
- Harman, Ömer Faruk, "Hac" DİA, TDV yay. İstanbul 1996.
- "İbrahim" DİA, TDV yay. İstanbul 2000.
- Hazin, Alaeddin, *Lübâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Hurgronze, C. Snouch, *Mekka in the Latter Part of the 19th Century*, Çev. J. H. Monahan, Brill, Leiden-Boston 2007.
- İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb, *el-Müfredât, fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Daru Kahraman, İstanbul 1986.
- İbn Arabî, Ebu Bekir Muhammed, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahkik: M.Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty
- İbn Âşur, Muhammed.Tahir, *et-Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir*, Daru Sahun, Tunus 1997.
- İbn Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, Tahkik: Ebu'l-Fida, Abdullah el-Kadi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, Tahkik: Ömer Abdüsselam Tedmiri, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1990.
- İbn İshak, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, Tahkik; Ahmet Ferid, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- İbn Kayyım, el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, Tahkik: Şuayb el Erneud vd. Messesetür'r-Risale, 26. Baskı, Beyrut 1992.
- İbn Kelbi, Hişam b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esnâm, (Putlar Kitabı)* Terc. Beyza Düşüngen Bilgin, Ankara Okulu Yay. Ankara 2006.
- İbn Kesir, Ebul Fida İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Daru'l-Hicre, ty. byy.
- *Hiccetü'l-Veda*, Tahkik: Halid Ebu Salih, 1. Baskı, 1996.
- *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Daru'l-Kalem, 2. Baskı, Beyrut ty,

- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmet, *el-Muğnî*, Daru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut h 1405.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı yay. İstanbul 1992.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin, *Lisânü'l-Arab*, Daru'l-Fikr, 3. Baskı, Beyrut 1994.
- İbn Rüşd, Kadı Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Hafid, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Terc.Ahmet Meylani, Ensar Neş. 2. Basım, İstanbul 2015.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay. 2. Baskı, İstanbul 199.
- Karaca, Faruk, *Psikolojik Perspektiften Hac, Bütün yönleriyle Hac*, (22-23 Kasım 2015), Ensar Neş. İstanbul 2015.
- Karagöz, İsmail, Keskin, Mehmet, Altuntaş, Halil, *Hac İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay. Ankara 2005.
- Karaman, Fikret, Karagöz, İsmail, Paçacı, İbrahim, Canbulat, Mehmet, Gelişgen, Ahmet, Ural, İbrahim, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB yay. Ankara 2006.
- Karaman, Hayreddin, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*, Ensar Neş. İstanbul 1987.
- Karaman, Hayreddin, Çağrı, Mustafa, Dönmez, Kâfi İbrahim, Gümüş, Sadreddin, *Kur'an Yolu Meal Tefsir*, DİB yay. Ankara 2007.
- Kasâni, Alaaddin, *Bedaiu's-Sanai*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1982.
- Kasımî, Cemaleddin, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, Çev. Sezai Özel, İz. Yay. İstanbul 1990.
- Keleş, Ekrem, "Haccın Hikmetleri Anlam ve Önemi", *Bütün Yönleriyle Hac*, (22-23 Kasım 2012), Ensar Neş. İstanbul 2015.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, Gerçek Hayat yay. Çev. Ahmet Özel, İstanbul 2003.
- Kılıç, Sadık, *İslam'da Sembolik Dil*, İnsan yay. İstanbul 1995.
- Koçyiğit, Talat, Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an-ı Kerîm Meal ve Tefsiri*, DİB yay. Ankara 1985.
- Konyalı, Mehmet Vehbi, *Hülîsatu'l-Beyân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1968.
- Köksal, Âsım, *İslâm Tarihi*, Hz. Muhammed ve İslamiyet, Şamil Yay. İstanbul bty.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Hicaz” DİA, TDV yay. İstanbul 1998.
-----“Safa-Merve”,DİA, TDV yay., İstanbul 2008.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı yay. İstanbul 1992.
- Mahmut, Arife Mahmut, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Ayn Dirâsât ve'l-Buhûs, Kahire 1995.
- Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm*, Mektebetü'l-İslamiyye, Diyarbekir 1393.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Terc. Kurul, İnsan yay. İstanbul 1996.
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar*, Çağrı yay. İstanbul 1987.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr, *el-Hidâye*, Eda Neş. İstanbul bty,
- Meydânî, Abdülğani, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, el-Mektebetü'l-Mahmudiyye, İstanbul bty.
- Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke, *Mearicu't-Tefekkür ve Dakaiku't-Tedebbür*, Daru'l-Kalem, Dimeşk 2000.
- Miras, Kâmil, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, DİB yay. 7. Bası, Ankara 1984.
- Mukatil b. Süleyman, *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, Terc. M. Beşir Eryarsoy, İşaret yay. İstanbul 2005.
- Mustafa, İbrahim, Hasen Ziyad, Ahmet, Abdülkadir, Hamid, Ali Neccar, Muhammed, *el-Mu'cemu'l-Vesit*, Çağrı yay. İstanbul 1989.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık yay, İstanbul 1995.
- Müslim b. Haccac, *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı yay. 2. Baskı, İstanbul 1992.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmet b. Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı yay, İstanbul 1992.
- Neseî, Ebu'l-Berekat, *Tefsiru'n-Neseî*, Eda Neşriyat, İstanbul ty.
- Okumuş, Mesut, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu, M. İzzet Derveze Örneği*, Araştırma yay. Ankara 2009.
- Okuyan, Mehmet, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün yay. İstanbul 2015.
- Oltulu, Murat, *Kur'an'da Haram Kelimesinin Semantik Analizi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara ty
- Oral, Rıfat, *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, DİB yay. 2. Baskı, Ankara 2011.
- Öğüt, Salim, “İhram”, DİA, TDV yay. İstanbul 2000.
- “Hac”, DİA, TDV yay. İstanbul 2996.

- “Hedy”, DİA, TDV yay. Ankara 2003.
- “Mikat” ,DİA, TDV yay.İstanbul 2005.
- “Telbiye”,DİA, TDV yay. İstanbul 2011.
- “Tavaf”, DİA, TDV yay.İstanbul 2011.
- Önkal, Ahmet, *Resûlullah 'ın İslam 'a Davet Metodu*, Göksu Matbaası, 4. Baskı, Konya 1987.
- Önkal, Ahmet, Apak, Adem, Erul, Bünyamin, *Hız. Peygamberin İzinde*, DİB yay. Ankara 2015.
- Özel, Mustafa, *Kur 'ân-ı Kerîm 'de Hac*, Kayıhan yay. İstanbul 2011.
- Özsoy, Ömer, Güler, İlhamî, *Konularına Göre Kur 'ân*, Fecr yay. Ankara 1996.
- Öztürk, Necati, *Hicaz Albümü*, DİB yay. 12. baskı, Ankara 2014.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu 'l-Ğayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1990.
- Rudânî, İmam Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, *Cem 'ul-Fevâid*, Terc. Naim Erdoğan, İz Yay. İstanbul 1996.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Revâiu 'l-Beyân Tefsiru Âyâti 'l-Ahkâmi Mine 'l-Kur 'ân*, Dersaadet by, ty.
- es-Safvetü 't-Tefâsir, Dersaadet, İstanbul bty.
- Sâlihî, İmam Muhammed b. Yusuf, *Sübülü 'l-Hüdâ ve 'r-Reşad fî Sireti Hayri 'l-İbâd*, Tahkik: Mahmud Zayid, Lecnetu İhyai't-Türasi'l-İslâmi, Kahire 1997.
- Serahsî, Şemsüddin, *el-Mebсут*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut Bty.
- Sifil, Ebubekir, *Böyle Seslendiler, Allah Resûlü ve Hulefa-i Raşidin'den Hitabeler*, Semerkand yay. İstanbul 2012.
- Salih, Subhi, *Mebahis fî Ulumi 'l-Kur 'an*, Dersaadet, İstanbul bty.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekir, *ed-Dürrü 'l-Mensur*, Tahkik: Merkez Hicr, Daru Hicr, Mısır 2003.
- Muhtasaru el- İtkan fî Ulâmi 'l-Kur 'an*, İhtisat ve Talik: Salahaddin Arkadan, Daru'n-nefais, Beyrut 1987.
- el-İtkân fî Ulûmi 'l-Kur 'an*, Şamile Programından,
- Şa'ban, Zekiyyuddin, *Usûlü 'l-Fıkhî 'l-İslâmî*, Matbaatü Daru't-te'lif, 2. Baskı, Mısır 1964.
- Şâfî, Muhammed b. İdris, *el-Üm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1393.
- Şeker, Dursun Ali, “Müzdelife” DİA, TDV yay. İstanbul, 2006.

- Şener, Mehmet, “Mina” DİA, TDV yay. İstanbul 2005.
- Şerîatî, Ali, *Hac*, Çev. Ejder Okumuş, Fecr, yay.6. Baskı, Ankara 2013.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, Tahkik: Abdurrahman Umyre, Daru'l-Vefa, byy. Bty.
- Şurunbilâlî, Hasan b. Ammar, *Meraki'l-Felâh*, Dersaadet, İstanbul 1985.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl, İbrahim, Daru'l-Maarif, 2. Baskı, Kahire ty.
- *el- Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Tahkik: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Daru Hicr, 1. Baskı, Kahire 2001.
- Tahâvî, Ebu Cafer Ahmet, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahkik: Sadettin ÜNAL, TDV yay. İstanbul 1998.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed, *es-Sünen*, Çağrı yay. İstanbul 1992.
- Tırabzon, Abdullah, “*Hac İbadetinde Yasak Davranışlar*” Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Estitüsü. 2008.
- Türcan, Selim, *İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara Okulu, Ankara 2010.
- Ünsal, Hadiye, *Erken Dönem Mekki Sürelerin Tahlili*, Ankara Okulu, Ankara 2015.
- Ünver, Mustafa, “Nesi Âyeti ve Modern Nesi Uygulamaları”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2016, C. LII, Sayı, 2.
- Vakidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, Oxford University Pres, London 1966.
- Yazır, M.Hamdi Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1986.
- Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fi Ulâmi'l-Kur'an*, Tahkik, Muhammed Ebu'l- Fadl İbrahim Daru İhyai Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut 1957.
- Zeydan, Abdulkerîm, *el-Veciz fi Usûli'l-Fıkh*, Dersaadet, byy. Bty.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsiru'l-Münir*, Daru'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut h.1418.
- İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, Terc. Kurul Tercümesi Risale yay. İstanbul 1994.

